

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Пуйда Роман Богданович

УДК 94:324(477) «1965/1985»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1960-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РР.:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Всі оригінали ідентичні

Вчений секретар спеціалізованої

вченої ради Д 35.222.01 к.і.н.

В.М. Конопка

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Р.Б. Пуйда

Науковий консультант: Чмелик Роман Петрович, доктор історичних наук, доцент

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Пуйда Р.Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. – Кваліфікована наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2021.

У дисертації розв'язана актуальна наукова проблема, що полягала в комплексному, системному аналізі особливостей церковно-релігійних процесів у західних областях Української РСР у контексті суспільно-політичних, соціокультурних процесів другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Актуальність дисертаційної роботи полягає у тому, що Розвал Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) як і загалом тоталітарної системи на просторі Центрально-східної Європи (1991 р.), демократичні перетворення останніх десятиліть в Українській державі супроводжувалися відновленням релігійної свободи, трансформацією державно-церковних відносин, розбудовою мережі церковно-релігійних інституцій. У цьому контексті значне зацікавлення сучасних істориків, релігієзнавців викликають церковно-релігійні процеси на українських землях у другій половині ХХ ст., адже прискіпливе вивчення негативного для переважної більшості конфесій досвіду державно-церковних взаємин тоталітарного періоду унеможливить повторення подібних прецедентів, сприятиме підвищенню культури міжрелігійних / міжконфесійних відносин в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні церковно-релігійних процесів в західних областях УРСР у середині 1960-х – першій половині 1980-х рр. До наукового обігу залучено значну кількість раніше неопублікованих архівних матеріалів та публікацій тогочасних періодичних видань. *Уперше*: комплексно досліджено політику

радянських органів влади щодо церковно-релігійних спільнот західноукраїнського регіону у другій половині ХХ ст., показано її репресивний характер; подано комплексні характеристики релігійної мережі в західних областях Української РСР, визначено причини її зміни, простежено динаміку кількісного складу вірян; проаналізовано погляди віруючих на роль релігійної віри в їхньому житті, уявлення про Бога, відбиття релігійних догматів і канонів у їхній свідомості, загальний рівень знання релігійного віровчення; спростовано низку міфів, витворених радянською пропагандою про встановлення «масового атеїзму» в західноукраїнському регіоні. *Удосконалено:* бачення особистої мотивації дій духовенства, пресвітерів і віруючих в умовах репресій радянської влади другої половини ХХ ст.; окремі фрагменти життєпису підпільного греко-католицького духовенства, пресвітерів протестантських Церков і спільнот. *Отримали подальший розвиток:* проблема діяльності богословських навчальних закладів у другій половині ХХ ст.; характеристика богослужбової та науково-богословської видавничої діяльності православної, унійної та протестантських церков; положення про відповідальність Компартії України за розгортання масштабного міжконфесійного конфлікту в західних областях України у другій половині 1980-х рр.

У дисертації проаналізовано та систематизовано стан наукової розробки теми, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження.

За результатами дослідження встановлено, що політика радянської держави щодо релігійних організацій упродовж другої половини ХХ ст., за винятком декількох періодів, була безперервним наступом влади на духовні інституції з метою обмеження або заборони їх функціонування. Яскравий приклад у цьому контексті – західноукраїнські області. У порівнянні з довоєнним періодом, розподіл конфесійних прихильностей населення західних областей Української РСР зазнав деяких змін. У західноукраїнському регіоні у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. легально / нелегально функціонували практично усі релігійні громади, які існували у цей період в

Українській РСР. Серед найпоширеніших конфесій – нелегальні громади УГКЦ, а також лояльні до влади православні та римо-католицькі общини, нелегальні громади адвентистів-реформістів, свідків Єгови, покутників, п'ятидесятників та ін. Особливість західноукраїнських областей – партійно-державні органи влади надавали підтримку РПЦ з метою зменшення впливу греко-католицьких віруючих та так званих «сектантських церков і спільнот».

Незважаючи на перебування у «катакомбах», важливу роль у процесі патріотичного освідомлення населення відігравала УГКЦ. У 1946 р. церква була загнана радянською владою у підпілля, що започаткував нову, трагічну сторінку в її історії. Проте насильницьке воз'єднання з РПЦ не похитнуло віри греко-католиків у можливість відновлення повноцінного функціонування своєї Церкви УРСР, що у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. привело до загострення державно-церковних відносин у Галичині та Закарпатті. Для протидії поширенню греко-католицизму у західноукраїнському регіоні влада широко використовувала методи пропаганди серед місцевого населення, можливості РПЦ, застосовувала репресії до найактивніших віруючих та священослужителів. Однак, незважаючи на вжиті заходи, уніати не втрачали надії на відновлення функціонування Церкви в УРСР, про що свідчать їх численні листи до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати релігійні громади (формально православні), самовільно захоплені церкви в окремих місцевостях регіону, дотримання греко-католицької релігійної обрядовості, підпільне висвячення духівництва.

У другій половині ХХ ст. в Українській РСР продовжували функціонувати (легально, підпільно) сотні протестантських громад та спільнот, які проводили релігійні зібрання, відвідували молитовні будинки, дотримувалися релігійності ігноруючи радянське законодавство про релігійні культу. Центральні та місцеві органи влади у відповідності до марксистсько-ленінської теорії намагалися не допустити збільшення мережі їх релігійних

громад, методами репресій та переслідувань спробували зменшити релігійну активність віруючих.

Релігійний карта західноукраїнських областей не була однорідною. Так, Галичина, а також Закарпаття стали центром відродження УГКЦ в УРСР. Практика показала, що у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях воз'єднання греко-католицької та православної церков в більшості випадків виявилось формальним. Активні прибічники унії, головним чином священники, які займали керівне становище в ГКЦ, разом із ченцями і черницями відмовилися визнати православну церкву і перенесли свою діяльність у підпілля, отримуючи підтримку населення. Упродовж 1960 – початку 1980-х рр. підпільно висвячувалися священнослужителі, діяли т. зв. «домашні церкви», віруючі таємно сповідалися та здійснювали інші культові обряди, що свідчить про діяльність церкви, яка, однак, не могла набути легального характеру.

Радянська влада проводила масові репресії греко-католицького духовенства, із особливою ненавистю ставилася до мирян, які не відrekliся унії. Незважаючи на репресії, греко-католицькі громади у західних областях УРСР, де факто, продовжували функціонувати до часу виходу із підпілля. Один із напрямів боротьби місцевих органів влади із уніатами полягав у негласній підтримці РПЦ у другій половині ХХ ст. Саме Православна церква у цей період зайняла домінуючі позиції в західноукраїнських областях, особливо у традиційно православному Волинському регіоні. Компартия не тільки підтримувала РПЦ, але й активно використовувала її для боротьби із «запруданськими», «неугодними» церквами, що особливо помітно на прикладі Закарпаття. У таких умовах греко-католицькі віруючі часто намагалися несанкціоновано проводити богослужіння, що нерідко приводило до репресій, арештів, накладення значних грошових штрафів.

Значного поширення у західноукраїнських областях набув протестантизм, особливо у Волинському регіоні у формі баптизму та п'ятидесятництва, а також на Львівщині – у формі адвентизму. Період другої

половини 60-х – початку 1980-х років став одним із найскладніших для віруючі цих Церков зважаючи на репресії, примусові виселення, арешти, гоніння, переслідування, змушення до прилюдного зречення віри. У цей же час в УРСР функціонувала значна кількість малих за чисельністю релігійних груп, з-поміж яких чи не найбільшою були громада Свідків Єгови. В інформаційних звітах уповноважених Ради у справах релігій, Свідки Єгови входили до категорії «незареєстрованих і підпільних сект». У досліджуваний період їх релігійні громади набули особливого поширення у Закарпатті, Львівщині, у Волинській і Тернопільській областях. Говорячи про розвиток та діяльність дрібних релігійних течій на території УРСР, необхідно зазначити, що вони становили невід’ємну складову загальної мережі протестантських конфесій. У західних областях УРСР, зокрема, функціонувала релігійна громада менонітів. зафіксовано діяльність Апокаліпсистської Христової церкви, з’являються поодинокі дані про підпільну діяльність таких дрібних релігійних течій, як «червонодраконівці», «суботники». У Чернівецькій областях радянська влада зафіксувала діяльність старообрядців. Більшість віруючих цих конфесій свідомо уникали будь-яких контактів з владою (не визнавали носіння зброї, боялись отримання документів, зокрема паспортів, уникали виборчих процесів тощо).

ЦК КПУ, обкоми західноукраїнських областей намагалися максимально приховати перед громадськістю краю достовірну кількість віруючих, або ж узагалі показували їх відсутність на релігійній карті регіону. Де факто, у західних областях України частка віруючого населення була значно вищою, ніж в СРСР загалом. У 60 – 80-х рр. ХХ ст. у західноукраїнських областях була остаточно сформована мережа підпільних керівних центрів, навчальних закладів, діяльність самвидаву, завуальована система заборонених видів роботи з віруючими. Релігійні переконання у Галичині, Буковині, Закарпатті, Волині, за даними соціологічних досліджень, отриманих безпосередньо від віруючих людей, були характерними не тільки для пересічних громадян, але й багатьох партчиновників, працівників промислових підприємств. Дещо нижчі

показники релігійного самовизначення зафіксовані серед працівників шкіл, дошкільних закладів, установ культури, охорони здоров'я та органів сільського державного управління, спеціалістів сільського господарства. Виявлено безліч фактів які свідчать про те, що від релігійних звичаїв і традицій не збирались відмовлятися комсомольці, активісти, а також члени Компартії та профспілкових організацій.

Зростання релігійної свідомості населення, посилення активності греко-католицьких віруючих та духівництва, спроби реєстрації знятих з обліку релігійних громад, самовільні відкриття закритих культових споруд, зменшення впливу атеїстичної пропаганди на місцеве населення – базові чинники, які характеризують державно-церковні відносини у західноукраїнських областях досліджуваного періоду. У період розвинутого соціалізму значні зусилля державно-партійні органи радянської влади докладали до пропаганди атеїзму та боротьби із релігійністю населення. У цьому контексті західноукраїнські області відігравали особливу роль, адже у краї зосереджувалася значна кількість культових споруд, а релігійність населення була значно вищою за офіційні загальнореспубліканські показники. КПУ проводила конкретні заходи щодо посилення антирелігійної пропаганди у західноукраїнських областях, а також пропаганди переваг радянського способу життя. Діяльність релігійних громад обговорювалася на нарадах уповноважених Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у областях Західної України, партійних зборах різних рівнів, зборах ідеологічного активу районів, семінарах культпросвітніх працівників, обласних, районних атеїстичних конференціях. Відзначено, що значну увагу Компартія України приділяла ЗМІ, які повинні були б висвітлювати історичні аспекти «антинародної суті уніатства».

У 1960-х – першій половині 1980-х рр. радянські органи влади продовжували цілеспрямовану діяльність щодо припинення функціонування протестантських церков і спільнот. Під особливим наглядом влади перебували віруючі церкви АСД, п'ятидесятники, ЄХБ, свідки Єгови, про що свідчать

документи радянських органів влади із грифом «таємно». Акцентовану увагу Комітет державної безпеки (КДБ), місцеві уповноважені Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР приділяли підпільним громадам тих церков і спільнот, які не бажали виходити із підпілля. Щодо цих віруючих влада застосовувала репресивні заходи, намагалася чинити морально-психологічний тиск та всіляко дискредитувала за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ) серед широкого загалу. Однак не зважаючи на вжиті заходи, зокрема спроби поширення атеїстичного світогляду, впровадження радянської обрядовості, серед віруючих-протестантів зафіксовано доволі високий рівень дотримання релігійної обрядовості, а кількість їх релігійних громад у 1960-х – 1980-х рр. не тільки не зменшувалася, але й демонструвала стійку тенденцію до збільшення.

Компартійні документи із грифом «таємно» дозволяють констатувати, що партійно-державні органи влади УРСР у 1960-х – 1980-х рр. не досягли особливих успіхів у питанні контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи, особливо у західноукраїнських областях. Окреслену тезу яскраво підтверджують (а) численні листи віруючих до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати ліквідовані / нові релігійні громади, (б) спроби релігійних активістів самовільно відкрити недіючі культові споруди в окремих місцевостях УРСР, (в) впровадження у побут релігійної обрядовості, (г) підпільне висвячення духівництва тощо. З'ясовано, що для протидії поширенню релігійності серед населення республіки КПУ широко використовувала методи атеїстичної пропаганди, застосовувала репресії до найактивніших віруючих та священнослужителів.

Поширена в українській історіографії теза про високий рівень маніфестованої релігійності в західних областях УРСР у досліджуваний період знайшла своє підтвердження після скрупульозного аналізу архівних матеріалів, які стосуються таких історико-етнокультурних регіонів України як Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Традиційно у цілому регіоні рівень релігійності був вищим у старших вікових групах, порівняно з молодшими, та серед жінок, порівняно з чоловіками. Основну роль в організації та об'єднанні

релігійних громад, не дивлячись на масові закриття культових споруд, відігравали священники, пресвітери. Законодавчі, нормативно-правові акти ставили поза законом не тільки греко-католицьких віруючих, але й цілі напрями в протестантизмі. У таких умовах, духовенство нерідко відхилялося від канонічних правил, спрощувало деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, пасок тощо).

У досліджуваній період першочерговим завданням релігійних громад було намагання виробити таку модель співпраці з владою, яка б дозволила функціонувати в офіційно атеїстичній державі. Виняток – уніати, свідки Єгови, дрібні релігійні групи, які радянсько-партійні органи влади таврували як «зрадників», «ворогів радянського народу». Діяльність лояльних до влади релігійних громад відбувалася на тлі тотального поширення атеїстичного світогляду. До його формування була причетна уся вертикаль радянсько-партійної системи управління – обкоми партії, уповноважені в справах релігій, різноманітні комітети у структурах виконкомів, громадські організації (товариство «Знання»), наукові інституції, музеї атеїзму, соціологічні центри, педагоги та ін. Ці органи влади вели боротьбу із такими «порушеннями» радянського законодавства, як відмови виконання громадських обов'язків в релігійні свята з релігійних мотивів, відмова від участі у виборах, заклики до молитв за «в'язнів совісті», організоване навчання дітей релігії, відмова призовників з родин віруючих приймати військову присягу і брати до рук зброю з релігійних мотивів тощо.

Ключові слова: Церква, УРСР, релігійні спільноти, віруючі, державно-церковні відносини, релігійна громада.

SUMMARY

Puyda R.B. Church and religious processes in the western regions of the USSR in the second half of the 1960s – first half of the 1980s: regional features. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of historical sciences on a specialty 07.00.01 – history of Ukraine. I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine. Lviv, 2021.

The dissertation solves a topical scientific problem, which consisted in a comprehensive, systematic analysis of church and religious processes in the western regions of the Ukrainian SSR in the context of socio-political, socio-cultural processes of the second half of the 1960s – first half of the 1980s.

The relevance of the dissertation is that in the second half of the twentieth century. one of the spheres of human existence that underwent the greatest changes in the USSR was religious. This applies not only to religious structures, but also to the actual religious life of ordinary believers. In the Soviet Union, changes in the religiosity of the population in the 1960s – 1980s of the twentieth century. were quite significant. The society of the western Ukrainian region, in which the religious worldview was previously characteristic of the majority of the population, under the influence of atheistic propaganda increasingly began to abandon the manifestations of religiosity, fearing the stigma of «enemy of the Soviet state». The outlined historical realities actualize the problem of studying religious processes.

The scientific novelty of the obtained results lies in a comprehensive study of church-religious processes in the western regions of the USSR in the mid 1960s – first half of the 1980s. For the first time: the policy of the Soviet authorities towards the church-religious communities of the western Ukrainian region in the second half of the XX century was comprehensively studied, its repressive character was shown; complex characteristics of the religious network in the western regions of the Ukrainian SSR are given, the reasons for its change are determined, the dynamics of the quantitative composition of believers is traced; the views of believers on the role

of religious faith in their lives, the idea of God, the reflection of religious dogmas and canons in their minds, the general level of knowledge of religious doctrine are analyzed; a number of myths created by Soviet propaganda about the establishment of «mass atheism» in the western Ukrainian region were refuted. Improved: vision of personal motivation of the clergy, elders and believers in the repression of Soviet power in the second half of the twentieth century; separate fragments of the biographies of the underground Greek Catholic clergy, presbyters of Protestant Churches and communities. Received further development: the problem of theological schools in the second half of the twentieth century; characteristics of liturgical and scientific-theological publishing activities of Orthodox, Union and Protestant churches; provisions on the responsibility of the Communist Party of Ukraine for the deployment of large-scale interfaith conflict in the western regions of Ukraine in the second half of the 1980s.

The dissertation analyzes and systematizes the state of scientific development of the topic, the source base and theoretical and methodological principles of the study.

The study found that the Soviet state's policy toward religious organizations during the second half of the twentieth century, with the exception of a few periods, was a continuous attack by the authorities on spiritual institutions in order to limit or prohibit their functioning. A striking example in this context is the western Ukrainian regions.

It is shown that one of the first innovations of the CPSU Central Committee in the church-religious sphere in the mid-1960s was a change in the structure of state bodies controlling the religious sphere: the Council for the ROC and the Council for Religious Cults were reorganized into a single body. affairs of religions. Due to this structure, an atheistic worldview spread in society, and the basic principles of church and religious policy were formed. In the conditions of the «imminent victory of communism», the church was treated by the authorities as a relic, one of the main obstacles on the way to this «victory». However, due to the displacement of many denominations common in the western Ukrainian region, the religious sphere became

less controlled by the authorities. Anti-religious campaign of the 60's – 80's of the twentieth century, aimed at eliminating visible manifestations of religiosity, was accompanied by the closure of houses of worship, violation of the constitutional rights of believers. Legislative and normative legal acts outlawed not only Greek Catholic believers, but also entire trends in Protestantism. In such circumstances, the clergy often deviated from the canonical rules, simplified some religious rites (consecration of houses, Easter cakes, etc.).

It is proved that the thesis widespread in Ukrainian historiography about the high level of manifested religiosity in the western regions of the USSR in the period under study was confirmed after a careful analysis of archival materials relating to such historical and ethnocultural regions of Ukraine as Galicia, Volhynia, Transcarpathia and Bukovina. Traditionally, the level of religiosity in the whole region was higher in the older age groups, compared to the younger ones, and among women, compared to men. Priests played a major role in organizing and uniting religious communities, despite the mass closures of religious buildings.

It is stated that in comparison with the pre-war period and even the 50s – the first half of the 60s of the twentieth century, the distribution of confessional affiliations of the population of the western regions of the Ukrainian SSR has undergone some changes. In the western Ukrainian region in the second half of the 1960s and the first half of the 1980s, almost all religious communities that existed in the Ukrainian SSR during this period functioned legally / illegally. Among the most common denominations are illegal communities of the UGCC, as well as Orthodox and Roman Catholic communities, illegal Adventist-reformist communities, small Pentecostal associations: evangelical Christians in the apostolic spirit, evangelical Christians and Pentecostal-Zionists, Sabbath Pentecostals, etc. The peculiarity of the western Ukrainian regions is that the party-state authorities provided support to the ROC in order to reduce the influence of the Greek Catholic believers and the so-called «sectarian Churches and communities».

It was established that in the period under study the primary task of religious communities was to try to develop a model of cooperation with the government that

would allow to function in an officially atheistic state. The exceptions were Uniates, Jehovah's Witnesses, and small religious groups, which were branded Soviet-party authorities as traitors and enemies of the Soviet people. The activities of religious communities loyal to the government took place against the background of the total spread of the atheistic worldview. The entire vertical of the Soviet-party system of government was involved in its formation: regional committees of the party, commissioners for religious affairs, various committees in executive committees, public organizations (the Knowledge Society), scientific institutions, atheism museums, sociological centers, teachers, and others. These authorities fought against such «violations» of Soviet law as refusals to perform public duties on religious holidays for religious reasons, refusal to participate in elections, calls to pray for «prisoners of conscience», organized education of children of religion, refusal conscripts from the families of believers to take the military oath and take up arms for religious reasons, etc.

It is noted that the Central Committee of the Communist Party, the regional committees of the western Ukrainian regions tried to hide as much as possible from the public of the region a reliable number of believers, or even showed their absence on the religious map of the region. In fact, in the western regions of Ukraine the share of believers was much higher than in the USSR as a whole. Volodymyr Hryhorenko, head of the propaganda and agitation department of the Lviv regional committee of the Communist Party in 1987, estimated the number of believers in the Lviv region at 35-40% of the total population, but in our opinion their number was at least half of the region's population. Thus, in the 60 – 80's of the twentieth century. in the western Ukrainian oblasts, a network of underground governing centers, educational institutions, samizdat activities, and a veiled system of prohibited types of work with believers was finally formed. However, religious beliefs in the western Ukrainian region, according to opinion polls obtained directly from believers, were characteristic of many industrial and agricultural workers. Slightly lower indicators of religious self-determination were recorded among employees of schools, preschools, cultural institutions, health care and rural government agencies, and

agricultural specialists. Many facts have been revealed that Komsomol members, activists, as well as members of the Communist Party and trade unions were not going to abandon religious customs and traditions.

It is noted that the religious map of the western Ukrainian regions was not homogeneous. Thus, Galicia and Transcarpathia became the center of the revival of the UGCC in the USSR. Practice has shown that in Lviv, Ivano-Frankivsk, Ternopil, and Zakarpattia oblasts, the reunification of the Greek Catholic and Orthodox churches has in most cases been formal. Active supporters of the union, mainly priests who held leading positions in the GCC, along with monks and nuns, refused to recognize the Orthodox Church and moved their activities underground, gaining the support of the population. During the 1960's and early 1980's, priests were ordained underground, and so-called «Home churches», believers secretly confessed and performed other religious rites, which testifies to the activities of the church, which, however, may not become legal.

It is shown that the Soviet authorities carried out mass repressions of the Greek Catholic clergy, with a special hatred for the laity who did not renounce the union. Despite the repression, Greek Catholic communities in the western regions of the USSR, in fact, continued to function until they emerged from the underground. One of the directions of the struggle of local authorities against the Uniates was the tacit support of the ROC in the second half of the twentieth century. It was the Orthodox Church during this period that occupied a dominant position in the western Ukrainian regions, especially in the traditionally Orthodox Volyn region. The Communist Party not only supported the ROC, but also actively used it to fight against the «merchant» and «unpleasant» churches, which is especially noticeable in the example of Transcarpathia. In such circumstances, Greek Catholic believers often tried to hold unauthorized worship, which often led to repression, arrests, and the imposition of significant fines.

It has been established that Protestantism has become widespread in the western Ukrainian regions, especially in the Volyn region in the form of Baptism and Pentecostalism, as well as in the Lviv region in the form of Adventism. The period

of the second half of the 1960s and the beginning of the 1980s became one of the most difficult for the believers of these Churches, due to repressions, forced evictions, arrests, persecutions, persecutions, and coercion to publicly renounce the faith. At the same time, there were a large number of small religious groups in the USSR, almost the largest of which was the Jehovah's Witness community. In the information reports of the Council of Religious Commissioners, Jehovah's Witnesses were classified as «unregistered and underground sects». During the study period, their religious communities became especially widespread in Transcarpathia, Lviv, Volyn and Ternopil regions. Speaking about the development and activity of small religious movements in the USSR, it should be noted that they were an integral part of the general network of Protestant denominations. In the western regions of the USSR, in particular, there was a Mennonite religious community. the activity of the Apocalypse Church of Christ is recorded, there are isolated data on the underground activities of such small religious movements as the «Red Dragons», «Subbotniks». In the Chernivtsi region, the Soviet authorities recorded the activities of Old Believers. Most believers of these denominations deliberately avoided any contact with the authorities (did not recognize the carrying of weapons, were afraid to obtain documents, including passports, avoided election processes, etc.).

Key words: Church, USSR, religious communities, believers, state-church relations, religious community.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії, розділи в колективних монографіях

1. Пуйда Р.Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 304 с.

2. Пуйда Р.Б. Державно-церковні відносини в Українській РСР наприкінці 1970-х – першій половині 1980-х років (на прикладі Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей). *Modern historical science: changes and development synergy of research studies: Collective monograph*. Riga: «Baltija Publishing», 2021. S. 203 – 216.
3. Пуйда Р.Б. Конфесійні прихильності населення Закарпаття (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення* / відп. ред. І.Г. Патер. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020. С. 194 – 199.

Статті у наукових фахових виданнях

4. Пуйда Р.Б. Історія української культури. Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17). Т. 3. С. 64 – 69. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
5. Пуйда Р.Б. Теоретико-методологічні засади дослідження Українського національно-демократичного об'єднання. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 26. С. 122 – 125.
6. Пуйда Р.Б. Суспільні науки як духовне підґрунтя національної ідеї. *Гілея*. 2018. Вип. 10 (158.). Ч. 2. С. 114 – 118. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща).
7. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади із «залишками уніатства» в Українській РСР на зламі 1970-х – 1980-х рр. *Схід. Історичні науки*. 2021. Том 2. С. 31 – 38. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
8. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади з релігійністю населення в Івано-Франківській області на зламі 70-х – 80-х рр. XX ст. *Virtus*. 2021. Вип. 55. С. 102 – 105.

9. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади з релігійністю населення у Львівській області на зламі 70-х – 80-х рр. XX ст. *Virtus*. 2021. Вип. 56. С. 78 – 81.
10. Пуйда Р.Б. Державно-церковні відносини в західних областях Української РСР: загальні тенденції, локальні особливості (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.). *Літопис Волині*. 2021. Ч. 24. С. 126 – 131.
11. Пуйда Р.Б. Політика радянської влади у релігійній сфері у 60-х – 80-х рр. XX ст.: західні землі Української РСР. Регіональні студії. 2021. Вип. 26. С. 89 – 96. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
12. Пуйда Р.Б. Парламентська діяльність УНДО: погляд сучасників. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Історія»*. 2014. Вип.25. С. 56 – 61.
13. Пуйда Р.Б. Державно-церковні відносини в західних областях Української РСР: наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. *Politicus*. 2021. Вип. 4. С. 131 – 135. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
14. Пуйда Р.Б. Руйнування / закриття храмів радянською владою в західних областях Української РСР на зламі 1970-х – 1980-х рр.: масштаби, реакція віруючих. *KELM*. 2021. Vol. 4 (40). S. 43 – 49.
15. Пуйда Р.Б. Напрями державної політики щодо протестантів Української РСР (60 – 80-і рр. XX ст.). *East European science Journal*. 2021. № 72. Vol. 2. S. 154 – 159.
16. Пуйда Р.Б. Протестантизм в УРСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.): становище віруючих, боротьба влади з релігійністю. *Гілея*. 2021. Вип. 164. С. 65 – 70. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
17. Пуйда Р.Б. На шляху до легалізації: становище УГКЦ в західних областях УРСР (70-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). *Гілея*. 2021. Вип. 165. С. 83

- 87. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
18. Пуйда Р.Б. Українська греко-католицька церква в УРСР: функціонування в умовах радянської дійсності (друга половина 1970-х – перша половина 1980-х рр.). *International science project*. 2021. Vol 43. S. 23–28.
19. Пуйда Р.Б. Контроль за виконання релігійними громадами законодавства про релігійні культури: досвід Української РСР (70-ті – 80-ті роки ХХ ст.). *Молодий вчений*. 2021. Вип. 8 (96). С. 48 – 53. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
20. Пуйда Р.Б. Активізація віруючих Греко-католицької церкви в Українській РСР у 1970-х – першій половині 1980-х рр.: форми та методи протидії радянської влади. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2021. Вип. 34. С. 202 – 207.
21. Пуйда Р.Б. Порухення законодавства про релігійні культури в Українській РСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.): прояви, протидія радянських органів влади. *Сіверянський літопис*. 2021. Вип. 5. С. 104 – 109.
22. Пуйда Р.Б. Українські політичні організації та громадські товариства на захисті рідної мови в 1919 – 1935 рр. (Станіславський повіт). *Гілея*. 2021. Вип. 161. Ч. 1. С. 134 – 138. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща).
23. Пуйда Р.Б. Боротьба радянської влади з релігійністю населення у Волинській області у 1960-х – першій половині 1980-х рр. *Новітня доба*. 2021. Вип. 9. С. 83 – 88.
24. Пуйда Р.Б. Атеїзм в Українській РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. ХХ ст.: теорія, пропаганда, протидія (на прикладі Івано-Франківської області). *Молодий вчений*. 2021. Вип. 9 (97). С. 72 – 75.

(збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)

Посібники, науково-методичні праці

25. Пуйда Р.Б. Методичні рекомендації для денної форми навчання всіх спеціальностей і напрямів підготовки з «Історії української культури». Івано-Франківськ, 2014. 60 с.
26. Мандрик Я.І., Пуйда Р.Б. Історія культури України: посібник (видання друге, доповнене та перероблене). Івано-Франківськ, 2021. 377 с. (Особисто автору належить 25%)

Статті, які додатково відображають результати дисертації

27. Пуйда Р.Б. Політика нормалізації Українського національно-демократичного об'єднання (1935 – 1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Історія»*. 2013. Вип. 23 – 24. С. 134 – 138.
28. Пуйда Р.Б. Українське національно-демократичне об'єднання у польському парламенті (1928 – 1939 рр.). *Молодий вчений*. 2014. Вип. 1 (3). С. 78 – 84. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
29. Пуйда Р.Б. Історіографія парламентської діяльності УНДО. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис: До 70-річчя створення Української повстанської армії*. 2013. Ч. 24. С. 208 – 214.
30. Пуйда Р.Б. Українські парламентарі УНДО та їх праця в польському парламенті напередодні Другої Світової війни. *Гілея*. 2014. Вип. 87. С. 72 – 76. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
31. Пуйда Р.Б. Стратегія та тактика Українського національно-демократичного об'єднання (1928 – 1938 рр.). *Гілея*. 2014. Вип. 83. С. 94 – 97. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)

- 32.Пуйда Р.Б. Методологічні засади формування ідеології Українського національно-демократичного об'єднання в другій половині 1930-х рр. *Гілея*. 2015. Вип. 101. С. 104. – 107. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)
- 33.Пуйда Р.Б. Труд представителей Украинского национально-демократического объединения в сейме и сенате Польши. *Studia Warminskie. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*. 2015. № 52. S. 97 – 101.
- 34.Пуйда Р.Б. Політика «умиротворення» Українського національно-демократичного об'єднання. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 2 (22). С. 90 – 95. (збірник наукових статей індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus International, Республіка Польща)

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АСД – Адвентисти сьомого дня

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

влмч. – великомученик

ВР АСД – Всесоюзна Рада Адвентистів сьомого дня

ВР ЄХБ – Всесоюзна Рада Євангельських християн-баптистів

ВРЦПРО – Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій

ВС ЄХБ – Всесоюзна Спілка Євангельських християн-баптистів

ЄХБ – Євангельські християни-баптисти

ЗМІ – Засоби масової інформації

ІЦ – Інститут історії церкви

КДБ – Комітет державної безпеки

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

митроп. – митрополит

МК – міськком партії

о. – отець

Обком – обласний комітет

ПНР – Польська Народна Республіка

прот. – протоієрей

проф. – професор

РК – райком партії

РКЦ – Римо-католицька церква

РПЦ – Російська православна церква

РСРК при РМ СРСР – Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР

РСРПЦ – Рада в справах Руської православної церкви при

Раді Міністрів СРСР

РЦ ЄХБ – Рада Церков Євангельських християн-баптистів

св. – святий

свв. – святі

СДС – «Собрание документов Самиздата»

СЄ – Свідки Єгови

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УКУ – Український католицький університет

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ХВС – Християни віри євангельської

ХЄВ – Християни євангельської віри

ЦК – Центральний комітет

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії

Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	21
ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	31
1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	51
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	61
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. МЕТОДИ, ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ	65
2.2. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДИСЕРТАЦІЇ	72
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	80
РОЗДІЛ 3. ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ	
3.1. РЕЛІГІЙНА ПАЛІТРА РЕГІОНУ	82
3.2. КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ ВЛАДИ ЩОДО ВІРУЮЧИХ ТА ДУХОВЕНСТВА	98
3.3. АКТИВНІСТЬ ВІРУЮЧИХ І ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНОСТІ	135
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	169

РОЗДІЛ 4. ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ

4.1. КОНФЕСІЙНІ ПРИХИЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ	172
4.2. БОРОТЬБА ПАРТЧИНОВНИКІВ З РЕЛІГІЙНІСТЮ ВІРУЮЧИХ	196
4.3. РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯН	228
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	248

**РОЗДІЛ 5. ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ
НА БУКОВИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ**

5.1. МЕРЕЖА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	252
5.2. АНТИЦЕРКОВНІ ЗАХОДИ ДЕРЖАВНО-ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ	261
5.3. МАНІФЕСТОВАНА РІЛІГІЙНІСТЬ	322
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5	358

ВИСНОВКИ	361
-----------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	368
-----------------------------------	-----

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвал Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) як і загалом тоталітарної системи на просторі Центрально-східної Європи (1991 р.), демократичні перетворення останніх десятиліть в Українській державі супроводжувалися відновленням релігійної свободи, трансформацією державно-церковних відносин, розбудовою мережі церковно-релігійних інституцій. У цьому контексті значне зацікавлення сучасних істориків, релігієзнавців викликають церковно-релігійні процеси на українських землях у другій половині ХХ ст., адже прискіпливе вивчення негативного для переважної більшості конфесій досвіду державно-церковних взаємин тоталітарного періоду унеможливить повторення подібних прецедентів, сприятиме підвищенню культури міжрелігійних / міжконфесійних відносин в Україні.

У Радянській державі релігія класифікувалася як «пережиток минулого». Зважаючи на цей чинник, значні політико-ідеологічні зусилля державно-партійні органи влади спрямовували на боротьбу із релігійністю населення, особливо у західноукраїнському регіоні. Репресії, гоніння та переслідування державно-партійними органами влади активних віруючих та духовенства, толерування атеїстичного світогляду та т. зв. «радянської обрядовості», руйнування культових споруд – реалії Української РСР 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Подолання негативних наслідків радянської системи з її ідеологією атеїзму – актуальне завдання сучасної історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної роботи відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Міжнаціональні відносини в Україні ХІХ – початку ХХІ ст. Західні землі» (державний реєстраційний номер 0109U004083).

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному, системному аналізі особливостей церковно-релігійних процесів у західних

областях Української РСР у контексті суспільно-політичних, соціокультурних процесів другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. Її реалізація вимагає розв’язання таких дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати історіографію досліджуваної теми, її джерельну базу, теоретико-методологічні засади дослідження;
- визначити політико-правовий статус церков та спільнот в Українській РСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст.;
- показати географію поширення релігійних громад православного, католицького, протестантського напрямів у західноукраїнському регіоні у розрізі областей;
- з’ясувати кількісний склад, соціально-демографічні характеристики релігійних громад церков та спільнот, які функціонували у західних областях Української РСР;
- розкрити механізми протидії партійно-державного апарату поширенню впливу релігії на населення Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття;
- у регіональному контексті встановити дієвість атеїстичної пропаганди державно-партійних органів влади;
- на конкретних прикладах локальної історії дослідити участь віруючих у богослужіннях та відзначенні релігійних свят, простежити роль релігійних обрядів життєвого циклу в житті мешканців України.

Об’єкт дослідження – церкви, спільноти, релігійні громади та групи, які функціонували в західних областях Української РСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – церковно-релігійні процеси, діяльність підпільного духовенства, пресвітерів та віруючих, релігійне життя населення, буденна (повсякденна) релігійна свідомість вірян та їхня релігійна поведінка.

Методологічну основу праці становлять принципи історизму, системності та об’єктивності в підході до висвітлення подій минулого на основі комплексного вивчення джерел і наукової літератури. При вирішенні поставлених завдань використано загальнонаукові (систематизації,

типологізації, ретроспекції), спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, критично-аналітичний, біографічний) методи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють середину 1960-х – першу половину 1980-х рр. Нижня межа визначається приходом на посаду першого секретаря ЦК К ПРС Л. Брежнєва, що привело до посилення атеїстичної пропаганди радянської влади, утисків та дискримінації віруючих; верхня – зміною політичного курсу Радянської держави, що сприяло докорінній трансформації державно-церковних відносин. Інколи автор виходив за визначені хронологічні рамки, розглядаючи релігійне життя населення більш раннього та пізнього періодів, для того, щоб краще зрозуміти впливи, яких зазнавали церковно-релігійні структури.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію західних областей Української РСР означеного періоду. Вихід за окреслені межі робиться для того, щоб порівняти релігійне життя населення регіону й інших теренів республіки.

Практичне значення результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що викладений фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих наукових праць з новітньої історії України, при підготовці навчально-методичних посібників, начальних програм і спеціальних курсів. Узагальнення історичного досвіду діяльності церковно-релігійних структур другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. буде корисним вищим та місцевим інституціям державної влади для вдосконалення державної політики у церковно-релігійній сфері, збереження міжконфесійної толерантності, забезпечення реалізації закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні церковно-релігійних процесів в західних областях УРСР у середині 1960-х – першій половині 1980-х рр. До наукового обігу залучено значну кількість раніше неопублікованих архівних матеріалів та публікацій тогочасних періодичних видань.

Уперше:

- комплексно досліджено політику радянських органів влади щодо церков і спільнот західноукраїнського регіону у регіональному розрізі, показано її антирелігійний, репресивний характер;
- подано комплексні характеристики релігійної мережі в кожній із західних областей Української РСР, визначено причини її зміни, простежено динаміку кількісного складу вірян;
- спростовано низку міфів, витворених радянською пропагандою про встановлення «масового атеїзму» в західноукраїнському регіоні.

Удосконалено:

- бачення особистої мотивації дій духовенства, пресвітерів і віруючих в умовах репресій радянської влади другої половини ХХ ст.;
- окремі фрагменти життєпису підпільного греко-католицького духовенства, пресвітерів протестантських Церков і спільнот.

Отримали подальший розвиток:

- проблема діяльності богословських навчальних закладів у другій половині ХХ ст.;
- характеристика богослужбової та науково-богословської видавничої діяльності православної, унійної та протестантських церков;
- положення про відповідальність Компартії України за розгортання масштабного міжконфесійного конфлікту в західних областях України у другій половині 1980-х рр.

Апробація результатів наукового дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки ХХІ ст.: перспективні та пріоритетні

напрями досліджень» (Дніпропетровськ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Етнополітичні та етнокультурні процеси Карпатського єврорегіону» (Мукачеве, 2014); Міжнародній науковій конференції «Україна – Польща – Європейський Союз» (Львів-Ольштин-Остроленка, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії» (Одеса, 2015); VI наукових читаннях імені академіка Я.Д. Ісаєвича (Львів, 2016); International scientific-practical conference «Actual Questions and problems of development of social sciences» (Kielce, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 2016); Міжнародній науковій конференції «Gnieznienskie studia europejskie» (Poznan-Gniezno, 2016); Всеукраїнська конференції молодих вчених «Духовні витoki українського суспільства» (Дніпро, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна у світовому історичному просторі» (Маріуполь, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук ХХІ століття» (Херсон, 2016); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (Дніпро, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (Одеса, 2017); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади,

сучасні виклики (XX – початок XXI століть)» (Львів, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Science Max V» (Краматорськ, 2018); International scientific conference «Science of the future» (Morrisville, 2018); International scientific conference «The overall development of the modern world» (Philadelphia, 2018); Всеукраїнській науковій конференції «Національна ідея, державність, соборність: до 150-річчя «Просвіти»» (Львів, 2018); Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття» (Львів, 2019); Всеукраїнській науковій конференції «Український визвольний рух (перша половина XX ст.): краєзнавчі контексти» (Дрогобич, 2019).

Публікації. Основні концептуальні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у монографії, 2 розділах у колективних монографіях (опубліковані в Україні та за кордоном), 6 закордонних статтях, 21 науковій статті, яка опублікована у фахових виданнях, а також збірниках наукових праць, які індексуються у міжнародних наукометричних базах даних, 8 статтях, які додатково відображають результати дисертаційної роботи.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою та науковими завданнями. Робота складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел (502 найменування). Обсяг основного тексту дослідження становить 367 сторінок. Загальний обсяг дисертації 418 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Церковно-релігійні процеси другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. у західноукраїнському регіоні – малодосліджена проблема сучасної української і, тим більше, зарубіжної історіографії. Наукові студії, які безпосередньо та / або опосередковано відображають державно-церковні відносини окресленого періоду, можна розділити на дві групи:

1. Наукові та псевдонаукові праці, опубліковані у радянський період;
2. Сучасна українська та іноземна історіографії.

Радянська історіографія (*перша група*) доволі тенденційно, спрощено висвітлювала процеси, пов'язані з церковно-релігійним життям на західноукраїнських землях, зважаючи на пануючу у державі марсистсько-ленінську парадигму у сфері релігії, яка виключала можливість функціонування церковно-релігійних інститутів, пропагувала атеїстичний світогляд. Аналізуючи радянську історіографію, можна виокремити два етапи наукових досліджень: 1) друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр. – час формування, становлення наукових шкіл щодо кожної з конфесій, які функціонували в УРСР (з'явилися численні наукові, науково-популярні праці, які здебільшого характеризуються суб'єктивізмом у висвітленні церковно-релігійних процесів у республіці); 2) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. – плюралістично-демократичний період, позначений частковим вивільненням науки від впливу комуністичної ідеології.

Перш ніж безпосередньо перейти до історіографії 1960-х – першої половини 1980-х рр., як досліджуваного регіону так і проблематики,

наголосимо на особливостях створення радянської школи істориків-релігієзнавців / атеїстів. Відомий релігієзнавець А. Колодний справедливо зазначав, що в СРСР «релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарних знань було включене в контекст так званого наукового атеїзму, що позначилось на об'єктивності публікацій» [332, с. 212]. У цьому контексті, друга половина 1940-х – 1950-ті рр. стали першим етапом у вивченні діяльності православних, протестантських церков і спільнот. Додамо, що певним «стимулом» до поживлення роботи учених-релігієзнавців постанови ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» (1954 р.), «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (1954 р.), «Про заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення» (1954 р.). «Згадані вище постанови ЦК КПРС, рішення з'їздів партії теоретично озброїли кадри ідеологічного фронту і створили умови для піднесення наукового рівня ідейно-виховної роботи взагалі й атеїстичної зокрема», – резюмували радянські історики [423, с. 20].

На думку О. Лахно, тогочасні роботи Я. Мамонтова, І. Узкова, С. Анісімова, М. Щербіна, І. Селіщева, Ф. М'ячина та ін. хоч і були псевдонауковими за своїм змістом, однак до їх позитиву можна віднести те, що вони «не закликали суспільство усіляко переслідувати віруючих» [350]. За переконанням науковців, «за радянської доби всі публікації про релігію потрапляли під владу цензури, яка «безжально відсікала найменші відхилення від офіційних канонів. Як результат, лише окремі автори, головню, авторитетні спеціалісти з історії культури та релігії, могли явно чи завуальовано виходити за межі догм більшовицького безбожжя» [350].

Починаючи з 1960-х рр. кількість науковці, які вивчали тогочасні церковно-релігійні проси дещо збільшилася. В. Войналович слушно зауважив, що такій тенденції сприяло створення Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС з регіональними філіями, численними кадрами (лекторськими групами) (1964 р.). Також поступово сформувався табір «унійнознавців», «сектантознавців» та ін. – дослідників

окремих конфесій [350]. Зауважимо, що у 1964 р., враховуючи «складність українського релігійного середовища», штат агітаторів та пропагандистів атеїзму, згідно з офіційними даними, досягнув 90 тис. осіб. «Істотний відсоток цієї цифри становили добровільні лектори, а також ті, кому виконання обов'язків було нав'язано керівництвом установи, де вони працювали. Для цієї категорії агітаторів пропаганда атеїзму не була основною роботою і тому проходила мляво, а результати її були переважно вимислом», – відзначала Т. Грушева [267, с. 215].

Беручи за основу критерій ставлення до релігії, табір науковців-релігієзнавців можна розділити на дві течії – «консерваторів» і «лібералів» [350]. Важко не погодитися із сучасними ученими, які констатують, що у цей період «потрібно було досліджувати і висвітлювати два суспільні феномени – секулярний і сакральний. Тому одна половина статей і розділів в них присвячувалися проблемам атеїзмознавства, а інша – релігієзнавства. В такий спосіб викладачі, лектори і науковці одержували можливість розповідати у своїх академічних лекціях й у виступах в масовій аудиторії не тільки про атеїзм, а й про природу релігії, її походження та еволюцію, конкретні конфесії, про її становище у сучасному світі й в Україні, яка була найбільшим християнським регіоном в колишньому СРСР [409].

Власне у 1960-х рр. державно-партійним органам влади стає все більш очевидним той факт, що боротьба з релігією як явищем є до певної міри безперспективна, особливо на західноукраїнських землях. Основні акценти дослідників перенесено на окремі конфесії як лояльні до влади так і нелояльні. У наукових дослідженнях особлива увага почала приділятися унійній церкві та протестантам, особливо тим, які були схильні до «релігійного екстремізму». З цього приводу О. Лахно зазначав, що поміж науковців-консерваторів продовжували панувати войовничі підходи до вивчення конфесій. Вони активно підтримували масову антирелігійну кампанію кінця 1950-х – початку 1960-х рр. (роботи П. Вдовиченка, Г. Гур'єва, П. Каушанського, В. Костецької, Л. Соплякової, В. Суярка, Ю.

Федіна) [350]. «У зазначених працях написаних з атеїстичних позицій відсутній аналіз історичного розвитку релігійних громад та особливостей структури церковних організацій», – зауважував О. Лахно [350]. У руслі досліджуваної теми значне зацікавлення викликають праці О. Іванова «Политика Советского государства по вопросам религии и церкви» [304], М. Возняка «Критика клерикально-націоналістичних фальсифікацій інтернаціонального та атеїстичного виховання» [249], А. Барменкова «Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР» [186], П. Біскупа «Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами» [194] та ін.

Чимало тогочасних дослідників присвятили свої роботи «залишкам уніатства», серед таких – дослідження В. Климова «Уніатство – запеклий ворог української культури» [320], О. Вовка «Уніатсько-націоналістичні міфотворці», В. Куроедова «Религия и закон» [247], М. Кашуби «Антикомунізм сучасного уніатства» [314], С. Возняка «Антинародная сущность альянса зарубежных остатков униатства и украинского буржуазного национализма» [250], В. Добричева «У тіні святого Юра» [277], С. Даниленка «Дорогою ганьби і зради» [272], К. Дмитрука «Під штандартами реакції і фашизму: Крах уніатської та автокефальної церков» [284], І. Миговича «Преступний альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма» [367], Д. Похилевича «Уніатська Церква – ворог українського народу» [401] та ін.

У 1970-х рр. кількість наукових / науково-популярних видань антирелігійного змісту значно зросла, однак історики, релігієзнавці досліджували церковно-релігійні процеси в Україні здебільшого в контексті аналогічних явищ в СРСР, не надто переймаючись локальними особливостями. Низка дослідників 1970-х – 1980-х рр. намагалася проаналізувати державну та і партійну політику СРСР щодо релігійних громад у другій половині ХХ ст. (М. Голодний, А. Іванов, П. Лобазов, В. Клочков, З. Корчевата П. Яшин, О. Москаленко, І. Розенбаум та ін) [350],

[267]. Щодо протестантів, Т. Грушева зауважує, що особлива роль для роботи в цьому середовищі відводилась агітаторам з питань атеїзму, котрі повинні були довести неспроможність біблейських догматів [267, с. 215].

Потрібно відзначити, що у західноукраїнських областях у 1960-х – першій половині 1980-х рр. значного поширення набуло віровчення ЄХБ (Волинська, Рівненська області), свідків Єгови (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська області), адвентизму (Львівська, Закарпатська області). Зважаючи на окреслену тенденцію, важливо наголосити на здобутках радянської історіографії у вивченні діяльності релігійних груп цих конфесій. О. Лахно констатує, що чимало уваги радянська історіографія приділила окремим конфесіям, зокрема ЄХБ, адже уже на межі 1960-х – 1970-х рр. з'явилася нова генерація вчених, які розглядали питання становища ЄХБ в СРСР [350]. Критичне ставлення до діяльності «релігійного сектантства» помітне у дослідженнях Б. Антонова, О. Антонової, В. Арестова, В. Лентіна, А. Белова й О. Шилкіна, В. Горського, І. Бражника, Є. Дороша, В. Коніка, П. Косухи, Ю. Поліщука, П. Степанова, В. Гараджі, Є. Дулумана, З. Калінічевої, А. Колодного, Г. Ляліної, Г. Максиміліанова, О. Москаленка, В. Подоляка, П. Яшина вирізнялися своєю системністю та глибоким аналізом. Упродовж 1970-х – першої половини 1980-х рр. активно досліджували ідеологію та практику конфесії ЄХБ В. Арсен'єв і В. Данілов, Є. Вістунов і М. Тютрюмов, П. Каушанський, О. Кпібанов, П. Косуха, Є. Філімонов [350].

Надалі ситуація в українському релігієзнавстві докорінно не змінилася: у 1980-х рр. проблеми наукового атеїзму та церковно-релігійних процесів в УРСР досліджували близько 18 різних установ та підрозділів, п'ять з яких належали до Академії наук: київський та івано-франківський відділи атеїзму Інституту філософії, Інститут історії, Інститут соціальних та економічних проблем закордонних країн та відділ атеїзму Інституту суспільних наук [316]. Президією АН УРСР на Інститут філософії було покладено функцію координатора діяльності проблемних груп з атеїзму,

створених в інших установах Академії. Провідні напрями дослідження учених:

- теоретичні проблеми наукового атеїзму;
- критика філософських та релігійних концепцій;
- соціологічні дослідження релігійності;
- розробка методики роботи з віруючими;
- вдосконалення атеїстичної роботи;
- вдосконалення пропагандистської роботи [316].

Наголосимо, що для збільшення кількості наукових студій антирелігійної тематики науковцями західноукраїнських областей, крім відділу атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, у регіоні було засновано відділ наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР в Івано-Франківській області. Основна причина, на думку О. Кисельова, – західні області УРСР були найрелігійнішими у республіці, а також давали високі показники релігійності у масштабах цілого СРСР, що потребувало більшої уваги з боку партійно-ідеологічних працівників [316].

Власне науковцями відділу атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР було підготовлене одне з найцікавіших досліджень у руслі нашої проблематики – «Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР» [423]. Звичайно автори монографії не могли уникнути загальної тенденції того часу – критики духовництва, активних віруючих та й загалом Церков та спільнот регіону. У дослідженні чимало висловлювань на кшталт: «Ліквідація економічної могутності духовенства і відокремлення церкви від держави корінним чином підірвали суспільно-політичні позиції церкви, які в процесі соціалістичного будівництва і зростання політичної активності трудящих та піднесення культурного рівня усього населення, зокрема селянства, слабшали. Різка втрата впливу духовенства найбільш яскраво позначилась на занепаді церковних організацій, масовому саморозпуску релігійних общин і на закритті церков» [423, с. 67].

Проте робота цікава своїм фактологічним наповненням та статистичними дані, які подані у порівнянні з попередніми роками. Так, констатовано, що у тогочасній радянській науковій літературі поки що немає єдиної точки зору на періодизацію розвитку масового атеїзму в СРСР. Проте більшість дослідників вважає, що секуляризаційний процес у Радянському Союзі пройшов чотири важливих етапи: початок масового антирелігійного руху (1917 – 1921 рр.), розвиток масового антирелігійного руху (1922 – 1937 рр.), перетворення СРСР в країну масового атеїзму (1937 р. – середина 50-х років) та останній етап – з середини 50-х років, який характеризується реалізацією програмних настанов КПРС на остаточне додання релігійних та всіх інших пережитків минулого [423, с. 23].

У дослідженні обережно, завуальовано показано значну релігійну мережу у західноукраїнських областях. Для прикладу, зазначено, що лише у Львівській області в кінці 1939 р. нараховувалось 272 римське-католицьких костьоли і 645 ксьондзів, 10 чоловічих і 165 жіночих монастирів. У 1974 р. у Львівській області діяли 662 православні і 70 римське-католицьких громад, які обслуговували 407 православних священиків 6 католицьких ксьондзів. В Івано-Франківській області на початку 70-х років було зареєстровано 374 релігійні громади (до 1939 р. у Станіславському воєводстві діяли 884 греко-католицькі церкви і 102 римо-католицьких костьоли) [423, с. 35].

Дослідниками констатовано, що «в країні створювалась чітка система атеїстичного виховання трудящих, яка охопила всі прошарки населення. У Львівській області, наприклад, загальне керівництво науково-атеїстичною роботою здійснює постійно діюча координаційна рада при обласному комітеті Компартії України. Ради з наукового атеїзму створені у всіх партійних комітетах і у більшості первинних партійних організацій. Крім того, при облвиконкомі створено комісію для вивчення і впровадження нових громадянських свят та обрядів, а при обкомі комсомолу – раду з атеїзму. В обласному товаристві «Знання» працює науково-методична рада, в редакціях обласних газет – позаштатні відділи атеїзму» [423, с. 105].

Історики прийшли до висновку, що «в умовах розвинутого соціалізму суспільна праця є вирішальним фактором комуністичного, у тому числі й атеїстичного виховання трудящих. Між рівнем соціальної, зокрема виробничо-трудової, діяльності і світоглядом існує діалектичний взаємозв'язок, який, однак, проявляється не безпосередньо, а опосередковано через інші фактори. Це зумовлено також тим, що у своїй практичній діяльності люди навіть релігійної орієнтації керуються нормами радянського способу життя, а не релігійними догмами. Творча суспільна праця в ім'я комунізму стала змістом життя всього радянського народу» [423, с. 90].

Додамо, що з теїстичних, антирелігійних підходів підготовлені академічні видання «История и теория атеизма», «История свободомыслия и атеизма в Европе», «О некоторых особенностях современной религиозной идеологии», «Основы научного атеизма», «Религиозное приспособленчество и атеистическое воспитание». Аналогічні ситуації спостережені й у спеціальних наукових збірках: «Мы были баптистами», «Нравственность и религия», «Ответы верующим. Популярный справочник», «Почему мы порвали с религией», «Правда о религии», «Ученые против религии» [350].

У другій половині 1980 – на початку 1990-х рр. увагу релігієзнавців було зосереджено, здебільшого, на вивченні православ'я та греко-католицизму, хоча чимало праць присвячено й протестантам республіки. На жаль, у цих дослідженнях мало уваги приділяється західноукраїнським областям, особливо, коли мова йде про релігійні громади ЄХБ, ХВС, АСД, свідків Єгови (протестантські конфесії фахово досліджували В. Мельник, В. Горський, В. Єленський, Є. Філімонов, П. Яроцький, Л. Мітрохін, А. Колодний та ін.) [350].

Історики переконують, що друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. Відзначається збільшенням кількості міждисциплінарних наукових студій, в яких дещо об'єктивніше, зважаючи на задекларовану генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим політику перебудови, гласності, демократії, відображено церковно-релігійні процеси в УРСР у 1960-х –

першій половині 1980-х рр. Автори здебільшого торкаються проблем функціонування лояльних до влади релігійних громад РПЦ, ЄХБ, АСД, критикують екстремістські дії віруючих уніатів, єговістів, баптистів-«розкольників» – праці М. Воєйкова «Правда про унію» [248], Є. Гриніва, В. Голяка «Атеїстичне виховання молоді» [171], В. Климова «Українські клерикали – проти радянської культури» [320], В. Калініна «Советское законодательство о свободе совести и религиозных организациях» [312], О. Барменкова «Свобода совести в СССР» [187], М. Болдижара «Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів» [203] та ін.

Також заслуговують на увагу:

– колективні праці присвячені церковно-релігійним процесам в СРСР / УРСР – «Верующий в условиях перестройки (динамика духовно-нравственных ориентаций)», «Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления»;

– історико-релігієзнавчі, філософські дослідження В. Єленського, В. Лешана, І. Меркатуна, Л. Мітрохіна, М. Одінцева, О. Огневої та О. Уткіна, К. Харчева та І. Ачільдієва, О. Нежного;

– колективні монографії, які присвячені протестантизму «Протестантизм в современном мире», «Протестантские организации в СССР (социальный облик, идеология, политическая позиция, проповедническая деятельность)», «Современный баптизм: идеология и деятельность», «Современный протестантизм», «Современное религиозное сектанство: динамика, процессы, тенденции» [350], [267].

Початок демократично-правового регулювання відносин у сфері релігії в Україні визначається прийняттям 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України» [380]. «Цей документ став орієнтиром у розбудові країни як демократичної, правової держави, яка повинна піклуватися про неухильне дотримання прав і свобод людини, зокрема, права на свободу світогляду», – відзначають учені [380]. Після проголошення незалежності у духовному житті українського народу простежується

пожвавлення. Така ж тенденція характерна й для вітчизняної історіографії. Власне сучасна українська історіографія (*друга група*) заповнила окремі тематичні ніші досліджуваної проблеми, однак залишила поза увагою низку важливих тем, серед яких – церковно-релігійні процеси у регіональному контексті.

Передусім вартувало б виокремити узагальнюючі наукові праці, які дають концептуально-теоретичні уявлення про об'єкт дослідження, відображають загальні тенденції церковно-релігійних процесів у західноукраїнському регіоні у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. Серед таких досліджень – багатотомна «Історія релігії в Україні» (окремі томи присвячені пізньому протестантизму [308], католицькій церкві [309], православ'ю [310]), наукові студії А. Колодного «Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки, прогнози» [328], «Україна в її релігійних виявах» [332], монографії В. Бондаренка «Релігійне життя в Україні: стан проблеми, шляхи оптимізації» [204], В. Єленського «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття» [292], «Релігія. Церква. Молодь» [294]. Досліджувані у дисертаційній роботі проблеми фрагментарно розглянуті О. Бажаном та Ю. Данилюком у книзі «Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.» [177]. Церковно-релігійна тематика присутня у фундаментальних роботах В. Барана [183], [184], В. Даниленка [185], В. Войналовича [252] та ряду інших вітчизняних дослідників.

Зокрема, книга «Історія релігії в Україні» («Пізній протестантизм в Україні») [308], яка складається з трьох частин (п'ятидесятники; адвентисти сьомого дня; свідки Єгови), побудована на раніше невідомих / недоступних для істориків джерельних матеріалах, що дозволило історикам показати об'єктивний процес нищення радянською владою структур протестантських громад. П. Бондарчук у монографії «Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості тенденції змін» [213], а

також інших працях [206], [207], [208], [209], [210], [211], [212] розглядає особливості релігійності населення України упродовж середини 1940-х – середини 1980-х років. За його ж словами, він намагався:

- системно висвітлити питання і показати соціокультурні впливи;
- розглянути релігійну політику радянської влади;
- дослідити внутрішньоконфесійне життя релігійних об'єднань;
- показати соціально-демографічні характеристики віруючих тощо.

Проте, здебільшого основна увага П. Бондарчука зосереджена на проблемі трансформації релігійної свідомості та релігійної поведінки пересічних віруючих. У численних роботах дослідника також аналізуються особливості вияву релігійних почуттів та настроїв віруючих, висвітлюються проблеми участі віруючих у богослужіннях та відзначенні свят, виконанні обрядів життєвого циклу в Україні, а також ставлення до молитов, постів, паломництв, читання релігійної літератури, місіонерської діяльності.

У монографії «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття» [292], «Релігія. Церква. Молодь» [294] В. Єленський розглядає тенденції церковно-політичних і релігійно-соціокультурних змін у посткомуністичних суспільствах, суспільно-політичні протиріччя релігійно-інституційного розвитку, проблеми релігійної свободи і релігійних прав людини в Україні і світі на зламі ХХ–ХХІ ст., вектори і характер трансформації релігійності посткомуністичних суспільств.

Наукова праця В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інститутів в Україні 1940 – 1960-х років» [252] на значному фактичному матеріалі розкриває «природу, зміст і характер еволюції цієї політики, специфіку її застосування як на різних історичних етапах, так і відносно всіх головних суб'єктів конфесійної сцени України того періоду». Також автором детально досліджуються моделі політики, застосовані до Православної, Греко-католицької, Римо-католицької, Реформатської церков, стосовно протестантських деномінацій та юдейських

спільнот [252, с. 1]. В. Бондаренко – автор узагальнюючих досліджень історико-релігієзнавчого спрямування [204], в яких досліджувані події подаються в історико-філософському, політико-культурологічному контекстах.

У руслі досліджуваної теми значне зацікавлення викликають наукові роботи, які присвячені церковно-релігійним процесам у конкретному регіоні. Серед таких робіт – праці І. Андрухів «Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз» [166], С. Яремчука «Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)» [472], І. Булиги «Перспективи релігійного буття Волинського регіону» [232], І. Луцан «Церковно-релігійне життя на Буковині у 40–50 роки ХХ століття: стан і проблеми самозбереження» [357], Д. Чернописького «Життя віруючих Буковини 1914–1994» [460], М. Шкрібляка «Івано-Франківщина релігійна: релігієзнавчо-соціологічний аналіз церковно-релігійної ідентичності прикарпатців (за матеріалами соціологічних досліджень)» [465], та ін.

Церковно-релігійні процеси у західноукраїнському регіоні у другій половині ХХ ст. українські історики, релігієзнавці фрагментарно розглядали у розрізі кожної з конфесій. Передусім йде мова про католицькі та православні релігійні громади. Так, Я. Стоцький у монографії «Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989 рр.)» [428] та ін. дослідженнях, які стосуються державно-церковних відносин [425], [426], [427] охарактеризував особливості «катакомбного» функціонування церкви, навів приклади незламної волі духівництва та віруючих.

Заслуговують на вагу наукові студії В. Пащенка [390], зокрема його монографія «Греко-католики в Україні» [391]. Аналізуючи ситуацію у церковно-релігійній сфері у західноукраїнських областях наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. дослідник відзначав, що «ситуація на краше для органів влади та РПЦ змінювалася вкрай повільно, вірніше, тупцювала на

місці. Численні звіти, інформації керівників різних рівнів рясніють фактами із констатацією однакових за змістом недоліків... Греко-католикам було легше, ніж православним чи іншим офіційно зареєстрованим конфесіям, які діяли в повоєнні роки хоча і за обставин підозрливості з боку властей, але все-таки легально. До греко-католиків влада ставилася весь час вороже. Отже, нічого незвичного для них не було, їх напівлегальна діяльність продовжувалася, а наснаги додавала підтримка митрополита Й. Сліпого, якого після відбуття терміну тюремного ув'язнення в 1953 році, відправили на заслання на ст. Маклаково в Красноярському краї...» [393].

У руслі досліджуваних подій значне зацікавлення викликає монографія В. Марчука «Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в духовному житті України ХХ ст.» [361]. «У 50 – 80-ті роки більшість греко-католиків зберігали віру батьків, – констатував учений. – Сотні священників продовжували душпастирську нелегальну діяльність, яка активізувалася наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. після повернення значної частини ув'язнених з сибірських таборів і поселень. Репресована церква була виразником загальнолюдських цінностей, на відміну від офіційної РПЦ, що була елементом ідеологічної політики тоталітарної системи» [361, с. 249].

Підпільне функціонування духівництва та віруючих УГКЦ стало предметом досліджень науковців багатьох вузівських (Львівський національний університет імені Івана Франка, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Волинський національний університет імені Лесі Українки та ін.) та наукових (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України та ін.) осередків, проте один з центрів України, де ґрунтовно вивчають

історію УГКЦ «катакомбного періоду» – Український католицький університет (м. Львів).

У дослідженнях О. Скочиляса, який у 2011 р. отримав відзнаку Львівської архієпархії УГКЦ «За дослідження історії Української Греко-Католицької Церкви», О. Турія подані загальні оцінки радянської церковно-релігійної політики радянських державно-партійних органів влади. «Приєднуючи греко-католиків до одержавленої РПЦ, вони розраховували на їхню неминучу не лише еклезіальну, а й суспільно-політичну асиміляцію, – відзначав О. Турій. – Головною перешкодою такій асиміляції стало те, що УГКЦ впродовж століть була не державною, а насамперед громадянською і навіть значною мірою національною інституцією. Колишні греко-католики справді становили дуже особливу групу (за висловом тієї ж Наталії Шліхти – «Церкву в Церкві»), незважаючи на всі спроби якось уніфікувати їхнє церковне життя за радянськими «стандартами». Цю особливість у формі т.зв. «криптоуніатства» значна частина з них пронесла упродовж кількох десятиліть аж до свого повернення назад в УГКЦ у 1990-х роках» [439].

На наявність значного духовного підґрунття для виходу із підпілля наголошував Т. Бублик. Священнослужитель, історик зауважував: «Підпілля зберегло віру. Переслідування показувало суть людини, яка змушена була визначитися зі своїми цінностями та їх захищати, ділячись шматком хліба з ближнім. У час заборони, наголошують дослідники, УГКЦ втратила багато майна, був перерваний розвиток церкви, якій митрополит Андрей Шептицький присвятив своє життя, також був перерваний і зв'язок зі світом. Водночас репресії, гонитва і переслідування за віру заклало фундамент для розвитку церкви. Говорячи про урок катакомбної церкви, вірні і духовенство виокремлюють духовний елемент, що у час заборони все будувалось на вірі, і цей урок важливо продовжувати сучасній УГКЦ» [222].

С. Гуркіна наголошувала, що КДБ не тільки намагалося контролювати процеси у підпільній УГКЦ, але й її «розколоти» [269]. «Один розкол старалися зробити по лінії «восточники – западники». Друга лінія

розколу – ставлення до тих священників, які підписали православ'я, їх ще називали «возз'єднані», – зазначала дослідниця. – Але після хрущовської кампанії антирелігійної, коли закривали храми і переслідували за релігійні переконання, багато хто з тих «підписаних» священників намагався повернутися назад. І таку політику повернення назад, коли священник далі залишався на парафії, але ставав таємним греко-католицьким священником, підтримував підпільний греко-католицький єпископ Василь Величковський. Багатьом це не подобалося, і КДБ старалося, звичайно, по цьому незадоволенню провести розрив. Але бачимо вже з подальшого розвитку подій, коли Церква вже виходила з підпілля наприкінці 1980-х років, багато тих священників, які були православними, переходили в юрисдикцію митрополита УГКЦ Володимира Степнюка і він їх приймав...» [269].

І. Панчук констатує, що у сучасній українській науковій думці проблема державної політики СРСР щодо протестантів у повоєнний період належить до малодосліджених [388, с. 12]. Окремі аспекти досліджуваної проблеми у своїх працях розглядали О. Бажан, В. Єленський, А. Колодний, В. Любащенко, В. Пашенко, П. Яроцький. Серед праць сучасних вітчизняних дослідників протестантських конфесій, які розглядали період середини 1940 – 1970-х років, значне зацікавлення викликають роботи Л. Мітрохіна, П. Панченка, М. Рибачука, С. Здіорука, Д. Норта, В. Барана, С. Савінського, Т. Грушової. Проблемами державно-церковних відносин, свободи совісті в СРСР, історії релігійної опозиції займаються О. Уткін, В. Ященко, Б. Яськів, В. Войналович, Є. Кардаш, Ю. Вільховий, О. Назаркіна [388, с. 14–16].

Серед ґрунтовних робіт української історіографії, які присвячуються протестантизму варто виокремити дослідження М. Черенкова «Європейська реформація та український євангельський протестантизм (генетико-типологічна спорідненість і національно- ідентифікаційний виміри)» [455], Є. Буга «Протестантизм в українському суспільстві: історія виникнення та специфіка функціонування» [222], Т. Гаврилюка «Протестантська антропологія: між секулярністю і постсекулярністю» [255], Т. Грушової

«Протестантизм – православ'я в Україні у ХХ ст.: до питання про взаємини» [267], І. Данілової «Взаємини радянської влади та протестантських релігійних організацій у післявоєнний період (1945–1955 рр.) в українській та зарубіжній історіографії» [274], І. Шерстюка «Протестантські конфесії в Україні у повоєнний період: інтеграційний аспект (євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники)» [461], П. Яроцького «Духовний і соціальний потенціал протестантських церков в Україні» [474] та ін.

Дослідження особливостей сучасного українського протестантизму, його внутрішніх процесів і виявлення векторів майбутнього розвитку потребує ґрунтовного дослідження історії його течій на території України, зокрема у західноукраїнському регіоні. На сьогодні детального вивчення потребують такі проблеми, як:

- напрями діяльності основних протестантських громад в УРСР;
- ставлення до віруючих-протестантів державно-партійних органів радянської держави;
- політика місцевих органів влади західноукраїнських областей;
- реакція віруючих-протестантів на політичні, соціокультурні процеси в УРСР.

Так, В. Любашенко [358] досліджувала розвиток українського протестантизму, його у соціокультурному житті УРСР ХХ ст. Ю. Вільховий [242], [243] спробував охарактеризувати основоположні засади, напрями й тенденції антипротестантської політики партійно-державних органів влади СРСР / УРСР, визначив місце в повоєнному етноконфесійному просторі республіки релігійних громад, зокрема, Євангельських християн-баптистів у продовж 1940-х – 1970-х рр. У наукових студіях О. Бажана [177], [178], [179], [180], поміж іншого, йдеться про причини та наслідки формування різноманітних нелояльних до радянської влади рухів серед протестантів. Численні проблеми співіснування баптистів та п'ятидесятників розкриває О. Панич [385], [386].

Щодо кожної з протестантських спільнот, то рівень їх вивчення в історичній ретроспективі – неоднаковий. Передусім наголосимо, що чимало ґрунтовних праць вітчизняні науковці, баптисти та п'ятидесятники присвятили церкві ЄХБ. Серед таких – дослідження О. Лахно, Ф. Гаркавенка, А. Єришева, М. Злобіна, В. Калугіна, П. Косухи, Л. Мітрохіна, І. Москвітїна, В. Подоляка, Р. Приходька, В. Танчера, Ф. Федоренка, Е. Філімонова, О. Чанишева та ін. [351, с. 9].

О. Лахно проаналізував «ознаки церковної кризи поміж віруючих ЄХБ, їхню соціальну структуру за різними показниками, корені визрівання невдоволення поміж протестантів, знайшов спільне та відмінне у вимогах і діяльності різних опозиційних рухів тощо». Автор показав, що «тиск на церкву з боку держави та репресії проти незгодних тільки посилювали опозиційні настрої в середовищі ЄХБ і штовхали на нелегальне становище та підпільну діяльність. Цьому ж процесові сприяла політика духовного центру ВР ЄХБ з відлучення від церкви занадто активних і непоступливих віруючих, які одразу ж поповнювали ряди нелегальної опозиції [351, с. 11].

О. Лахно доводить, що головними пріоритетами діяльності РЦ ЄХБ і її прибічників в означений період були:

- видавництво «Християнин» з кількома підпільними типографіями;
- релігійне виховання та навчання дітей;
- налагодження контактів з закордонними релігійними центрами й організаціями;
- закордонна діяльність через Зарубіжне Представництво РЦ ЄХБ;
- захист віруючих від переслідувань і утисків [351, с. 13].

На жаль, сьогодні, за невеликим винятком, основною працею з історії підпільного функціонування спільноти свідків Єгови в УРСР можна вважати шостий том багатотомного видання «Історія релігії в Україні» (під редакцією П. Яроцького) [310]. У фундаментальній науковій праці показано:

- політико-правове становище свідків Єгови;
- підпільне життя громад, географію їх поширення;

- репресії та переслідування силовими структурами вірян;
- внутрішньоцерковні процеси та ін.

Повоєнне функціонування релігійних громад АСД у західноукраїнських областях – наукова проблема, «білі плями» якої заповнені доволі фрагментарно, незважаючи на значне коло дослідників (Л. Мітрохін, А. Чанишев, О. Клібанов, В. Гараджа, В. Докаш, М. Одинцова, О. Редькіну, О. Горбатова, В. Шарова, О. Гончарову та ін. Історію АСД в Україні розглядали О. Парасей та М. Жукалюк, а також В. Джулай, Р. Сітарчук, В. Любашенко та ін.) [286, с. 156].

Безпосереднім учасником описуваних у дисертаційній роботі подій був один із лідерів церкви АСД в Україні (колишній голова Українського Уніону церкви АСД) М. Жукалюк, який підготував не тільки спогади, але й наукові роботи, присвячені функціонуванню релігійних громад цієї церкви в Радянській Україні. Важливим для української історіографії науковим доробком стало дослідження В. Любашенко, підготовлене спільно з М. Жукалюком [297]. У цьому широко представлені передумови зародження адвентизму в Україні, його еволюція, догматичні особливості, громадська позиція, політичні орієнтири, відносини з державою тощо. Водночас, у цьому контексті, варто наголосити на наукових здобутках В. Любашенко, зокрема заслуговує на увагу її монографія «Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій» [358].

Наукові студії І. Чернушки присвячені новітньому періоду розвитку АСД, проте інколи дослідник вдається до аналізу суперечливих внутріцерковних процесів 1960-х – 1980-х рр. «Четвертий період розвитку Церкви АСД, який приходить на 30 – 80-ті роки минулого сторіччя, для адвентистських громад, що функціонували на території Радянської України, варто класифікувати як довготривалий та найскладніший, оскільки на даній території було розпочато «атеїстичний експеримент», який передбачав повну ліквідацію релігійної мережі АСД, що стало початком діяльності Церкви АСД у стані прихованого розвитку та умовах жорстких правових обмежень,

що, у свою чергу, вплинуло на пріоритети функціонування церковних громад, які замість активної місіонерської діяльності ставили за мету своєї діяльності збереження існуючої мережі», – зазначав учений [458, с. 8].

З-поміж інших досліджень сучасної історіографії, виокремимо наукові студії В. Докаша [286]. «Складний процес інституювання Церкви займає період майже в тридцять років, – відзначав дослідник. – Весь цей період в її керівництві не було стабільності, справа реєстрації громад була занадто складною і лідери АСД постійно емігрували з регіону в регіон, щоб відродити релігійну мережу. Специфічними в інституціональному аспекті для Церкви АСД були 60-ті роки. З одного боку, це висока динаміка формування мережі, з іншого – переслідування, репресії, конфіскація майна, масові арешти лідерів, регулярні обшуки молитовних будинків та квартир віруючих, конфіскація духовної літератури. До того ж у Церкві відбувся розкол» [286, с. 160].

Церковно-релігійні процеси у другій половині ХХ ст. фрагментарно досліджувалися українськими діаспорними та закордонними ученими. «Західні вчені, порівняно з радянськими, були значно менше ідеологічно заангажовані й обізнані з церковним життям у радянській державі, – констатував В. Войналович. – Характерна особливість їхніх праць – політична упередженість як до СРСР у цілому, так і до його релігійної політики, абсолютизація репресивних форм і методів у ставленні влади до церков і релігії загалом. Незважаючи на роботи зарубіжних авторів і представників української еміграції, спеціальних наукових розвідок з проблем державно-церковних і міжцерковних відносин упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр. ще донедавна майже не існувало. Суспільні перетворення, розпочаті з кінця 1980-х рр., докорінно змінили методіку дослідження релігієзнавчих проблем» [252, с. 18].

Передусім виокремимо здобутки істориків, релігієзнавців у дослідженні католицьких та православних конфесій. Б. Боцюрків у праці «Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950)

охарактеризував стан церкви після Львівського псевдособору. «Книга проф. Богдана Боцюрківа присвячена дослідженню обставин офіційної ліквідації УГКЦ радянською державною владою шляхом її насильницького «возз'єднання» з РПЦ на т. зв. «Львівському соборі» 1946 р. і подібної «православізації» Мукачівської єпархії в 1949 р., знищення монастирів і об'єднань ченців, а також знищення структур цієї Церкви на території сучасної Польщі й Словаччини, – відзначали видавниці монографії. – Розкрито причини та механізми репресивної антиунійної політики сталінського режиму, успадковані від царської влади, а також показано інструменталізацію РПЦ радянськими органами держбезпеки для атеїстичної за своєю суттю політики. Широке використання документальних матеріалів, доступ до яких став можливим із відкриттям таємних архівів КПРС і КДБ, надав змогу представити проблематику без тих величезних викривлень, притаманних радянській історіографії та її сучасним епігонам, які і тепер створюють перешкоди повноцінної реабілітації УГКЦ та врегулювання церковно-державних та міжконфесійних відносин в Україні» [217, с. 1]. «Катакомбний період» УГКЦ перебував у полі зору також Р. Сольчаника, О. Геруса, В. Маркуся, В. Стойка, А. Турчина, Г. Протопопова та ін. Д. Ранс, Р. Роял [497] зосереджує увагу на безправному становищі віруючих унійної церкви в УРСР.

Закордонні науковці зробили значний внесок також у дослідження протестантизму, державно-церковних відносин в СРСР / УРСР. Виокремимо праці Е. Баркера «The Opium Wars of the Millennium Religion in Eastern Europe and the Former Soviet Union», [480], О. Геруса «The Christian Experience in the Soviet Empire: Church-State Relations in Eastern Europe, 1917 – 1991» [487], Й. Хадена «Religion and the Quest for Meaning and Order: Old Paradigms, New Realities» [490], М. Хайварда «Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power» [491], І. Хватя «The Moscow Patriarchate and the Liquidation of the Eastern-rite Catholic Church in Ukraine» [492], К. Лана «Christian religion in the Soviet Union: a sociological study» [494] та ін. Дотичне до предмету

дослідження мають наукові роботи російських істориків, серед яких – праця «История евангельских христиан-баптистов в СССР» [305]. Фактологічно виваженою є праця М. Гордієнка «Российские Свидетели Иеговы: история и современность» [264].

Таким чином, проведений історіографічний аналіз показує, що церковно-релігійні процеси у західноукраїнських областях у період розвинутого соціалізму фрагментарно висвітлені у фундаментальних наукових працях з релігієзнавства, монографіях українських та закордонних учених, наукових розвідках, які висвітлюють окремі етапи із життя кожної з церков, які функціонували у регіоні.

1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Всебічне дослідження теми дисертаційної роботи неможливе без залучення комплексу джерельних матеріалів, які для зручності поділяємо на декілька груп: 1. Документи державно-партійних органів влади; 2. Документація церковних інституцій, релігійних громад; 3. Мемуарна література. 4. Періодична преса.

Основну джерельну базу дослідження становлять документи державно-партійних органів влади, які здебільшого зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО України), Державних архівах Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської, Тернопільської областей (ДАЛО, ДАВО, ДАІФО, ДАЧО, ДАЗО, ДАТО відповідно) або ж опубліковані у збірниках документів (*перша група*).

Постанови політбюро ЦК КПРС, ЦК КПУ у церковно-релігійній сфері, звіти обкомів Компартії та облвиконкомів західноукраїнських

областей, стенограми виступів членів Компартії України, внутрішня документація Ради у справах релігій, записки, довідки, інформації, листи, інформаційні звіти апаратів уповноваженого Ради у справах релігій, повідомлення МВС, КДБ, Мін'юсту, прокуратури УРСР тощо що стосуються церковно-релігійної сфери відображають такі справи, як:

– спр. 350 «Информации Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, выписанные из протоколов заседаний Совета за 1964 г.» ЦДАВО України [10];

– спр. 78 «Первичное отчёти горрайисполкомов по линии католической, реформистской церковей, ЕХБ, АСД за 1979 год» [18], спр. 23 «Переписка с советом по делам религий при Совете Министров СССР, УССР о состоянии религиозных объединений в области, 1971 г.» [19] ДАЗО;

– спр. 8 «Релігійна мережа і динаміка церковної обрядовості в області за 1975 – 1980 рр.» [25], спр. 123 «Описание церквей стоящих на регистрации, 1981 г.» [26], спр. 151 «Статистические и информационные отчеты за 1972 г.» [27], спр. 166 «Доклады Уполномоченного по делам религий по Волынской области о состоянии и деятельности религиозных объединений в 1974 г.» [28], спр. 236 «Годовые информационные отчёты о деятельности религиозных объединений в области, 1982 г.» [29], спр. 35 «Листування уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, 1969 р.» [30], спр. 39 «Листування уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, 1973 р.» [31], спр. 42 «Листування уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, 1976 р.» [32] ДАВО;

– спр. 5562 «Інформації про виконання постанови ЦК Компартії України «Про розвиток суспільно політичної обстановки в Західному регіоні республіки і роботу первинних парторганізацій по її стабілізації» [36], спр. 44 «Переписка с Советами по делам религий при Советах Министров СССР и УССР, горрайисполкомами по деятельности Уполномоченного Совета по делам религий» [48], спр. 48 «Переписка с Советами по делам религий при

Советах Министров СССР и горрайисполкомами по деятельности Уполномоченного Совета по делам религий» [49], спр. 137 «Документи (інформації, довідки, списки) про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь за 1977 рік» [51] ДАІФО;

– спр. 84 «Информации обкома партии в ЦК Компартии Украины об улучшении идеологической, политико-воспитательной работы и лекционной пропаганды, о дружеских связях с братскими компартиями, об освоении культовых сооружений» [65], спр. 495. «Документи про виконання постанови бюро обкому Компартії України «Про релігійну обстановку в області і заходи по поліпшенню атеїстичного виховання населення» (постанови, довідки, інформації)» [67], спр. 495 «Документи про виконання постанови бюро обкому Компартії України «Про релігійну обстановку в області і заходи по поліпшенню атеїстичного виховання населення» (постанови, довідки, інформації)» [76] ДАЛЮ;

– спр. 216 «Постановления и решения Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и областного совета народных депутатов по вопросам работы Уполномоченного Совета и деятельности церкви и духовенства, 1967 г.» [95], «спр. 218 «Информации и справки о деятельности церкви и духовенства области, 1968 г.» [96], спр. 232 «Информации, справки и сведения о церковных доходах и расходах, о количестве совершенных религиозных обрядов, о деятельности религиозных обществ, 1969 г.» [97], спр. 233 «Документы о деятельности церкви и духовенств области (приказы, информации, сведения и др.), 1970 г.» [98], спр. 239 «Документы о деятельности церкви и духовенств области (информации, справки и др.), 1970 г.» [99] ДАЧО.

Таким чином, архіви ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДАЛЮ, ДАІФО, ДАТО, ДАЧО, ДАЗО, ДАВО містять численні ухвали, постанови, резолюції, довідки, повідомлення, плани заходів, критичні зауваження, звіти, переписку, інформаційні матеріали, персональні справи, а також листи, заяви та скарги громадян, які надсилалися до вищих органів влади УРСР, СРСР.

Загалом, якщо згрупувати документи, які зберігаються в архівосховищах України за видами, то у дисертаційній роботі широко використано:

- розпорядчі, діловодні документи вищих / місцевих органів влади;
- епістолярна спадщина;
- звітні документи церковно-релігійних інституцій;
- законодавчі, нормативно-правові акти;
- статистичні, соціологічні матеріали.

З-поміж цих різновидів документів, виокремимо законодавчі акти.

Передусім наголосимо, що в українській історіографії найбільшповний аналіз законодавчої бази державно-церковних відносин в УРСР здійснив П. Бондарчук [213]. Щодо дисертаційної роботи, то чи не найважливішими для нас стали ухвали, розпорядження центральних органів влади, які регламентували роботу Ради у справах релігій та діяльність релігійних організацій. У цьому контексті виокремимо Постанови Ради Міністрів УРСР: «Питання Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР (про збільшення кількості працівників апарату)» (1972 р.), «Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (1974 р.); «Про затвердження «Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (1975 р.), «Про склад Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (1975 р.). а також Указ Президії Верховної Ради РРФСР «Про внесення змін і доповнень до постанови ВЦВК і РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» «Положення про релігійні об'єднання в УРСР», затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1 листопада 1976 р., яке було доповнене відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін і доповнень до Положення про релігійні об'єднання в УРСР» (1981 р.) [213, с. 56].

Власне «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», за словами П. Бондарчука:

- впорядковувало й систематизувало правові норми, що визначали загальні питання діяльності релігійних організацій;

– унормувало питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній,

– уніфікувало проблемні питання у сфері функціонування молитовних споруд [213, с. 59].

Окремі ухвали ЦК Компартії України мали локальний характер і стосувалися західноукраїнського регіону: «Про роботу партійних організацій Івано-Франківської області по виконанню постанови ЦК Компартії України» від 11 липня 1968 року (1968 р.); «Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення» (1970 р.); «Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму» (1972 р.) та ін. [213, с. 60].

Значна увага в боротьбі з релігією надавалася й атеїстичному вихованню, впровадженню у побут радянської обрядовості. Особливе значення для широкого розгортання антирелігійної пропаганди, вдосконалення всієї системи науково-атеїстичного виховання мали постанови ЦК КПРС від 7 липня і 10 листопада 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення», «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», «Про заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення». 16 липня 1971 р. побачила світ постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», ЦК КПЦ «Про посилення атеїстичного виховання населення», згодом «Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцнення матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів» (1973 р.), «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів» (1974 р.) та ін. [213, с. 62].

Документи вищих органів влади СРСР / УРСР були звернені також як на окремі конфесії, зокрема унійну церкву (ухвала ЦК Компартії України «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР» (1973 р.)), АСД (ухвала ЦК Компартії України «Про факти порушень релігійною сектою адвентистів

сьомого дня законодавства про релігійні культу» (1970 р.)), так і загалом на боротьбу із розгортанням релігійного руху – ухвала ЦК Компартії України «Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами» (вересень 1973 р.), Постанова ЦК КПУ «Про посилення боротьби з сектантським підпіллям» (1973 р.), Постанова Ради Міністрів СРСР «Про боротьбу з сектантським підпіллям» (1974 р.) та ін. [213, с. 63].

Нерідко центральні органи влади надсилали до обласних центрів УРСР пояснення, інструкції. Типових прикладів таких документів чимало. Так, 16 березня 1971 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР надіслала уповноваженим УРСР пояснення «Про деякі питання законодавства про релігійні культу, які стосуються утворення (складу) релігійних громад і їх виконавчих органів». У ній зазначено, що відповідно до законодавства про релігійні культу, засновниками релігійної громади можуть бути віруючі громадяни, які досягли 18-річного віку, одного і того ж культу, віровизнання у кількості не менше 20 осіб із місцевих жителів, які об'єдналися для спільного задоволення своїх релігійних потреб. Після реєстрації релігійної громади в установленому законом порядку, віруючі-засновники можуть отримати у безплатне користування молитовну споруду і предмети культу, на умовах та в порядку, які передбачені договором, який заключає релігійна громада з виконавчим комітетом районної, міської, ради депутатів трудящих [78, арк. 34].

У поясненні «Про деякі питання законодавства про релігійні культу, які стосуються утворення (складу) релігійних громад і їх виконавчих органів» зазначено, що відповідно до інструкції з питань, які пов'язані з Декретом про відокремлення церкви від держави, «молитовні будинки надаються тільки віруючим громадянам, а не представникам церковної ієрархії. Відповідно священники не можуть входити до складу засновників релігійних громад. Для безпосереднього виконання функцій, які пов'язані з управлінням і користуванням культовим майном, зареєстровані релігійні громади вибирають серед своїх членів-засновників виконавчі органи і ревізійну

комісію. Священики не будучи засновниками релігійної громади, не можуть входити до складу виконавчих органів, втручатися у господарські фінансові справи релігійної громади...» [78, арк. 35].

Соціологічні матеріали – одне з основних першоджерел, на основі якого у дисертаційній роботі встановлено рівень релігійності населення в окремих західноукраїнських областях. Важливе значення надано матеріалам соціологічних досліджень, які у 1972 – 1977 рр. проводили науковці Інституту суспільних наук АН УРСР на промислових підприємствах Львівської, Тернопільської, Волинської областей. Соціологічні дослідження проводилися у селах Прилбичі Яворівського та Новий Витків Радехівського району Львівської області, Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської та Доросин Рожищенського району Волинської областей, а також на промислових підприємств у Львові (Автобусному заводі, виробничому об'єднанні «Кінескоп», меблевій фабриці «Карпати», швейній фірмі «Маяк» та тютюновій фабриці), Сокальському заводі хімічного волокна, Дрогобицькому долотному заводі, Бродівській швейній фабриці, у Луцьку (Електроапаратному заводі, швейній фабриці, м'ясокомбінаті), Ковельському заводі сільськогосподарських машин. Загалом було опитано на промислових підприємствах 8,5 тис. осіб, у селах – понад 1,6 тис. [323, с. 2].

Звернемо увагу на факт того, що у 1970 р. у Локачинському районі Волинської області було проведене перше у Волинській області соціологічне дослідження, яке присвячувалося стану релігійності населення. Основна мета – «надання практичної допомоги райкому Компартії України в організації атеїстичної роботи». Тема дослідження – вивчення причин збереження релігійних пережитків у віруючих і ставлення їх до атеїстичної роботи. Також соціологів цікавили такі питання як:

- ставлення невіруючих до віруючих;
- ставлення невіруючих / віруючих до пропаганди атеїзму;
- причини, з яких невіруючі здійснюють релігійні обряди

[27, арк. 18].

Дослідження проводилося у райцентрі Локачі, а також селах Привітне, Затурці, Холопичі, Ворончин, Конюхи, Білопілья. «Ці села було вибрано для дослідження тому, що вони були найбільш характерними по стану релігійності, атеїстичної і культурно-масової роботи, географічних умов, економічного стану колгоспників», – зазначали організатори соціологічного опитування [27, арк. 20].

Друга група джерел (документація Церков та навколоцерковних організацій) виникла в результаті діяльності релігійних організацій, РПЦ, УГКЦ, протестантських церков і спільнот (послання, звернення, листи церковних ієрархів, документи про окремих релігійних громад, листи, надіслані до Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР). Це одне з основних першоджерел дослідження. Зауважимо, що матеріали протестантських об'єднань, зокрема релігійних громад і груп, які підтримували діяльність РЦ ЄХБ, активно збирали такі організації, як радіостанція «Вільна Європа» / «Свобода» (м. Мюнхен, ФРН) та Британський центр вивчення релігії й комунізму (Кестон-коледж, а нині Інститут Кестон, м. Оксфорд, Велика Британія). Сьогодні закордонні колекції є найповнішими недержавними архівосховищами з історії українського протестантизму, співпраці релігійних діячів з атеїстичною державою.

Окрему групу джерел становлять мемуарні праці відомих громадсько-політичних та церковних діячів (*третья група джерел*). У руслі досліджуваної теми значне зацікавлення викликають спогади очільників опозиційного релігійного руху [155], простих віруючих-протестантів [156], керівників церков і спільнот [158], партчиновників [159]. Особливий акцент потрібно зробити на книгу О. Голька «Свідки Єгови – сибірський маршрут» [156]. О. Только, очевидець описаних подій, розповідає про депортацію свідків Єгови до Сибіру (1951 р.), подає численні відомості про стан дотримання свободи совісті в СРСР. У спогадах поміщено понад 60 архівних документів, що зберігаються в Державних архівах Львівської та

Тернопільської областей. У додатку опубліковано інтерв'ю з колишнім працівником КДБ.

У роботі широко використано спогади у формі інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій, які у 90-х рр. ХХ ст. були записані науковими співробітниками Інституту історії Церкви Українського католицького університету. «Матеріали архіву висвітлюють історію Греко-Католицької Церкви ХХ століття у періоди її переслідувань і виходу з підпілля. Зібрані фонди – цінні джерела для висвітлення минулого всього українського суспільства епохи тоталітаризму, адже у них зібрані свідчення як єпископів, священників, монашества, так і мирян, – відзначали упорядники архіву. – Окрім історії УГКЦ, в архівних справах є важлива інформація про Римо-Католицьку та Православну Церкви, і дещо про протестантські релігійні спільноти – їхню позицію щодо атеїстичного режиму та, певною мірою, про міжконфесійні стосунки» [374].

«В основу зібрання архіву було покладено метод усної історії (відомий в Україні також як *oral history*), який став надзвичайно актуальним для вивчення історії Церкви після її відродження, виходу з підпілля, особливо на теренах Західної України, – зазначала М. Качинська. – Метою було зібрати усні свідчення тих, хто творив Церкву в часи заборони. Офіційних відомостей про Греко-Католицьку Церкву за часів СРСР крім радянських практично не було, а застосування методу усної історії для вивчення її історії стало чимось новим, свіжим у роботі дослідників. Зрештою, безпосередні свідчення стали вагомим доповненням до комплексу інших джерел» [374].

Періоду другої половини ХХ ст. присвячені інтерв'ю Я. Тихим [115], Ф. Курчабою [116], В. Михайлюком [117], М. Волосянком [118], М. Шаварином [119], Б. Фіголем [120], О. Гуглевичем [121], Б. Сеньківським [122] та ін. На основі мемуарів (у формі інтерв'ю) можемо прослідкувати:

- особливості міжконфесійних відносин;
- релігійні настрої вірян у певному регіоні;
- динаміку зменшення / зростання чисельності релігійних громад;

– характер відносин священнослужителів із державно-партійними органами влади та ін.

Не менш важлива складова джерельної бази дослідження – періодична преса (*четверта група джерел*). «Газета, – зазначали радянські партчиновники, – повинна аргументовано і переконливо викривати реакційну суть буржуазної ідеології, боротися проти усіляких чужих ідейних впливів. У культурному житті нашого суспільства широко показувати, що в соціалістичній культурі успадковуються і розвивається кращі прогресивні і демократичні традиції світової культури...» [323, с. 128]. Загалом, на початку 1978 р. в СРСР виходило понад 7,9 тис. різних типів газету, в тому числі 640 щоденних. Видавалося близько 4,7 тис. журналів і видань журнального типу (у середньому на кожну сім'ю припадало близько чотирьох газет і журналів). Щодо УРСР, у 1978 р. друкувалося 1799 газет, у західноукраїнських областях – 231 газета (з них 10 обласних партійних, 7 обласних комсомольських, 105 міських і районних загальним тиражем 32 млн. примірників).

Власне у дисертаційній роботі використано друковані органи центральних, республіканських і місцевих органів Компартії України. Упродовж 1960-х – 1970-х рр. публікації щодо діяльності парвославних, католицьких, протестантських громад в УРСР систематично друкувалися на сторінках наукових журналів «Наука и религия», «Людина і світ», «Войовничий атеїст» і «Вопросы философии» [350]. Такий стан справ – не випадковість, адже у постанові ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» наголошувалось: «З метою посилення науково-атеїстичної пропаганди повинні бути використані всі різноманітні форми і засоби ідейно-політичного впливу на трудящих на їх рідній мові: лекції, доповіді, бесіди, преса, радіо, кіно, театр» [323, с. 76].

Сучасні історики справедливо зауважують, що окрім критики «залишків уніатів», атеїстична пропаганда на сторінках преси намагалася показати факт того, що спосіб життя віруючих-протестантів в радянському

суспільстві – «інший», неправильний, а отже, сприяє ненормальному розвитку особистості (статті із заголовками на кшталт: «Лицеміри», «Ці тихі люди», «Перевертні», «За ширмою релігії»). Аналіз 174 публікацій у республіканських та обласних газетах за період 1977–1987 років, що його здійснили релігієзнавці, показав: у кожній четвертій публікації віруючих зображували як облудних людей із подвійною мораллю; ще 25% характеризували їх як зажерливих нероб, нечистих на руку; кожна п'ята згадувала про їхнє таємне минуле та їхніх керівників; у 16% публікацій висвітлювалися екстремістські вияви віруючих; у 18% була наявна дошкульна критика і тільки 8% відзначали, що більшість віруючих – це чесні й сумлінні працівники. Проте несправедливих критичних публікацій було куди менше, ніж у хрущовську добу [399].

Таким чином, джерельна база дослідження (розпорядчі документи, соціологічні дослідження, мемуари, періодична преса, матеріали церков, окремих релігійних об'єднань) дозволяє скласти цілісне уявлення про досліджуваний об'єкт. Зважаючи на відсутність спеціальних наукових праць із досліджуваної проблеми.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Церковно-релігійні процеси другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. у західноукраїнському регіоні – малодосліджена проблема сучасної української і, тим більше, зарубіжної історіографії. Історіографію проблеми поділяємо на три групи: 1. Наукові та псевдонаукові студії, що побачили світ у радянський період; 2. Сучасна українська історіографія; 3. Діаспорна та закордонна наукова та науково-публіцистична література.

Радянська історіографія (*перша група*) доволі одноманітно висвітлювала процеси, пов'язані із становищем релігійних громад в УРСР. – упродовж 1960 – 1991 рр. науковцями підготовлено серію псевдонаукових

книг, які, на сьогодні, зважаючи на комуністичну, антирелігійну риторичу, втратили наукову і суспільну значущість.

Одними з перших спроб осмислення державно-церковних взаємин в Україні на різних етапах радянської історії стали наукові розвідки В. Єленського. Досліджувані у роботі проблеми аналізуються О. Бажаном та Ю. Данилюком у дослідженні «Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.» (Київ, 2000). Державно-церковні відносини у період розвинутого соціалізму фрагментарно охарактеризовані у фундаментальних працях В. Барана, В. Даниленка, П. Бондарчука, А. Колодного, П. Яроцького, Ю. Бабінова. Фактично в кожній узагальнюючій праці розглядаються питання ставлення радянської держави до церков та спільнот крізь призму значно ширших тематичних ніш. В. Войналович зосередив увагу на партійно-державній політиці щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років. Чимало цінної інформації почерпнуто із багатотомних праць, серед яких – *«Історія релігії в Україні»* (за редакцією А. Колодного та П. Яроцького).

Помітним явищем сучасної вітчизняної історіографії стали регіональні наукові роботи, завдяки яким відкрилися можливості виявити особливості релігійної політики партійно-державних структур на місцях, проаналізувати специфіку її практичної реалізації та на основі цього узагальнити картину державно-церковних відносин у радянський період. Специфіку здійснення політики радянської влади у сфері релігії в першій половині 1960-х років на Івано-Франківщині показав І. Андрухів, на Тернопільщині – Я. Стоцький, на Буковині – В. Боднар, на Волині – І. Панчук та ін.

Атеїстична пропаганда в СРСР, становище релігійних громад РПЦ, переслідування віруючих інших конфесій в історичній ретроспективі частково охарактеризовано у працях Д. Ранса, Р. Рояла, Г. Штеле, о. А. Венгера, Е. Вінтера, К. Лейна, М. Тамборри, М. Хейварда, В. Глетчера. Незважаючи на те, що церковно-релігійна тематика традиційно не належить до улюблених тем

діаспорних науковців, українські вчені за кордоном також фрагментарно зверталися до в УРСР. З-поміж публікацій, які побачили світ на Заході заслуговують на увагу численні роботи Б. Боцюрківа, Р. Сольчаника, І. Гватя, О. Геруса, В. Маркуся, В. Стойка, А. Турчина та ін.

Дослідження теми дисертаційної роботи неможливе без залучення комплексу джерельних матеріалів, які для зручності поділяємо на декілька груп: 1. Документи радянсько-партійних органів влади; 2. Документація навколо церковних організацій; 3. Мемуарна література; 4. Періодична преса.

Основну джерельну базу дослідження становлять документи, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО України), Державних архівах Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Закарпатської, Чернівецької областей (ДАЛО, ДАІФО, ДАВО, ДАЗО, ДАЧО відповідно) (*перша група документів*). Сюди відносяться постанови політбюро ЦК КПРС та КПУ і їх секретаріатів та матеріали до них, стенограми виступів партійних керівників, записки, довідки, інформації, листи, телеграми відділів, звіти обкомів партії та облвиконкомів, повідомлення КДБ, прокуратури УРСР тощо що стосуються церковно-релігійної сфери.

Друга група джерел (документація Церков та навколо церковних організацій) виникла в результаті діяльності релігійних організацій, РПЦ, УГКЦ, протестантських церков і спільнот (послання, звернення, листи церковних ієрархів, документи про діяльність епархій, окремих релігійних громад, богословських шкіл). Окрему групу джерел становлять мемуарні праці громадсько-політичних та церковних діячів (*третья група джерел*). У руслі досліджуваної теми значне зацікавлення викликають спогади голови комітету захисту УКЦ, багаторічного дисидента та політв'язня І. Геля. Чимало цікавих праць з мемуарним відтінком підготовлено віруючими свідків Єгови, АСД. Серед таких публікацій потрібно відзначити книгу О. Голька «Свідки Єгови – сибірський маршрут», а також численні дослідження М. Жакуляка. У роботі

використано інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій, які у 90-х рр. ХХ ст. були записані науковими співробітниками Інституту історії Церкви при УКУ.

Не менш важлива складова джерельної бази дослідження – періодична преса (*четверта група джерел*). У дисертації використано друковані органи центральних, республіканських і місцевих органів Компартії, адже важливе місце в атеїстичному вихованні населення партчиновниками відводилося ЗМІ.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. МЕТОДИ, ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Державно-церковні відносини в УРСР у другій половині ХХ ст. належить до складних об'єктів наукового пізнання, адже низка аспектів теми викликала гостру дискусію між науковцями різних шкіл і напрямів історичної науки. Визначити мету, зміст, спрямованість та результати церковно-релігійної політики радянської держави в західних областях УРСР в окреслений період можливо за умови всебічного використання сукупності методів та прийомів, які формують фундаментальні теоретико-методологічні засади історичного пізнання.

Методологія історичної науки передбачає виокремлення і теоретичне осмислення трьох головних елементів пізнання: по-перше, об'єкту і предмету вивчення; по-друге, суб'єкту пізнання (історик), методів і логіки його дослідницької діяльності у процесі створення історичних знань; по-третє, історичних знань, їх структури, адекватності щодо реальності, соціальної значущості. «Не зайвим буде зазначити, що історики різних епох у своїй роботі керувалися певними, здебільшого панівними, уявленнями про предмет свого дослідження і призначення його результатів, – зауважив автор праці «Методологія історії» Л. Зашкільняк. – Але й сьогодні необізнані кола громадськості і, на жаль, частина представників фахового цеху істориків продовжують поширювати ілюзії про «зовсім нову, об'єктивну» історію чи то народу, чи то держави, яку можна написати в умовах відсутності «ідеологічного диктату».

Важлива складова методології наукових робіт, присвячених церковно-релігійним проблемам – послідовність у процесі створення історичних знань. «Адекватність історичних знань» забезпечено завдяки

всєбічному використанню різнопланової літератури, дослідженню джерел, відомих на сьогодні гіпотез, теорій, а також підходів, що можуть стосуватися розвитку греко-католицької церкви в історичній ретроспективі. «Кожен науковець обирає ті з них, – констатують сучасні науковці, – які узгоджуються з його прихильністю до певної парадигми, відповідають об’єктові, предметові, завданням дослідження, а також специфіці джерел, які містять необхідну для вивчення й осмислення інформацію». Використання досвіду іноземних та вітчизняних науковців у поєднанні із відповідним методологічним інструментарієм історичної науки, у підсумку забезпечило адекватну реконструкцію історичної реальності, істотно розширило дослідницький діапазон.

Беззаперечно, багатоманітність підходів, які застосовує сучасна історична наука – важлива умова досягнення максимально об’єктивного конкретно-історичного знання. Упродовж другої половини ХХ ст., в СРСР домінувала радянська концепція, мала класовий характер, але в часі виявляла все більш виразну тенденцію до виокремлення та глорифікації російського складника. «У теоретичному відношенні радянська історіографія історії України... була цілковито безплідною, – зауважив відомий історик Я. Грицак. – Весь дальший її розвиток [із 1930-х рр. – авт.] полягав у пошуку ілюстрацій до окремих (до того ж відповідно добраних) положень з праць Маркса, Енгельса, Леніна та тез партійних документів. Теоретичною базою радянської історіографії була дивна суміш інтернаціонального марксизму з великодержавним російським націоналізмом». Хоча марксизм став пройденим етапом в розвитку історичної науки, підсумував дослідник, залишається тільки жалкувати, що тут, в Україні він не відіграв тієї ролі, якою він у 1960 – 1980-х роках відзначився на Заході у виробленні теорії дослідження націєтворчих процесів.

В останні роки спостерігаємо певну «методологічну кризу» в дослідженнях українських вчених спричинену поляризацією наукових уявлень, одночасним практикуванням в науковому просторі множини

історико-політичних доктрин, які прийшли на зміну колись єдиній радянській історичній доктрині. Однак пострадянська парадигма в українській історичній науці, на жаль, не є монолітною і представлена численними концепціями та парадигмами. З одного боку, вчені створюють все нові і нові історико-філософські системи, які претендують на універсальне пояснення історії, що активно критикуються частиною науковців на сучасному етапі розвитку історичної науки, з іншого – посилюється інтерес до людської індивідуальності.

В українській інтерпретації, сучасні наукові дослідження «вписуються» у декілька концепцій: 1) пострадянську, як модифікований варіант концепції історично затвердженої спільності історичного шляху східнослов'янських народів на теренах їхнього етнічного ареалу, що включає Росію, Білорусь і Україну; 2) еkleктичну, з доволі невиразними та ситуативними ознаками класифікації та систематизації фактичного матеріалу; 3) україноцентричну, що акцентує увагу на процесі українського етнодержавотворення в його історико-національних проявах; 4) державницьку з національним аспектом та ін.

Водночас відзначимо ще дві тенденції останніх років. По-перше, в останні роки з'являється все більше досліджень написаних у міждисциплінарному руслі. Проблема державно-церковних відносин в УРСР – не виняток. Можна погодитися із ученим А. Уйбо, який констатував: «Міждисциплінарність як методологічний принцип сучасного наукового дослідження передбачає широке використання наукової інформації незалежно від її дисциплінарної приналежності, тобто представляє собою методологічне оформлення реального синтезу наукових досягнень різноманітних дисциплін в крупних наукових проектах і дослідженнях». Отже, досліджувану тему розглядаємо на стику історичної, теологічної, філософської, політологічної науки із використанням т. зв. міждисциплінарного підходу під яким розуміємо синтез результатів науково-дослідної діяльності представників різних дисциплін в процесі комплексного

вивчення конкретного об'єкту і пов'язаного з ним кола проблем.

По-друге, дослідження все частіше «прив'язуються» до історичної регіоналістики. Основним критерієм регіоналізму відомий український етнополітолог І. Курас вважав природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів життєдіяльності людських спільнот, який проявлявся у таких категоріях: соціальна згуртованість етнічних, расових, конфесійних і мовних груп, що проживають спільно; економічна взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють в рамках даної території; сумісність суспільних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями; політична солідарність.

На думку сучасної дослідниці Я. Верменич, виокремлення історичної регіоналістики в самостійний науковий напрям дозволить, по-перше, організаційно об'єднати досі розрізнені зусилля представників різних наук; по-друге, створить умови для зосередження зусиль на найбільш перспективних напрямках; по-третє, відкриє можливість піднятися у дослідженнях регіональної специфіки від конкретно-емпіричного аналізу до теоретичних узагальнень.

Проблема державно-церковних відносин в УРСР у другій половині ХХ ст. також належить до т. зв. історико-регіональних тем, адже у роботі розглядають події на конкретно визначеній території – Західній Україні, де традиційно упродовж століть функціонувала Греко-католицька церква, протестантські церкви і спільноти. «Говорячи про сучасний стан української регіоналістики можна констатувати, що вона виходить на якісно новий етап свого розвитку, – із оптимізмом відзначав І. Студенніков. – Великою мірою це відбувається завдяки залученню професійних вчених-істориків з їх методологічним інструментарієм і здатністю застосування комплексного підходу до вивчення процесу регіоналізації країни, «формування нових політологічних і культурологічних моделей сучасного розвитку в координатах опозиції «центр-регіони» (або «центр-провінція») і критики

традиційної моделі регіону, яка закладалася в Центрі (імперському, радянському, пострадянському) з її сприйняттям регіонів-провінцій як виробничої інфраструктури».

Методологічна основа дослідження ґрунтується на врахуванні історичних умов формування церковно-релігійної ситуації в західному регіоні УРСР, взаємодії ідеологічних, політичних, психологічних, культурних факторів, вимагає застосування різноманітних дослідницьких методів, вибір яких зумовлений специфікою предмета дослідження. У працях, які присвячені церковно-релігійним проблемам, повинні застосовуватися такі принципи і підходи, які, по-перше, унеможливають подолання певної методологічної кризи при вивченні різних аспектів досліджуваних процесів і, по-друге, збагатять евристичний потенціал традиційного дослідницького інструментарію.

«Релігія як соціальний феномен тісно вплетена в «тканину» суспільного організму, – відзначає С. Здіорук. – Її зв'язки з соціумом, зокрема, його різними підсистемами є не статичними, а динамічними, тобто такими, котрі постійно видозмінюються як у часовому, так і просторовому масштабі». Отже, у межах однієї методологічної моделі неможливе комплексне дослідження державно-церковних відносин в УРСР. У роботі використано низку загальнологічних, теоретичних та спеціальних методів, правильне використання яких – важлива передумова глибокого і об'єктивного вивчення досліджуваних проблем. Зокрема, у дисертаційній роботі застосовано три групи методів: 1) загальнологічні (аналіз і синтез, індукція і дедукція, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння і аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження, статистичний аналіз та ін.); 2) теоретичні (системний, історичний, компаративний, діалектичний, структурно-функціональний); 3) емпіричні (контент-аналіз документів і матеріалів тощо).

Аналіз досліджуваної проблеми у регіональному розрізі неможливий без врахування принципів історизму, системності, об'єктивності та

всебічності. Перший передбачає врахування соціального, політичного, релігійного, культурного контексту під час дослідницької роботи, що у кінцевому результаті дозволяє зрозуміти, чому більше уваги приділялося дослідженню одних питань, натомість інші – узагалі не вивчалися. Враховуючи, що тільки за роки незалежності побачили світ десятки наукових розвідок, які опосередковано або ж безпосередньо стосуються досліджуваної теми, принцип історизму набуває особливої актуальності.

У нерозривному зв'язку із принципом історизму перебуває принцип об'єктивності, який передбачає неупереджене, об'єктивне, наукове вивчення закономірностей досліджуваних процесів у сукупності фактів і подій. Особливості формування державно-церковних відносин прослідковуємо на основі принципу системності, що враховує багатофакторність історичного процесу і орієнтує на комплексне осмислення історичних знань. У процесі узгодження архівних матеріалів використано принцип всебічності. Він застерігає науковців від упередженого ставлення до історичного джерела, від однобічності, а отже суб'єктивності його оцінки.

Релігієзнавчий пошук вимагає застосування принципу позаконфесійності, адже «привнесення конфесійного забарвлення у пізнавальний процес, – на думку А. Колодного, – аналогічне звертання в ньому до принципу партійності, коли процес пізнання пов'язувався з певним класовим інтересом, а його наслідки підпорядковувалися всляким соціальним спрямуванням певних соціальних груп». Дотримання принципу позаконфесійності дало можливість зайняти в науковому аналізі нашої проблеми виважену неупереджену позицію, не обтяжену конфесійно компліментарними сентенціями чи тенденційними інтерпретаціями явищ і процесів, що відбувалися в релігійних інституціях або міжконфесійних відносинах досліджуваного періоду. Саме тому принцип об'єктивності ми доповнюємо принципом позаконфесійності, що орієнтує нас на відхід від конфесійної зорієнтованості при дослідженні конфесійної світоглядно-релігійної орієнтації, переорієнтації та диференціації віруючих, ієрархії, кліру,

інституалізації мережі церковно-релігійних структур за конфесійною ознакою; трансформації позицій конфесій щодо держави, суспільства та інших конфесій. По суті, це відображається концептуально у характеристиці міжконфесійного різноманіття такою формулою: всі конфесії різні – всі конфесії рівні.

Основні контури дисертаційної роботи окреслюють загальнологічні методи, передусім аналізу і синтезу. Аналіз дозволив детально вивчити об'єкт дослідження, а також зробити низку т. зв. «наукових абстракцій», узагальнити існуючі статистичні відомості, передусім, що стосуються кількості віруючих кожної з конфесій, чисельності культових споруд тощо. Врахування історичних обставин під час порівняльного аналізу подій необхідний під час використання абстрагування. За допомогою проблемно-хронологічного методу, дослідження розчленовано на низку вузьких тематичних проблем.

У дослідження широко використано низку теоретичних методів, передусім системний, історичний, компаративний, діалектичний, структурно-функціональний. Зокрема зіставлення політики ЦК КПРС щодо кожної з конфесій західного регіону УРСР здійснено на основі методу порівняння, який здобуває все більшу популярність серед українських науковців. «Його важливість пояснюється насамперед тим, – відзначають сучасні науковці, – що він дозволяє звільнитися від етноцентризму – світоглядного принципу, представники якого вважають той етнос до якого вони належать таким, що має певні переваги перед усіма (чи багатьма) іншими». Загалом метод показує історичні факти у тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, в якій вони виникли.

Загальноісторичні методи – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний дозволяють показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку у їх безпосередності, впорядкувати сукупність об'єктів або ж явищ на якісно визначені типи, з'ясувати суть історичного процесу, як сукупностей

історичних фактів та ситуацій у їх цілісності та історичному зв'язку. Важливе значення мають спеціальні історичні методи дослідження: синхронний, дихронний та ін., внаслідок чого проведено періодизацію суспільно-політичного та церковно-релігійного життя Західної України у другій половині ХХ ст. За допомогою біографічного методу, персоніфіковано розвиток історичного процесу, простежено життєвий і творчий шлях окремих особистостей, показано їх внесок у церковно-культурний та політичний розвиток краю.

Таким чином, детальне ознайомлення із проблемою державно-церковних відносин в УРСР у другій половині ХХ ст. переконує у тому, що на сьогодні у трактуванні досліджуваного об'єкту існують певні розбіжності між науковцями, що, зрештою, цілком зрозуміло – надзвичайна динамічність та насиченість подіями у церковно-релігійному житті УРСР в другій половині ХХ ст. не може бути оцінена однозначно. Тільки використання сукупності методів та дотримання принципу об'єктивності дозволить уникнути спотворення історичної дійсності, а також максимально точно відтворити державно-церковні та міжконфесійні відносини.

2.2. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДИСЕРТАЦІЇ

Розглядаючи розвиток церковно-релігійних процесів в західних областях УРСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. важливо акцентувати увагу на стані самої *релігії* в офіційно атеїстичній державі. Марксистсько-ленінська доктрина цілковито заперечувала необхідність існування релігії. Проте на практиці надійним союзником влади у боротьбі із «буржуазними націоналістами» у регіоні стала РПЦ. Зазвичай церковно-релігійні проблеми мирян влада вирішувала шляхом пропагування «марксистсько-ленінських принципів» та насаджуванням «радянських цінностей» [302, с. 256].

Релігійні організації (конфесії), які офіційно або ж конспіративно функціонували в СРСР партійні чиновники поділяли на дві групи: «*лояльні*» та «*нелояльні*». Ці терміни увійшли у науковий обіг ще у 1920-і рр. У цей період більшість релігійних громад були змушені визначатись із ставленням до радянської влади. Під «лояльними» релігійними організаціями КПУ та її структурні підрозділи розуміли «офіційну позицію релігійних центрів і духовенства щодо визнання (нерідко тільки зовнішнє, формальне, вимушене, пристосованське) діючого політичного устрою». Звичайно, зважаючи на минуле греко-католицької церкви, репресії та переслідування віруючих, її відносини із РПЦ та партапаратом, УГКЦ як і окремі протестантські церкви і спільноти підпадали під визначення «нелояльних», а отже автоматично прирікала себе на гоніння та переслідування.

Наголосимо також на декларативному характері *відокремленості держави від церкви* в СРСР. Ідеологічний відділ ЦК КПРС констатував: «Зростання активності релігійних організацій у сфері суспільно-політичного життя потрібно розглядати і оцінювати в контексті процесу демократизації. Передусім необхідно мати на увазі, що відокремлення церкви від держави не означає її «відокремлення» від політики. Більше того, діяльність церкви має неодмінно політичний характер».

Необхідно також окреслити *взаємозв'язок між релігією та національністю* у суспільно-політичному контексті радянської держави. Природа й мінливість взаємопов'язань між інституційною релігією та етнічністю в СРСР дозволяють виокремити чотири показники пов'язання інституційної релігії з національністю: 1) історичне пов'язання між панівною серед даної національності релігією і етнічно-культурною живучістю та формуванням нації; 2) ступінь, до якого дані релігії чи релігійні установи були використовувані режимом як засіб понаднаціональної інтеграції й нищення етнічної, культурної та мовної окремішності підвладного народу; 3) вплив радянзації (політичної соціалізації, модернізації, міжреспубліканської міграції) на традиційну взаємозалежність релігії та

національності; 4) характерні ознаки даної релігії, що включають: ставлення до держави; її організаційну структуру; місцезнаходження найвищого керівництва; кількість вірних; стратегічне розташування і політичний вплив поза межами СРСР; здатність пристосовуватись до політичних змін; ступінь «податливості» контролю влади.

Застосовуючи ці показники можна виокремити декілька моделей, що пов'язують інституційну релігію з національністю: *«імперська церква»*; *«національна церква»*; *«традиційні автохтонні секти»*, *«понаднаціональні релігійні спільноти»*, *«космополітичні секти»*, *«націоналістичні релігійні культури»*.

Домінуюча в СРСР РПЦ належить до імперських церков. Водночас вона залишається історичною церквою росіян. Доктрина «Москва – Третій Рим» розроблена церковнослужителями наділила державу і церкву місією Божого провидіння об'єднати все християнство навколо Третього Риму – Москви «останнього велетенського земного царства перед приходом небесного царства» [217, с. 34]. Експансія РПЦ проходила паралельно з експансією російського панування над сусідніми народами. Після незначної конфронтації з радянським режимом РПЦ прийняла на себе деякі з дореволюційних функцій імперської інтеграції українців та інших слов'янських народів.

Щодо УГКЦ, РКЦ вони репрезентують національні церкви – унікальний симбіоз релігійної і національної свідомості. УГКЦ в Галичині надала духовну та організаційну підтримку українській державі, проголошеній у 1918 р., забезпечила солідарність галицьких українців у роки національно-визвольної війни 1918 – 1923 рр. Після польської перемоги греко-католицька церква утворила ядро українського національно-визвольного руху. Митрополит А. Шептицький був не тільки духовним владикою і головним моральним «арбітром» українців, але й також речником їх національних інтересів.

Після офіційного возз'єднання із РПЦ у 1946 р. сила

взаємопов'язаної релігійної та національної свідомості галицьких українців виявилася більшою й тривалішою, ніж того очікували партчиновники. УГКЦ не тільки витримала переслідування, але й у післясталінську добу змогла організаційно відбудуватися за кордоном, Передусім у Римі. «Навіть насильно возз'єднані священники у великій більшості залишилися вірні унії в серці, – відзначав дослідник греко-католицької церкви Б. Боцюрків, – а рядові священники відмовилися приймати російських чи поросійщених парафіяльних священників. Ці явища, на відміну від Східної України, допомогли зберегти незмінно український характер номінально російських православних дієцезій в Галичині».

Толерування владою у західноукраїнських областях РПЦ відбувалося на тлі насадження *атеїзму*. Як результат, упродовж 1950-х – першій половині 1960-х рр., на думку місцевих партчиновників, у регіоні «майже зник з життя релігійний фанатизм, сліпа віра в надприродну силу, чудеса, зменшилася культова ритуальність в релігійних обрядах. Місце колишньої релігійності зайняв стихійний та усвідомлений атеїзм, який охоплює усі соціальні та професійні категорії й віково-статеві групи...». Однак, незважаючи на те, що Компартією України було створено всі умови для впровадження у життя постулатів Маркса-Енгельса в церковно-релігійній сфері, вважаємо, що досягнути очікуваних результатів їй не вдалося.

Справді, уже у перші повоєнні роки, значні людські і матеріальні ресурси місцевих комуністів у культурно-освітній сфері були спрямовані на пропаганду атеїзму, що вважалося «одним із важливих завдань Комуністичної партії, Радянської держави». Преса, телебачення рясніли повідомленнями в яких наголошувалося на суттєвому покращенні матеріальних і соціальних умов життя населення, небаченому розвитку народної освіти, підвищенні загальної культури, що неминуче вело до перетворення СРСР «у країну масового атеїзму».

Однак, попри очікування партчиновників, у західноукраїнських

областях населення зберегло високий рівень релігійності. Специфічною ознакою релігійної ситуації у регіоні був суспільний інтерес до релігії. Визначальною рисою тогочасної релігійної ситуації було те, що незважаючи на значний інтерес до релігії, вона сприймалася зі світських позицій, тобто як соціальне і культурне явище. Релігійність тих, хто вважає себе віруючими, часто-густо має ситуативний характер, в ній проявляється скоріше не стійка світоглядна позиція, а лише умонастрій, який відрізняється значною рухливістю. Досить часто релігія сприймається як важливий елемент культурної традиції народу. Відтак при високих показниках рівнів релігійності виявляється їхня невідповідність звичним характеристикам релігійної свідомості і поведінки.

Наявність «*номінально віруючих*», тобто тих, хто не відвідує храми або робить це дуже рідко, доводить існування кількох тенденцій: «індивідуалізації» релігійного досвіду; зниження значимості «релігійних практик». Сьогодні індивідуалізація стає невід'ємною рисою церковного життя (насамперед православного). При цьому церковна традиція використовується вибірково, входить в особистий досвід людини переосмисленою. А релігійний досвід для багатьох людей

залишається лише переживанням, одним із-поміж інших переживань. Тому релігія, по суті, перетворюється на релігійність, а ядрорелігійності – це пошук «власного Бога», який перебуває поза конфесійною належністю. На думку М. Епштейна, закономірно, що як наслідок радикальної втрати релігійних традицій у радянському суспільстві виникає «віра без віросповідання» («бідна релігія»). Автор аргументує це тим, що безвір'я радянської доби сформувало певний тип людини, яке можна назвати просто вірянином, не ідентифікуючи як «православного», «католика», «іудея».

Розглядаючи понятійно-категоріальний апарат дисертаційної роботи, важливо проаналізувати законодавчу базу, яка регламентувала функціонування церков і спільнот в УРСР. 1965–1980-ті рр. – період орієнтаційної кризи (В. Єленський) в радянській релігійній політиці. У цей

час діяльність релігійних інституцій піддається суворому контролю з боку державних органів, проте режим відмовляється від «хрущовської» форсованої ліквідації інституційної релігії [388, с. 57].

Основою радянського законодавства про релігійні культу стала Постанова ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 1929 р. У документі відзначено, що членами релігійних громад могли бути лише особи, що досягли 18-річного віку: для створення громади необхідна була участь не менше, ніж двадцяти осіб. Для безпосереднього виконання функцій, пов'язаних із управлінням та користуванням культовим майном обиралися виконавчі органи з трьох осіб, причому орган реєстрації мав право виключати з виконавчого органу осіб, які його не влаштовували: для перевірки культового майна і грошових сум, що надходили у вигляді добровільних пожертвувань, із членів громади повинна була обиратися ревізійна комісія у кількості не більше трьох осіб.

Відповідно до радянського законодавства про культу, пресвітери і проповідники відсторонювалися від керівництва громадами, натомість керівним органом ставала так звана «двадцятка». Діяльність духівника оформлювалася подібно до найманого робітника: він укладав із громадою контракт, отримував від неї заробітну платню, чітко регламентувалася необхідна кількість проповідей на місяць. Пресвітер не мав права втручатися у фінансову діяльність громади. Була введена обов'язкова реєстрація громад, молитовних будинків, пресвітерів і проповідників в органах державної влади.

Релігійним об'єднанням заборонялося:

- створювати каси взаємодопомоги, виробничі об'єднання;
- надавати матеріальну підтримку своїм членам;
- організувати спеціальні дитячі, юнацькі, жіночі, молитовні та інші зібрання;
- засновувати біблійні, літературні, рукодільні, трудові курси задля вивчення основ релігії;
- влаштовувати екскурсії, будувати дитячі майданчики;

– відкривати бібліотеки, читальні, санаторії.

Діяльність служителів культу обмежувалася територією, на якій знаходився молитовний будинок та постійно проживали віруючі громадяни. Майно, необхідне для відправлення культу, оголошувалося націоналізованим і знаходилося на обліку у виконкомах. У разі недотримання законодавства про культу релігійні об'єднання могли зніматися із реєстрації.

19 травня 1944 р. було створено Раду у справах релігійних культів постановою РНК СРСР «Про організацію Ради у справах релігійних культів» як установу, що здійснювала зв'язок між урядом та керівниками релігійних об'єднань, які не входили до структури Російської православної церкви – вірмено-григоріанська, старообрядницька, католицька, греко-католицька, лютеранська церкви, а також мусульманського, юдейського, буддійського та сектантських віросповідань. Це був значний крок на шляху до встановлення контролю над розвитком релігійної ситуації. Згодом, 29 травня 1944 р. Постановою № 628 було затверджено «Положення про Раду у справах релігійних культів», а також штат та посадовий склад співробітників Ради, до складу якого входили голова, його заступник, два члени та відповідальний секретар. На Раду у справах релігійних культів центральні органи влади покладали такі функції:

- попередній розгляд питань, що їх піднімали лідери конфесій перед урядом СРСР;
- розробка проектів законодавчих актів, інструкцій та постанов з питань діяльності релігійних культів та внесення їх на розгляд РНК СРСР;
- спостереження за своєчасним та точним впровадженням у життя на території СРСР постанов уряду, що стосуються релігійних культів;
- своєчасно інформувати уряд про стан та діяльність релігійних культів на місцях;
- загального обліку церков, молитовних будинків, складання статистичних даних.

Рада у справах релігійних культів (РСРК) мала при Раднаркомах

союзних та автономних республік, а також обл(край)виконкомах своїх уповноважених. Так, Уповноваженим РСР по УРСР було призначено П. Вільхового. У своїй діяльності він спирався на апарат обласних уповноважених, до обов'язків яких входило здійснення контролю за кількістю релігійних громад та процесом легалізації їх діяльності. Доцільно зауважити, що офіційна реєстрація всіх діючих релігійних громад була загальнообов'язковою. Це давало можливість владним органам відстежити повну картину локалізації різних течій та їх динаміку, виявити реальну кількість віруючих.

Реєстрації підлягали громади, кількість членів яких становила не менше 20 осіб. Це був продуманий крок, оскільки частина громад була значно менш укомплектованою. Крім того, проводилася так звана робота по укрупненню релігійних громад. Наприклад, у сільській місцевості обласні уповноважені ініціювали закриття кількох діючих релігійних громад, залишаючи одну в межах 5-8 км. Це, своєю чергою, ускладнювало можливість відвідувати богослужіння для хворих та людей похилого віку і неминуче призводило до зменшення загальної кількості віруючих.

Умовою реєстрації також була наявність окремого приміщення, чи то власне громади, чи то орендованого, де повинні були відбуватися зібрання. Це також було засобом для владних маніпуляцій, оскільки повністю ізолювати богослужіння від сусідніх будинків було досить важко. Крім того, такі будівлі постійно перебували під наглядом пожежної інспекції та при виявленні найменшого порушення також закривалися.

Вагомим, та досить часто єдиним, джерелом інформації щодо діяльності дрібних протестантських течій у повоєнний період є інформаційні звіти обласних уповноважених РСРК, що знаходяться в центральних та обласних архівних установах. Даючи оцінку їх праці, потрібно констатувати, що самі службовці досить часто були малограмотними (що ускладнювало навіть сам факт розмежування певних течій), до своїх обов'язків ставилися без належної відповідальності. На посаду уповноважених потрапляли люди,

які часто не розуміли специфіки служби. Голова Ради у справах релігійних культів І. Полянецький зазначав: «Ми до цього часу погано знаємо релігійний рух і можемо лише грубо і відносно регулювати процеси, що проходять у його глибинах. Це відбувається не тому, що релігійні громади законспіровані чи бояться радянської влади, як стверджують деякі уповноважені, а тому, що багато уповноважених працює безініціативно».

Крім того, була поширена практика залучення обласних уповноважених у справах релігійних культів до інших видів діяльності (зокрема, посівних та збору врожаю), оскільки релігійні справи вважалися навіть не другорядними. Це призводило до того, що офіційні статистичні дані часто викривлялися, були неповними. Нерідкою була і практика замовчування наявності на території окремих областей дрібних протестантських громад, оскільки у звітах вимагалось подання повної їх характеристики (кількість віруючих, засновники, локалізація, основи віровчення, ставлення до влади), а в зв'язку з тим, що останні уникали будь-яких контактів та глибоко конспірували свою діяльність, то для більшості обласних уповноважених виконання таких завдань було практично неможливим.

Таким чином, понятійно-категоріальний апарат дисертації унеможлиблює двояке трактування процесів, явищ. Особливий акцент здійснено на особливостях формування законодавчої бази, яка регламентувала діяльність церков та спільнот в УРСР.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Використана у роботі методологія: (а) визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динаміку процесів та явищ; (б) передбачає особливий шлях, за допомогою якого може бути досягнута науково-дослідна

мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; (в) допомагає введенню нової інформації; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; (г) створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних явищах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Для розв'язання дослідницьких завдань застосовано загальнонаукові (аналітичний, логічний, систематизації (класифікації), узагальнення, періодизації) та спеціально-історичні (порівняльно-історичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний та ін.) методи. Зважаючи на історичний характер дослідження, серед принципів, застосованих у дисертаційній роботі, виділяється принцип історизму, об'єктивності, системності, послідовності. При характеристиці історіографічного доробку попередників використано принцип наукового плюралізму.

Розглядаючи розвиток церковно-релігійних процесів в західних областях УРСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст., акцентовано увагу на стані самої релігії в офіційно атеїстичній державі. Відзначено, що конфесії, які офіційно або ж конспіративно функціонували в СРСР партійні чиновники поділяли на дві групи: «лояльні» та «нелояльні». У цьому контексті окреслено взаємозв'язок між релігією та національністю у суспільно-політичному контексті радянської держави. У підрозділі виокремлено декілька моделей, що пов'язують інституційну релігію з національністю: «імперська церква»; «національна церква»; «традиційні автохтонні секти», «понаднаціональні релігійні спільноти», «космополітичні секти», «націоналістичні релігійні культури». Проаналізовано також особливості радянського законодавства про релігійні культури.

РОЗДІЛ 3

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В ГАЛИЧИНІ

3.1. РЕЛІГІЙНА ПАЛІТРА РЕГІОНУ

Галичина – один із регіонів сучасної України, який характеризується високою релігійністю населення. «Релігійний чинник етнополітичних процесів Галичини, під якою розуміються сучасні Львівська, Івано-Франківська та частина Тернопільської (без північних районів, що належить до історичної Волині) областей, має виразну специфіку завдяки багатій історії функціонування найрізноманітніших етнорелігійних спільнот у краї, яка імпліцитно присутня і в сьогоденних етнорелігійних та етнополітичних процесах у регіоні», – відзначають сучасні дослідники [341].

Справді, навіть у 1960-х рр. рівень відвідуваності богослужінь у південних регіонах суттєво відрізнявся від рівня у західних. Так на Тернопільщині храми відвідало майже в 30 разів більше відвідувачів, ніж у Криму та Запорізькій області, хоча в останніх регіонах проживало більше населення. Соціологічні дослідження 1970 р. серед віруючих Івано-Франківщини показали, що регулярно щорічно ходили до сповіді і причащалися 35,7% опитаних віруючих. Опитування відділу наукового атеїзму (1983 р.) на Івано-Франківщині показало, що сповідалися і причащалися не більше 20% віруючих, кількість осіб, які дотримувалися посту, була ще меншою. Дослідження Інституту суспільних наук АН УРСР 1970-х років на промислових підприємствах Львівщини показали, що тільки 36% віруючих не сповідалися. У селах Львівщини, де також проводилися опитування, не сповідалися 23%. У центральних, східних та південних областях України кількість сповідників була значно менша [48, арк. 15].

Загалом, станом на 1 січня 1968 р. в УРСР, за офіційними даними, функціонувало 5958 зареєстрованих громад різних конфесій, що об'єднували

3,9 млн. віруючих (цифра включала лише т. зв. «активних вірян»). Крім того, існували незареєстровані релігійні громади та групи. На 1 січня 1974 р. в Україні нараховувалося 7150 релігійних громад і груп, що належали до понад 20 релігійних течій, із них 5820 зареєстрованих і 1330 незареєстрованих [50, арк. 27].

В УРСР найбільш масовою була РПЦ, яка нараховувала 4346 зареєстрованих громад, зокрема 2709 (62%) у західних і 1637 – у 18 інших областях. Проте за відсутністю священників 533 парафії 1973 року фактично не діяли, а у 385 богослужіння проводилися періодично (5–10 разів на рік). Православні храми на середину 1975 р. обслуговували близько 2800 священників. Цієї кількості явно було недостатньо для задоволення духовних потреб легально діючих православних громад. На кінець 1960-х років в Україні кількість православних громад становила понад 60% від загальної кількості громад РПЦ, що діяли в СРСР [79, арк. 56]. З цього приводу Голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов зазначав (1965 р.), що в СРСР нараховується близько 30 млн. віруючих. За даними РСР при РМ СРСР, кількість вірян у СРСР на середину 1980-х років складала близько 10–20% від усього населення, залежно від регіонів, що викликає чимало запитань [46, арк. 20].

У західноукраїнських областях частка віруючого населення була значно вищою, ніж в СРСР загалом. Зокрема, завідувач відділу пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ В. Григоренко оцінював чисельність віруючих на Львівщині в 35–40% від загальної кількості населення (1987 р.). Радянська статистика враховувала, як правило, віруючих, які відвідували храми, хоча більшість із них робила це нерегулярно, а частина – 1–2 рази на рік і рідше. Проте існувала група людей, які «сповідували» власну релігійність, – особи з індивідуальними релігійними переконаннями. Багато людей приховували свої релігійні погляди [52, арк. 5].

Додамо, що західноукраїнські області «постачали» чимало студентів до духовних семінарій РПЦ. Так, у 1977 р. на денному відділенні духовних

семінарій навчалося 788 осіб, на заочному – 814, у 1981 р. – 900 і 1000–1100. В Одеській семінарії кількість студентів зросла зі 120 у 1974 році до 260 у 1980 р. 1977 року в духовних закладах РПЦ було 15 аспірантів. Власне найбільше охочих навчатися у духовних закладах було із Галичини та Закарпаття: протягом 1980–1983 років жителі цих регіонів подали 679 заяв (68% від загальної кількості в СРСР) [81, арк. 9].

Проте занепокоєння влади викликала не лояльна РПЦ, а «недобитки УГКЦ» [53, арк. 22]. Церква продовжувала функціонувати у підпіллі, про що свідчать статистичні дані. Греко-католики не припиняли своєї релігійної діяльності за хрущовської доби і навіть у 1960-х роках нелегально діяли греко-католицькі храми. Згідно із доповідною запискою заступника уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР М. Гладаревського від 20 грудня 1961 року, на 20 листопада 1961 року лише на території Станіславської області існувало 34 греко-католицьких церкви. За свідченням заступника начальника управління КДБ при РМ УРСР Калаша від 28 листопада 1963 р. на цей час в УРСР проживали 374 греко-католицьких священники і 499 ченців і черниць. У документі зазначалося, що багато колишніх уніатських ченців займаються суспільно корисною працею, але продовжують виконувати чернечі обітницькі й вести чернече життя. У квартирах, де вони зазвичай проживають групами, обладнані каплиці, і греко-католицькі священники відправляють у них богослужіння. Ці групи фактично були нелегальними греко-католицькими монастирями. Лише у Львівській області було виявлено 12 таких груп (до 200 осіб), у Тернопільській – 15 (понад 50 осіб). Очевидно, що подані цифри внаслідок підпільної діяльності греко-католиків неточні і свідчать лише про структури та духовенство, діяльність яких була відома органам влади [81, арк. 54].

Зокрема у звіті за 1961 рік Уповноважений Ради у справах РПЦ у Тернопільській області М. Коломацький зазначав, що в області продовжує діяти частина невоzz'єданого духовенства. Так, греко-католицький священник І. Мацієвич проводить роботу в Козівському районі. У с. Конюхи

він отримав ключі від недіючого храму і таємно відправляє богослужіння для обмеженого кола довірених осіб. Священик перебував на напівлегальному становищі, не мав постійного місця проживання. За подібну діяльність його неодноразово заарештовували і в примусовому порядку скеровували на обстеження в психіатричну лікарню, хоча обласна прокуратура, за словами М. Коломацького, не вбачала в діях І. Мацієвича ознак злочину [81, арк. 45].

Уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області М. Винниченко, повідомляв, що на початку 1962 р. виявлено близько 160 греко-католицьких священиків та 420 ченців. Водночас чиновник від релігії зазначав, що значно активізувалися ігумени колишніх монастирів В. Величковський, В. Стернюк, Ф. Курчаба, ченці-василіани Шепітько, священики Теленко, Прихідько, Савчин, Лящук, Кубий, Лемішко та інші. У «своїй шарлатанській діяльності» вони спираються на групи колишніх ченців і черниць. У Львові їх виявлено 5, а в області – 22. Далі зазначалося, що у зв'язку із наявністю в області до 200 закритих храмів і понад 300 – недіючих у затухаючих громадах, греко-католики намагаються поширити вплив на своїх прихильників у цих парафіях і схилити їх на свій бік. Такі факти мали місце в м. Підкамінь, у селах Кутище, Батьків, де В. Стернюк, Рахлецький, Кубий організовували нелегальні служби на квартирах віруючих [51, арк. 10].

У с. Митулин Глинянського району священик Прихідько схилив вірних до опору представникам сільради, забравши ключі від храму, періодично відправляє в ньому Службу Божу. Священики Шепітько, Тимчук, Бардицький, Борис постійного місця проживання не мають, ведуть бродячий спосіб життя. На Львівщині за несвоєчасне виконання розпоряджень щодо запровадження православного обряду архієрей Григорій наклав стягнення на 36 священиків, усунув із обійманих посад 5 благочинних округів, а 3 священиків перемістив на інші парафії. Священикам, які після виходу на пенсію, проводили богослужіння за греко-католицьким обрядом, єпископ Григорій перестав видавати відповідні виплати [51, арк. 12].

Загалом, у звіті уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР за 1964 рік щодо діяльності греко-католиків (від 3 березня 1965 року) зазначалося, що на 1 січня 1965 року обліковано понад 400 колишніх греко-католицьких священників і понад 700 ченців і черниць із ліквідованих грекокатолицьких монастирів. За архівними даними, на середину 1965 року в Західній Україні було близько 350 невоzz'єднаних священників-уніатів, із них у Закарпатській єпархії – 130 (2 – активно діючих), в Івано-Франківській – 40 (25 – активно діючих), у Львівській – 177 (124 у Львівській області і 53 у Тернопільській), з яких активно діяли – 53 (33 – на Львівщині і 20 – на Тернопільщині) [53, арк. 12].

У Галичині та на Закарпатті на середину 1965 р. нараховувалось кількасот священників (за іншими підрахунками, менше половини їх діяли активно). У 14 таємних релігійних будинках н 1967 р. було близьк 240 сестер-василіанок, майже стільки ж сестер-служебниць. Були також менші згромадження сестер Святої Родини, св. Йосифа, св. Йосафата, Милосердя та ін. Як і раніше, ядро підпільної Церкви становили монаші чини: василіани мали 59 священників т 50 братів, студити – 62, редемптористи – 54. До весни 1967 р. єпископ Василь Величковський нарахував 50 «відступників» (греко-католицьких священників, «навернених» у православ'я), котрих він таємно знову прийняв у лоно Церкви, як теж нововисвячених священників [56, арк. 9].

Згідно з архівними даними, на середину 1965 р. у в Західній Україні було близько 350 невоzz'єднаних священників-уніатів, із них у Закарпатській єпархії – 130 (2 – активно діючих), в Івано-Франківській – 40 (25 – активно діючих), у Львівській – 177 (124 у Львівській області і 53 у Тернопільській), з яких активно діяли – 53 (33 – на Львівщині і 20 – на Тернопільщині). Ці цифри, як правило, були занижені. Частина греко-католицьких священників не була «викрита», тому дані, які фігурували у документах уповноважених, часто змінювалися, і не в бік зменшення, а навпаки – збільшення. До того ж у різних документах інформація за цей самий час не завжди збігалася [47, арк. 4].

Навесні 1967 р. В. Величковський констатував, що УГКЦ не лише існує, а й зростає завдяки новим покликанням як до священства, так і монашества. У цей період близько 50 священників повернулося з православ'я, а 40 отримало свячення у підпіллі. Під юрисдикцією владики перебувало 50 священників, котрі повернулися до УГКЦ, 20 студентів, які навчалися в підпільній семінарії, де читали лекції владики В. Величковський, а також С. Дмитерко, П. Василик, Й. Гірняк, отці М. Косило, А. Масюк, Є. Пелех, отці-василіяни Д. Богун, Є. Тимчук, М. Грень, Ю. Янтух. Вплив УГКЦ яскраво помітний у розрізі статистики. Так, для прикладу, у Львові лише в соборі Святого Юра у 1965 і 1966 роках – близько 5 тис. віруючих, 1967 року – 6 тис., 1968-го – 7 тис. У 1969 році під час Великого посту в Тернопільській області сповідалося 145 тис. Осіб [50, арк. 15].

У відповідь на зростання впливу УГКЦ партчиновники підготували пропозиції відділу пропаганди та агітації ЦК КП України щодо заходів, спрямованих на припинення діяльності віруючих греко-католиків (10 серпня 1968 р.). Наголошувалося, що на території Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської і Тернопільської областей проживають 800 осіб греко-католицьких священників і ченців. Автори пропозицій відзначають, що стосовно припинення «незаконної діяльності уніатів, вважали б за доцільне використати в цій справі і руську православну церкву, яка завжди виступала проти уніатства» [83, арк. 15].

У цей же період заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР М. Гладаревський у доповідній записці повідомляв, що в Станіславській області є 34 греко-католицькі церкви, нараховується 58 священників та 80 колишніх ченців, із яких 11 невоzz'єднаних церковнослужителів, переважно похилого віку. Священики Дуда, Касилевський, Городиський, Слезюк, Роскин, Комаринський та інші продовжують відправляти нелегальні церковні служби в будинках віруючих за уніатським обрядом. Колишні насельники монастирів поселились у деяких районах області невеликими групами по 2-4 особи, окремі зустрічаючись з

віруючими, схилиють деяких з них до виконання греко-католицьких обрядів [49, арк. 19].

Станом на 1 жовтня 1968 року лише на Івано-Франківщині проживало близько 230 ченців УГКЦ. Із них місце перебування 147 ченців не було відоме радянській владі. Хоча греко-католицькі монастирі ліквідували, в області існували осередки чернечого життя. Це були населені пункти, де проживало кілька ченців. Між ченцями та черницями розподілялися обов'язки. Якщо в населених пунктах був лише один чернець, він брав на себе всі обов'язки священика УГКЦ. Працездатні ченці працювали на державних підприємствах та установах, а більшість черниць – у медичних закладах. Займаючись світською діяльністю, ченці намагалися жити згідно зі статутами своїх згромаджень [51, арк. 60].

У другій половині 1970-х років чисельність віруючих та духівництва УГКЦ не зменшилася. Зокрема тільки на Львівщині проживало 126 греко-католицьких священиків, у Закарпатті – 57, на Івано-Франківщині – 47 священиків, 97 ченців і черниць, на Тернопільщині – 24 священики і 60 черниць. В Івано-Франківській області на 1 листопада 1978 року було зареєстровано 45 греко-католицьких священиків та 117 колишніх черниць. За іншим документом, на 20 березня 1977 року тут було виявлено 49 греко-католицьких священиків і 127 черниць. Віковий склад греко-католицьких священиків був такий: від 45 до 50 років – 4 особи, від 51 до 60 – 5, від 61 до 70 – 25, більше 70 років – 15 осіб. Із них 21 мали вищу духовну освіту, інші – середню, 11 працювали на різних підприємства та в організаціях, стільки ж були пенсіонерами, а 27 осіб перебували на утриманні рідних [50, арк. 17].

В Івано-Франківській області у 1977 р. нараховувалось 49 невоzz'єднаних священиків і 127 монахинь та монахів [52, арк. 7]. На початку 1980-х в області проживали 48 уніатських священиків та 97 монахів та монахинь. Активізувалася діяльність підпільних монастирів і церков, де священики підпільно проводили богослужіння. Такі монастирі діяли в містах Долині, Івано-Франківську, Калуші. Найактивніше діяльність підпільних

священиків проявлялась в Тлумацькому районі в селах Надорожній, Клубівцях, Терновиці, Гостеві [53, арк. 32].

У другій половині 1970-х рр. вплив УГКЦ був особливо сильним у містах Івано-Франківську, Коломиї, Долині, селах Бубнище, Церковна, Тянява, Гошів, Белеєв Долинського району, Прибилів, Надорожна, Бортники, Гостів Тлумацького району, Кліщівка і Помонята Рогатинського району, Тарновиця і Клубівці Івано-Франківського району, в деяких селах Галицького і Косівського районів. У цей час греко-католицьке духовенство продовжувало релігійну діяльність підпільно. Відзначимо, що частина греко-католицьких священиків не була «викрита», тому дані, які фігурували у документах уповноважених, часто змінювалися, і не в бік зменшення, а навпаки – збільшення. На 1983 рік, за даними радянських органів, в Україні діяло 259 греко-католицьких священиків і 463 ченців і черниць, що вказувало на те, що заходи радянської карально-репресивної системи не були ефективними [53, арк. 22].

На Івано-Франківщині у 1960-х – 1970-х рр. набув поширення покутницький рух (відгалуження УГКЦ). За даними радянських органів, прибічників цієї течії налічувалося понад 400 осіб: близько 150 осіб – в Івано-Франківській області; близько 150 – у Львівській; 114 – в Закарпатській та 26 – у Тернопільській. Слід відзначити, що в різних документах фігурують дещо відмінні дані. Згідно з доповідною запискою уповноваженого в справах РПЦ у Івано-Франківській області УРСР М. Гладаревського від 24 березня 1965 року, на Івано-Франківщині нараховувалося 40 сімей (150 осіб) послідовників течії покутників. 87 покутників проживало на Закарпатті, переважно діяли у Свалявському районі. За неповними даними, понад 70 сімей покутників проживали в Стрийському і Миколаївському районах Львівщини. За даними іншого документу, на середину 1965 року на Івано-Франківщині (поблизу с. Середнє) проживало 60 сімей покутників, на Закарпатті – 110 осіб. Склад низки груп постійно змінювався [53, арк. 27].

Наприкінці 1970-х рр. частина віруючих відійшла від руху, Станом

на березень 1977 р. на Івано-Франківщині було виявлено 133 покутники. Ця цифра була близько до тієї, що фігурувала в радянських документах в середині 1960-х років, лише з незначним зменшенням. Вони проживали переважно в Долинському, Калуському, Коломийському і Рожнятинському районах. На 1 листопада 1978 року на Івано-Франківщині було обліковано 129 покутників, що проживали невеликими групами у 8 районах. Останній серйозний удар по руху покутників влада нанесла 1981 р. (втретє був заарештований Г. Солтис і його племінниця Катерина, донька Г. Кузьмінської й інші активісти). Після арешту активних членів руху, він почав занепадати [53, арк. 28].

Загалом констатуємо, що радянсько-партійні органи влади намагалися применшити значення греко-католицького фактора у соціокультурних процесах Галичини. Для прикладу, у документі «Про ситуацію в середовищі уніатів в області» (Івано-Франківській) від 1 серпня 1988 р. за підписом секретаря Івано-Франківського обкому КПУ І. Посторонка вказувалося, що якщо 1970 р. греко-католики становили 16% віруючих, то у 1988 р. – тільки 3,5%.

У Галичині, передусім на Львівщині, значні впливи мала *РКЦ*. Загалом в УРСР станом на березень 1969 р. функціонувало 117 римо-католицьких громад (64 тис. «активних» віруючих, хоча, звичайно, загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно більша. Серед поляків та угорців, які проживали в УРСР, відсоток релігійності був набагато вищим, ніж серед українців. До того ж існували незареєстровані групи римо-католиків. 1960 року лише в Тернопільській області їх діяло 6 [83, арк. 71].

У кафедральному костьолі Львова 1961 року сповідалося 6,1 тис. віруючих, 1962-го – 5,5 тис. 1962 року, згідно з офіційними даними, у кафедральному костьолі Львова сповідалося 5,5 тис. віруючих, причащалося 10,2 тис.; у житомирському та борщівському (Тернопільська область) – відповідно 4 і 6 тис., полонському – 5,5 і 6 тис., гречанському (Хмельницька область) – 4,5 і 6 тис. Проте тих, хто сповідався та причащався в окремих

населених пунктах, могло бути набагато менше, ніж відвідувачів святкових богослужінь [83, арк. 72].

В розрізі областей мережа зареєстрованих громад РКЦ розподілялася наступним чином: у Закарпатській – 45 громад (11340 віруючих), Вінницькій – 20 громад (23200 віруючих), Хмельницькій – 16 громад (10930 осіб), Львівській – 13 громад (6000 осіб), Житомирській – 9 громад (7350 осіб), Тернопільській – 6 громад (осіб), Чернівецькій – 6 громад (3300 осіб), Одеській – 1 громада (900 осіб), Київській – 1 громада (300 осіб). Для зменшення впливу Церкви Синод РПЦ (початок 1970-х рр.) ухвалив рішення, згідно з яким віруючі старообрядницької і римо-католицької церков могли виконувати обряди (причастя) у православних храмах. Митрополит Никодим у «Журнале Московской патриархии» писав, що це рішення допоможе зміцнити братські стосунки РПЦ із РКЦ і старообрядництвом і в такий спосіб полегшити шлях до віросповідної єдності [83, арк. 79].

Галичина – один із провідних центрів *Адвентистів сьомого дня*. Загалом, у 1946 р. в Україні налічувалося близько 140 громад АСД. Із 76 старших служителів культу АСД в СРСР в Україні діяло 14 старших проповідників і 8 старших пресвітерів. Досить потужним був і корпус пресвітерів, керуючих, дияконів, які діяли в кожній громаді. Адвентисти мали у власності 144 молитовні будинки, які обслуговували 148 служителів культу [297, с. 15].

Уже в 1947 р. в Україні діяли 100 пресвітерів, 14 проповідників, 8 благовісників, 5 дияконес, 21 керуючий, 6 дияконів. Уповноваженим ВРАСД в Україні у 1952 – 1956 рр. був Ф. Мельник, у 1956 – 1958 – Д. Колбач, у 1958 р. – 1960 рр. – О. Галаджев. У церкві АСД діяли інститути обласних і міжрайонних уповноважених (старших пресвітерів). Вони забезпечували духовному центрові АСД гнучке керівництво громадами [297, с. 23].

Станом на 1 січня 1949 р. в користуванні адвентистів було 138 молитовних будинків. Упродовж 1952 – 1954 років було офіційно зареєстровано 116 громад АСД та 152 їх священнослужителі. Можливість

АСД діяти офіційно зумовила створення в окремих областях власних церков, що сприяло зміцненню їх позицій як серед віруючих, так і серед населення [297, с. 32].

У досліджуваній період в УРСР на початку 1965 р. налічувалося 141 громада адвентистів сьомого дня (понад 8,1 тис. осіб). На травень 1978 року до зареєстрованих релігійних громад адвентистів входило понад 10 тис. віруючих. Залишалось ще чимало віруючих, які входили до незареєстрованих адвентистських груп. Інша течія, «вірний залишок адвентистів сьомого дня» (адвентистів-реформістів), яку очолював Шелков (заарештований у березні 1978 року), була поширена у Харківській, Дніпропетровській, Черкаській, Київській та Одеській областях. Щодо радянського способу життя вони дотримувалися опозиційності. На 1969 рік влада зафіксувала 35 груп адвентистів-реформістів [83, арк. 76].

Серед областей Галичини значною популярністю АСД користувалися серед населення Львівщини. Станом на 1970 р. у Львівській області на реєстрації в органах радянської влади було 2 громади АСД. Зокрема, у Львові 232 особи та у с. Помлинів Нестеровського (нині – Жовківського) району – 59 осіб. У с. Княже врахована одна незареєстрована громада АСД – 42 особи. Заданими уповноваженого, ця громада просилася на реєстрацію в органах державної влади. У нас є можливість показати динамічний (хоч і невеликий) ріст громади упродовж 1962 – 1969 років. Зокрема, у 1962 р. на Львівщині було 273 адвентисти сьомого дня, 1963 р. – 261, 1964 р. – 178, 1965 р. – 243, 1966 р. – 248, 1967 р. – 265, 1968 р. – 267, 1969 р. – 291 особа [297, с. 65].

Згідно з офіційною статистикою, у 1969 р. у члени Церкви АСД вступили 14 осіб: до 25 років – 1, від 25 до 40 років – 1, старші 40 років – 12 осіб. Освіту одна особа мала середню, всі інші – неповну середню. За соціальним станом - один колгоспник, решта - пенсіонери і домогосподарки. Станом на листопад 1970 р. у Львівській області було 296 осіб членів Церкви АСД. За той же час водне хрещення прийняли 12 осіб, серед яких 4 чоловічої

та 8 – жіночої статі. За соціальним станом – 2 робітники, 2 – медичні сестри, всі інші – пенсіонери та домогосподарки [83, арк. 34].

На початку 1980-х років у західноукраїнських областях Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зареєструвала значну кількість членів Церкви адвентистів сьомого дня. Так у Чернівецькій області нараховувалося 2990 членів цієї Церкви, Волинській і Рівненській областях – 1048, Закарпатській – 1003, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – 784. Загалом в УРСР станом на серпень 1981 р. нараховувалося 12 143 адвентисти сьомого дня [52, арк. 78].

60-ті – 80-ті роки ХХ ст. – один із найважчих періодів у житті вірян *п'ятидесятників* та *баптистів*, які радянською владою були об'єднанні у Церкву ЄХБ. Проте навіть у цей період кількість релігійних громад цієї Церкви не зменшувалася, а демонструвала стійку тенденцію до збільшення. Так, у 1954 – 1958 рр. кількість релігійних осередків неухильно збільшувалася: 1954 р. – 1228 громад, 1955 р. – 1338, 1956 р. – 1348, 1957 р. – 1348. 1958 р. – 1339». Амністія церковного активу призвела до того, що тільки дві легальні громади ЄХБ і АСД в Україні протягом двох років збільшилися за рахунок нових членів на 17500 осіб, із них 5000 осіб молоді. У 3 рази збільшився прихід молоді на навчання в семінарії [212, с. 45].

Начальник 4 відділу КДБ при РМ УРСР полковника В. Сухоніна у довідці від 13 січня 1960 р. констатував, що у 1956 – 1960 рр.: а) припинили підпільну діяльність нелегальні «секти», у тому числі і баптистські: 1956 р. – 4 групи, всього 11 груп, 1957 р. – 81 група, всього 91 група, з них через репресії 21, 1958 р. – 84 групи, всього 156 груп, 1959 р. – 110 груп, всього 156 груп, 1960 р. – 204 групи, всього 205 груп; б) припинили нелегальну діяльність – 1957 р. – 5000 осіб, 1958 р. – 4000 осіб, 1959 р. – 1100 осіб, 1960 р. – 2290 осіб; в) відійшли від релігії: 1958 р. – 180 осіб, 1959 р. – 350 осіб, 1960 р. – 855 осіб; г) закрито легальних громад ЄХБ і АСД: 1957 р. – 4, 1958 р. – 18, 1959 р. – 63, 1960 р. – 129; д) відійшли від релігії: 1958 р. – відомостей немає, 1959 р. – 195, 1960 р. – 350. Арештовано за антирадянську діяльність

вірян християнських громад: 1956 р. – 45 осіб, 1957 р. – 148 осіб, 1958 р. – 142 осіб, 1959 р. – 42 особи, 1960 р. – 21 особа. Заступника начальника 4 відділу управління КДБ при РМ УРСР полковник Секарева повідомляв, що у 1960 р. громад ЄХБ – 1273; пресвітерів – 1273; проповідників – 203 особи; членів церкви – 105 776 осіб, у тому числі – 2333 осіб в незареєстрованих групах [212, с. 47].

Один із провідних ареалів поширення баптизму – західноукраїнські області. За інформаційною довідкою Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР під грифом «цілком таємно» станом на 1 січня 1962 р. в Україні нараховувалося легально діючих 1138 громад ЄХБ (97663 віруючих, тобто 53 % щодо території СРСР). Поряд з легально діючими релігійними течіями Незареєстрованих громад ЄХБ на території Української РСР діяло – 90, вірян, які відвідували їхні молитовні зібрання – 2760 осіб. Тільки у 1960 – 1961 рр. в Україні було закрито 135 громад ЄХБ. Вступ у громаду ЄХБ нових учасників зменшився за останні роки таким чином: 1958 р. – у громаду вступило 2929 осіб, 1969 р. – 1840 осіб, 1960 р. – 749 осіб, 1961 р. – 608 осіб. Додамо, що у 1962 р. тільки на Львівщині діяло 2 357 осіб, які віднесли себе до Церкви ЄХБ, у 1963 р. – їх вже було 2 599, у наступному році – 2 695, у 1965 р. – 2 500, 1966 р. – 2 589, 1967 р. – 2 610, 1968 р. – 2 659, нарешті, у 1969 р. – 2 850 осіб [48, арк. 15].

Незважаючи на комплексний характер карально-репресивних заходів щодо запобігання поширення діяльності ЄХБ, спецслужби змушені були визнати, що кількість громад у республіці залишається великою, а їхня діяльність серед вірян залишається ще дуже значною. Особливо дуже вагомою є діяльність нелегальних груп вірян, які продовжують вести роботу щодо збільшення й укріплення нелегальних груп, втягуючи в громади нових учасників, особливо молодь, а в окремих випадках займаються виготовленням і розповсюдженням нелегальної літератури. За даними уповноважених в областях на 1968 р. «на території Львівської області брали участь в опозиційній діяльності 220 осіб.

Уповноважений Ради К. Литвин у 1971 р. звітуючись перед Головою Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдовим визнав, що зросла кількість зареєстрованих громад на території УРСР з 1964 – 1971 рр. Зокрема, у 1967 р. зареєстрованих громад ЄХБ налічувалося – 1025, у них 89034 осіб, з них – чоловіків 26,6 %, жінок 73,4 %, робітників – 13 %, колгоспників – 38, 8 %, службовців – 2 %, пенсіонерів – 9,9 %, домогосподарок – 36,3%. За віком: до 25 років – 1,7 %, від 25 до 40 років – 22,4 %, більше 40 років – 75,9 %. Станом на 1971 р. громад ЄХБ стало – 1117, їх відвідувало 96 000 осіб, молоді віком до 25 років лише в 1971 р. збільшилося на 561 особу, з них – чоловіків 24 %, жінок – 76 %, робітників – 23 %, колгоспників – 27 %, службовців – 2 %, пенсіонерів – 27 %, домогосподарок – 21%. За освітою: вища – 0,4 %, середня – 6,6 %, незакінчена середня – 20 %, нижча – 18 %, малограмотних і неграмотних – 55 %. За віком: до 25 років – 3 %, від 25 до 40 років – 15 %, більше 40 р. і до 60 р. – 31 %, більше 60 років – 56 %» [52, арк. 65].

Значним був вплив ЄХБ у Львівській області. Відзначимо, що стосовно кількості віруючих Церкви ЄХБ, до їх офіційного числа були включені також незареєстровані громади ЄХБ у с. Мацошин Нестеровського (нині – Жовківського) району – 26 осіб, с. Смержів Радехівського – 28 осіб, с. Соколівка Кам'янка-Бузького – 21 особа, с. Хлівчани Сокальського району – 27 осіб. Ці релігійні громади, за словами уповноваженого, визнавали радянське законодавство про культури і просили державні органи країни їх зареєструвати [212, с. 14].

Велика кількість громад та вірян, як уже зазначалося, перестала підпорядковуватися ВР ЄХБ у результаті розколу в 1960-х роках. За офіційними даними, на середину 1966 року в УРСР прибічниками РЦ ЄХБ стало близько 5 тис. віруючих, однак реальна цифра була більшою. Найбільше їх було в Одеській (827 осіб, 29 груп), Дніпропетровській (600 осіб, 12 груп), Харківській (540 осіб, 16 груп), Донецькій (530 осіб, 13 груп) та Київській (511 осіб, 16 груп) областях¹⁰⁸¹. На початок 1975 року

продовжували діяти 153 групи і 3 громади прибічників РЦ ЄХБ, які об'єднували близько 5 тис. віруючих [212, с. 67].

У Львівській області було 6 груп т. зв. «розкольників» – віруючих ЄХБ, які не бажали приєднатися до офіційно діючої Церкви ВР ЄХБ. Серед них у Львові було 36 осіб, Бориславі – 40, Червонограді – 51, Бородах – 15, с. Ясинів Бродівського району – 37, Рави-Руській – 40 осіб. Усього – 219 осіб. Не без задоволення чиновник повідомляв, що діяльність так званих розкольників, на його думку, після арешту і засудження їх чільних провідників, зокрема, Дацька, Лук'янчука та Петлихи, звузилася до мінімуму. Одночасно частина віруючих рядових баптистів-«розкольників» стали відвідувати молитовні збори зареєстрованих громад християн-баптистів [212, с. 69].

У Львівській громаді ЄХБ щонеділі тричі проводилися молитовні збори. Скажімо, 8 березня 1970 р. у зборах взяли участь 410 осіб, серед яких було 270 осіб жіночої статі. За віком склад вірних ЄХБ можна було визначити так: від 40 до 60 років – 180 осіб (44%), понад 60 років – 80 (19,5%), молоді – 120 (29,5%) та дітей – 30 осіб (7%). Крім львів'ян, у зазначеному богослужінні брали також участь віруючі із Тернопільської області, Рави-Руської та зарубіжні гості із Польської Народної Республіки. Варто зазначити, що інформатор, подаючи дані про цю подію, наголосив, що помічник пресвітера Н. Косуня говорив про значення віри в житті людини [48, арк. 19].

Молитовні зібрання у громадах ЄХБ у другій половині 1960-х років на Тернопільщині проводилися двічі або тричі на тиждень. Картина відвідуваності їх була така: у великі свята – майже 100% віруючих, у недільні дні – близько 70%, робочі – близько 30%. На середину 1970-х років молитовні зібрання ЄХБ на Тернопільщині проводилися 2–4 рази на тиждень. У свята їх відвідувало 85% віруючих, у неділю – 66%, у будні – 25%. Активізація репресій була наслідком посилення діяльності незареєстрованих громад ЄХБ. Навіть уповноважений К. Литвин відзначав певний ріст чисельності прибічників РЦ в окремих областях України. Так, зокрема, упродовж 1976 р.

збільшилася кількість опозиціонерів-віруючих ЄХБ у Львівській обл. (з 150 до 210) та Рівненській обл. (з 340 до 421) [83, арк. 98].

В умовах підпілля продовжувала зростати кількість релігійних громад *свідків Єгови*. На початок 1965 р. в УРСР, за даними радянських органів, організації свідків Єгови налічували понад 7 тис. членів. На 1969 рік, за офіційними даними, існувало 275 їхніх груп. Проте 1984 року в УРСР було зафіксовано 215 груп. Здебільшого свідки Єгови концентрувалися у західноукраїнських областях: у Закарпатській області діяло 64 громади, в Івано-Франківській – 41, у Чернівецькій – 18, у Тернопільській – 16, у Львівській – 14, у Волинській – 12. Багато їх було в Одеській (14) та Донецькій (11) областях, тоді як у Вінницькій та Запорізькій областях діяло по 4 громади, Дніпропетровській, Миколаївській і Ровенській областях – по 3, Ворошиловградській, Кіровоградській, Кримській – по 2, Київській і Полтавській – по 1. Серед свідків Єгови спостерігалось збільшення частки молоді та осіб середнього віку [80, арк. 63].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ століття збільшилася кількість релігійних громад п'ятидесятників. Так, в Івано-Франківській області станом на 1 січня 1981 р. було взято на облік 912 п'ятидесятників. Уповноважений ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР відзначав, що за останні п'ять років зареєстровано тільки одну релігійну громаду цієї церкви (село Слобідка Калушського району). 16 релігійних громад п'ятидесятників діяли нелегально і ухилялися від реєстрації у місцевих органах влади [54, арк. 80].

У досліджуваний період влада продовжувала обмежувати вплив юдаїзму на єврейське населення. У Львівській області, де проживало, за переписом 1970 року 27 721 євреїв, закрили єдину синагогу, а 1974 року було конфісковано сувої Тори та молитовники на квартирі, де збирався мін'ян [212, с. 70].

Таким чином, без сумніву можна констатувати високу релігійність населення Галичини. Так, станом на 1982 рік тільки в Івано-Франківській

області функціонували 426 релігійних об'єднань, з яких 368 були зареєстрованими (355 громад РПЦ, 7 громад євангельських християн-баптистів, 5 громад адвентистів сьомого дня і 1 громада п'ятидесятників). Незареєстрованими залишалися 58 громад (42 – Свідків Єгови (1843 особи) і 16 – п'ятидесятників (868 осіб)). До цього варто додати релігійні громади греко-католиків.

3.2. КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ ВЛАДИ ЩОДО ВІРУЮЧИХ ТА ДУХОВЕНСТВА

Висока релігійність населення Галичини привела до підвищеної уваги державно-партапаратних органів влади до цього регіону. Значне занепокоєння влади викликали греко-католики, які не тільки не возз'єдналися з православними, але й продовжували підпільну діяльність. Саме проти цієї групи віруючих влада з особливим ентузіазмом застосовувала репресивні заходи.

Так, у лютому 1957 р. у Києві на нараді Уповноважених Ради у справах Руської Православної Церкви у Львівській, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій і Закарпатській областях відзначено, що в цьому регіоні (особливо у Львівській та Закарпатській областях) чимало уніатських священиків вели активу церковну діяльність. Зокрема, на Львівщині тоді налічувалось 142 греко-католицькі священики, з них 114 осіб, які повернулися з ув'язнення, на Закарпатті – відповідно 121 і 90 осіб [391, с. 120].

Уповноважений Ради у справах РПЦ у Тернопільській області М. Коломацький у звіті за 1960 р. інформував, що процес опраправлення греко-католицьких громад проходить з великими труднощами, оскільки архієрей, єпархіальне управління, духовенство не проводять відповідної

підготовки. У с. Личків Велико-Борківського району, наприклад, прибуло кілька благочинних, які почали вмовляти віруючих перейти на православний обряд. Почувши це, греко-католицький чернець, а з ним і віруючі почали обурюватися, висловлюючи своє небажання прийняття православ'я. Лише після особистого втручання М. Коломацького віруючі погодилися позбавитися старого церковного служіння. Не поспішає з опрацюванням храму громада с. Петрики Микулинецького району, ряду інших населених пунктів [391, с. 201].

Очевидно, що дії греко-католиків щодо сповідування віри своїх батьків не залишилися не поміченими каральними органами. На початку 1960-х рр. виїзна сесія Львівського обласного суду присудила 5 років позбавлення свободи покутникові А. Поточняку, ще 20 рядових працездатних покутників засуджені як дармоїди, обласним та районними прокурорами відкриті кримінальні справи стосовно греко-католицьких священників Петра Городецького, Петра Пиріжка, М. Чеборика та Гриника, здійснювалася документація діяльності греко-католицького підпільного єпископату. Були, зокрема, встановлені зв'язки єпископа Василя Величковського, його активних співробітників, через яких він здійснював керівництво Церквою. Під час обшуків були знайдені майстерні з виготовлення греко-католицького начиння, релігійних атрибутів, фотолабораторія, чимало релігійної літератури, ікон, греко-католицьких календарів, релігійних групових листівок папи Павла V), кардинала Йосифа Сліпого, інших греко-католицьких єпископів тощо. Проти єпископа Василя Величковського та інших осіб, пов'язаних із його підпільною діяльністю, матеріали передані обласній прокуратурі для відкриття кримінальної справи [51, арк. 7].

4 квітня 1963 р. єпископ Іван Слезюк був заарештований в Івано-Франківську та засуджений разом із Симеоном Лукачем на 5 років за навчання нових кандидатів у священники. У другій половині 1963 р. радянські каральні органи розкрили таємний греко-католицький монастир із 10-ма

монахинями, котрі працювали медичними сестрами в одній із львівських лікарень. Влітку 1964 р. підпільні студенти теології М. Скраль та В. Пальчинський були засуджені за організацію нелегальної фотомайстерні, де виготовляли копії ікон та релігійні атрибути. Того ж року вчитель М. Скралья, викладач теології, редемпторист о. Михайло Винницький був засуджений на три з половиною роки ув'язнення та п'ятирічне заслання [53, арк. 70].

Активність віруючих УГКЦ в Галичині обговорювалася на найвищому партійному рівні. Зокрема, у квітні 1964 р. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Київській області В. Сухонін підготував доповідну записку щодо основних завдань боротьби проти нелегальної діяльності греко-католицького духовенства. У ній, зокрема, підкреслювалося, що свого часу основна маса віруючих займала позицію стороннього спостерігача, дотримуючись нейтралітету стосовно РПЦ. За таких умов значна частина уніатського духовенства, зацікавлена головним чином у матеріальному благополуччі, возз'єдналася з православною церквою [81, арк. 9].

В. Сухонін констатував, що практика показала, що возз'єднання в більшості випадків виявилось формальним. Активні прибічники унії, головним чином священики, які займали керівне становище в ГКЦ, разом із ченцями і черницями відмовилися визнати православну церкву і перенесли свою діяльність у підпілля, отримуючи підтримку населення. Цей «уніатський елемент діяв спочатку розрізнено, – відзначав чиновник, – але незабаром організувався під керівництвом так званих нелегальних адміністраторів, посади яких займали відомі діячі ГКЦ – Чарнецький, Рудь, Величковський, Хмелевський та ін. Указані нелегальні адміністратори налагодили контакти з ув'язненим митрополитом Сліпим, від якого отримували директивні вказівки, послання, інструкції та поради. Одночасно вони встановили контакти з Ватиканом через католицькі кола в Польщі» [81, арк. 9].

У записці також йшлося про активізацію релігійної та місіонерської діяльності, працю відповідних курсів з підготовки греко-католицьких

священницьких кадрів із числа молоді, а також поширення чуток про неминуче відродження унії в Галичині. У певній антиуніатській бездіяльності звинувачувалися чинні православні архієреї західних областей України. Тому, продовжує далі автор записки, «возз'єднане духовенство продовжувало проводити богослужіння в так званих православних храмах за уніатським обрядом, за винятком того, що поминається разом із папою Римським і патріарх Московський і всієї Русі» [81, арк. 12].

У записці окремо говориться про ситуацію на Львівщині: «У даний час «нелегальний уніатський елементу Львівській області... з кожним днем активізує свою роботу серед населення і особливо в тих населених пунктах, де немає православних громад. Ченці та черниці ведуть пропаганду від будинку до будинку, поширюють різні релігійні реліквії, послання, святу воду тощо, розповсюджують плітки про те, що найближчим часом з Риму прибуде митрополит Сліпий і відновлюватиме уніатську церкву». Уніати Львівської області, за словами В. Сухоніна, отримують з Польщі католицькі та інші видання, у яких повідомляється про життя митрополита Йосифа Сліпого у Ватикані, який користується там великим авторитетом і визнаний закордонним українським єпископатом як глава УГКЦ у всьому світі. Тут урочисто відзначили 70-річчя з дня його народження. Слід зазначити, продовжує далі В. Сухонін, що боротьба з нелегальною діяльністю уніатів на Львівщині по церковній лінії ведеться вкрай слабо [81, арк. 7].

Відзначено, що єпископ Григорій обмежив свою діяльність тим, що зобов'язав благочинних подати дані про «дії нелегальних уніатських попів і черниць. Разом з тим встановлено, що православне духовенство має вкрай обмежені можливості в боротьбі з рештками унії. Воно може виступати проти уніатів лише під час проповідей. Не возз'єднані з православ'ям попи і монашествуючі проповідують свої ідеї в масах населення». Цілком зрозуміло, що наведений погляд на становище, а головне діяльність греко-католиків в Україні мав би завершитися відповідними пропозиціями з метою зменшення впливу підпільної Церкви на своїх вірних.

Пропозиції В. Сухоніна щодо «нейтралізації уніатів» звелися до десяти пунктів. Він пропонував, по-перше, «мобілізувати на боротьбу з нелегальною діяльністю уніатів членів двадцятки православних громад». По-друге, дозволити чинним архієреям єпископам Львівсько-Тернопільському Григорію та Івано-Франківському Йосипу поновити діяльність так званих роз'їзних місіонерів (по 2 особи на єпархію), завданням яких був би контроль за діяльністю православного духовенства з остаточного викорінення рештків унії у православних громадах, проведення показових церковних служб, особливо в тих селах, де мають значний вплив греко-католики. По-третє, дозволити єпархіальним управлінням розробляти тексти антигреко-католицьких проповідей для сільського духовенства. Започаткувати практику щомісячних одноденних кушових семінарів для духовенства, «на яких розглядати питання викорінення унії в православних громадах, серед населення та боротьби з уніатами-нелегалами». По-четверте, вивчити можливості відміни деяких обмежень у діяльності православного духовенства у Львівській та Івано-Франківській єпархіях. Тут йшлося про дозвіл православному духовенству відвідувати з молитвою квартири віруючих за їх запрошенням, відміну заборони відспівування померлих у храмах, особливо у сільській місцевості, право православних священників супроводжувати похоронні процесії до цвинтаря, але без хоругв, нарешті, відміну заборони православному духовенству в сільській місцевості освячувати будинки та на проведення в приватних будинках 9 та 40-денних панахид. По-п'яте, рекомендувалося єпископові Львівському і Тернопільському Григорію припинити розсіпку в громади письмових циркулярів для духовенства з вимогами дотримуватися законодавства про культури, оскільки, на думку В. Сухоніна, вони потрапляють в руки греко-католиків і дають їм підставу для проведення провокаційної пропаганди. Крім того, копії таких матеріалів із коментарями з часом потрапляють на сторінки закордонної преси [81, арк. 25].

По-шосте, пропонувалося Львівському, Івано-Франківському і Тернопільському облвиконкомам зайнятися через комісії контролю за діяльністю духовенства вивченням греко-католицької бази в кожному населеному пункті і повести рішучу боротьбу з усіма нелегалами з метою припинення місіонерської діяльності серед населення. По-сьоме, аналогічним обкомам партії заслухати на бюро керівників адміністративних органів (прокуратури, міліції, КДБ) про їх боротьбу з нелегальщиною та зобов'язати займатися даним питанням по суті відповідно до радянського законодавства. По-восьме, вирішити питання про використання, переобладнання чи знесення церковних будівель, знятих із реєстрації православних громад (на Львівщині на той час їх було аж 280!). До того ж ключі від 60 закритих церковних приміщень перебували в руках віруючих греко-католиків, які користувалися такими храмами. По-дев'яте, пропонувалося розглянути питання про організацію Тернопільської єпархії, «оскільки Тернопільщина залишається основною базою нелегальної діяльності уніатів і для досягнення успіху в боротьбі з (греко-католицькою) нелегальщиною слід мати самостійне єпархіальне управління». Згадувалася також і Почаївська Лавра, «котра вимагає постійного контролю з боку єпископа». Нарешті, по-десяте, пропонувалося вивчити поведінку митрополита Йосифа Сліпого у Ватикані та доцільність його приїзду в Україну як глави Української Католицької Церкви та в сані єпископа Львівського і митрополита Київського і Галицького [81, арк. 19].

Діяльність греко-католиків не подобалася також органам КДБ, розглядалася ними як «націоналістично небезпечна». Останні намагалися відстоювати свої права. Зокрема у великодню суботу 1968 року прокурор Городоцького району (Львівська область) і секретар райкому КПУ перебували у с. Добряни. Вони помітили на цвинтарі гарно вбрану стрічками і квітами стрілецьку могилу і звернулися до присутніх на кладовищі людей зі словами, що «там поховані бандити». У відповідь пролунали вигуки: «Вони за волю України загинули», «Вас би всіх тут спалити, всі ви бандити». Потім

начальники звернули увагу на вбраний вінками і вишивками дерев'яний хрест. «Скільки тут колгоспного труда пішло», зауважив прокурор, показуючи на вишивки і розкидаючи ногами квіти. Далі, не задумуючися, начальники витягнули з машини каністру з бензином, облили і підпалили хрест. У селі вдарили дзвони, збіглися люди і побили начальників [50, арк. 19].

19 серпня 1968 р. у с. Градівці Городоцького району дільничний міліціонер відібрав після відправи у греко-католицького священника о. Петра Пиріжка хрест, часослов і т. п. і тягнув його у «воронок», але люди не дали. Міліціонер сповістив до району, що на нього вчинено напад і о. Петра 20 разів після того викликали до Городка, де прокурор йому погрожував судом за самоуправство, навіть пред'явили звинувачення. Подібні події відбувалися по всій Західній Україні. У с. Тисьмениці Івано-Франківської області, наприклад, на захист церкви, яку мали руйнувати, виступило все село, прогнали міліцію і три дні захищали церкву, забарикадувавшись у ній. За це колгоспного коваля Володимира Василика заарештували і засудили до 7 років суворого режиму [50, арк. 89].

В Івано-Франківську був притягнутий до адміністративної відповідальності активний греко-католицький священник Гаврилів. В лютому 1968 р. було заарештовано ієромонаха П. Чучмана. Матеріали про протизаконну діяльність монаха П. Чучмана (м. Яремчі Надвірнянського району Івано-Франківської обл.) були передані в народний суд для притягнення його до кримінальної відповідальності. У Тернопільській області за проведення богослужінь на приватних квартирах та організацію «нелегальних зборищ» були оштрафовані колишні уніатські священники Погорецький М. І., Кандибапюк А. М. та ін. Частими були переслідування єпископа В. Стернюка. У його помешканні постійно проводилися обшуки, а сам він був об'єктом наклепів з боку влади.

Нерідко за релігійність партчиновники позбавлялися роботи. Йдеться, зокрема, про випадок у с. Колодрібка в сім'ї Андрія Яковича Липки,

1923 р. н., секретаря сільської ради. Тут у березні 1969 року внаслідок сердечного приступу помер буквально на очах родини вдома хлопчик 1955 р. н. У спогадах йдеться: «Почали готуватися до похорону. Думали члени сім'ї різне – треба ж ховати так, як люди, бо треба якось з людьми жити, тобто треба ховати по-релігійному. Але, по-друге, батько працює секретарем сільської ради, також ідеологічний працівник... Приїжджали представники району і вели розмову про те, щоб по-світському поховати сина... Думав-гадав батько і вирішив ховати так, як ховали колись його батька... У призначений день похорону дитини священника викликали в район. Отже, ховали без священника, але було два хрести і шість хоругв. Грав колгоспний оркестр, хор співав релігійні пісні. Поховали сина за релігійними обрядами. Була велика траурна процесія. Після похорону батька зняли з посади секретаря сільської ради за дотримання релігійних обрядів» [48, арк. 15].

Тривало переслідування греко-католицьких священників і їх арешти у 1970-х – на початку 1980-х рр. Активізація такого напрямку радянської політики помітна вже з 1980 р. на тлі чергової кампанії з боротьби з «відступниками радянського суспільства». Звісно, *важливе* місце у цій боротьбі належало греко-католикам. Протягом 1980 р. за нез'ясованих обставин загинули священники А. Гургула, І. Котик, Є. Восикевич. У 1981 році були засуджені священники В. Каваців, Р. Єсип за збір підписів під посланням до XXVI з'їзду КПРС з проханням дозволити вільне існування УГКЦ.

На початку 1980-х рр. частими були випадки перешкоджання віруючим здійсненню релігійних обрядів. Це робилося на тлі погорсткішання переслідувань не лише греко-католиків, а й усіх форм інакомислення. Так, у с. Мшана Львівської області напередодні Великодня на цвинтарі зібралися люди. Міліціонери оточили цвинтар, стріляли в повітря ракетами, побили 15 віруючих. У с. Каменоброді Львівської області міліціонери, заставши повну церкву людей, пригрозили її закрити. Подібний випадок стався у с. Мерещеві тієї ж області. Там залякували віруючих, а колгоспного бригадира, який брав участь у нелегальному богослужінні,

звільнили з роботи. У с. Воякові Перемишлянського району Львівської обл. представники влади виламали двері ризниці, знущалися з віруючих [54, арк. 17].

Продовжувалися суди над греко-католицькими священиками. Після приходу до влади нового радянського керівництва на чолі з Ю. Андроповим почастишали випадки судів над священиками. Так, у Львові на початку 1980-х рр. відбувся суд над священиками В. Кавацівим та Р. Йосипом. їх звинувачували за «порушення радянського законодавства про культури»: адже вони організовували недозволену релігійну діяльність серед українців, а також навчали неповнолітніх релігії. Відомо також, що цей та інші суди, які відбувалися над греко-католиками, були показовими: більшість присутніх на суді становили примусово «скликані» працівники заводів, шкіл, технікумів, інших установ під загрозою звільнення з роботи. У 1981 р. під час допиту єпископа І. Семедія співробітником КДБ, останній зауважив, щоб на богослужіння не збиралися більше дванадцяти чоловік, інакше вони будуть вважатися несанкціонованим мітингом [54, арк. 67].

Особливе занепокоєння в уповноваженого ради у справах релігій в Івано-Франківській області викликали покутники. «Пережитки реакційної націоналістичної ідеології у свідомості окремих віруючих найбільш активно підігруються діяльністю прихильників т. зв. «Середнянського чуда», яке було спровоковано у 1954 році» (с. Середнє, Калушський район, Івано-Франківська область)». Партчиновники констатували, що «зовнішньо ніби чисто релігійна течія за відродження нової «української релігії», насправді має реакційно-націоналістичний характер. Це помітно із релігійних віршів, які вони таємно поширюють, молитв, написаних на папері... Вони цінують тільки «українське» оскільки вірять в богообраність українського нації і особливо ненавидять представників радянської влади і активістів-атеїстів». Додамо, що на території області «проживало 99 сімей покутників (171 особа) [55, арк. 19].

Проте не тільки греко-католики потрапили під пильну увагу карально-репресивних органів. Так, у 1967 р., згідно з даними Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, до адміністративної відповідальності було притягнуто 1300 осіб, зокрема на Україні – 400. Із 1300 осіб – 800 віруючі ЄХБ, 90 – п'ятидесятники, 80 – представники РПЦ, 20 Адвентисти сьомого дня. Юридичний відділ Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР відзначав, що «матеріали, які характеризують діяльність винних, попередньо не вивчаються. Спостерігаємо однаковий підхід до авторитетів і простих віруючих, іноді притягуються тільки рядові віруючі, а керівники і активні організатори залишаються без наказаними, або ж оштрафовуються у менших розмірах». У Львівській області у 1968 р. під час оперативних дій спецслужб серед активу ЄХБ були проведені обшуки та вилучено багато друкованої літератури. Осіб, які її зберігали, притягнуто через адміністративну комісію Залізничного райвиконкому м. Львова до адміністративної відповідальності. А матеріали, які були вилучені під час обшуків, використали для компрометації очільників РЦ ЄХБ у друкованих органах, радіо і телебачення [83, арк. 48].

Можна констатувати, що у другій половині 1968 року «партійні і радянські органи докорінно перебудували атеїстичну роботу по всіх ланках партійного, радянського, комсомольського, профспілкового апаратів на підприємствах, установах, колгоспах... Змістовніше ведеться науково-атеїстична робота серед населення. До цього залучені великий колектив професорсько-викладацького складу вищих і середніх навчальних закладів, студенти старших курсів, старші комуністи».

Івано-Франківський облвиконком повідомляв (1968 р.), що «робота, щодо встановлення ленінських принципів у релігійних питаннях, а також посилення ідейної боротьби з нею, сприяє послабленню її впливу на населення, особливо на молодь. Чиновники констатували, що високою залишається релігійність в Івано-Франківській, Волинській, Рівненській та Львівській областях, де практично кожен другий новонароджений був

охрещений (поряд з Орловською, Рязанською, Брянськими та ін. областями СРСР) [47, арк. 25].

Рада у справах релігій зауважувала, що «із звітів уповноважених видно, що найбільш слабким місцем роботи на місці є вивчення змісту релігійної пропаганди» (1967 р.). Більше того, окремі уповноважені «погано освідомлені із діяльністю релігійних організацій, не мають уявлення про склад духовенства, не звертають увагу місцевих органів влади на необхідність здійснення контролю за дотриманням законодавства про культури». Критика, зокрема, стосувалася уповноваженого по Хмельницькій (М. Котельніков) та Івано-Франківській (О. Атаманюк) областях.

Якщо поглянути на діяльність місцевих уповноважених, справді помітна певна декларативність проведених заходів. Зокрема, План роботи уповноваженого у справах релігій по Івано-Франківській області у 1969 р., зокрема, передбачав:

1. Провести за попередньої згодою із облвиконкомом заняття з головами сільських, селищних рад, партійним активом сіл області;
2. Виготовити необхідну кількість бланків для діяльності уповноваженого ради у справах релігій;
3. Провести інструктивний семінар із головами та секретарями райвиконкомів щодо особливостей діловодства по релігійним культурам;
4. Виступити на зборах районних секретарів первинних парторганізацій з інформацією про необхідність посилення діяльності у сфері дотримання законодавства про релігійні культури;
5. Спільно з органами прокуратури перевірити правильність застосування Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про адміністративну і кримінальну відповідальність осіб, як порушують законодавство про культури»;
6. Перевірити правильність застосування законодавства про культури місцевими органами влади та ін. [48, арк. 56].

У підсумку, наприкінці 1960-х рр. чиновники помилково робили висновки, що «прийняті заходи значно знизили активність уніатів. Немає сумніву у тому, що частина із них зовсім припинить уніатську діяльність, а дехто із них у своїй діяльності перейдуть на більш витончені форми конспірації». Проте, питання про діяльність греко-католицьких громад неодноразово заслуховувалося місцевими органами влади. Зокрема у грудні 1972 р. облвиконком Івано-Франківської обласної ради заслуховував питання «Про роботу Надвірнянського райвиконкому по посиленню контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу»; у лютому, березні 1974 р. облвиконком провів три кущові семінари голів і секретарів селищних і сільських рад на тему «Про завдання місцевих рад депутатів трудящих по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу»; у березні 1975 р. був проведений обласний семінар голів комісій сприяння райвиконкомам по дотриманню законодавства про релігійні культу; у червні 1976 р. облвиконком розглядав питання «Про роботу виконкому Коломийської районної ради народних депутатів по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу [48, арк. 15].

Чиновники констатували, що «місцеві органи влади байдуже ставляться до встановлення хрестів на могилах комсомольців і комуністів. Так, на кладовищі м. Надвірна на могилах комсомольців Мартинця і Диська, комуністів Бойка, Волинського, Мельничук і в м. Яремча на могилі комсомольця Віняка «замість надмогильних пам'ятників стоять хрести». Загалом у районах на 95 – 100% могилах встановлено хрести, що дозволяє констатувати тотальність цього явища [48, арк. 19].

Особливу увагу партчиновники звертали на покутників, де у 1975 р. помітили «зниження їх активності». Наголошено, що характерною рисою цієї групи віруючих фанатиків є відчуженість, ізолюваність від суспільства і віруючих інших конфесій. Незважаючи на крайній релігійний фанатизм «покутників», під впливом радянської реальності у багатьох віруючих цієї категорії віруючих руйнуються їх релігійний світогляд, чому сприяє

ідеологічна робота, яка проводилася партійними, комсомольськими організаціями і суспільством». Тільки у 1975 р. в Івано-Франківській області засуджено 12 покутників (6 з інших областей). Притягнуто до адміністративної відповідальності 58 осіб, з яких 4 особи оштрафовано, 54 покутники утримувалися в спецзакладах від 15 до 30 діб за порушення паспортного режиму, а також за звинуваченнями у бродяжництві. У середині 1970-х рр. було ліквідоване святе джерело на Середнянській горі, воду із якого підземними трубами перевели на місцеву ферму. Однак, як констатували працівники спецслужб, біля цього місця й надалі збиралися віруючі, особливо 22 грудня – «день Середнянського чуда». У цей день упродовж наступних років продовжувалося й масове паломництво [55, арк. 45].

Репресивна діяльність партійно-державних органів влади не привела до зниження активності віруючих. Так, у 1975 р. до центральних та місцевих органів влади жителі Івано-Франківської області надіслали 137 письмових заяв, із яких:

- Скарги на священиків – 47;
- Скарги на дії виконавчих органів релігійних общин – 21;
- Скарги на відновлення діяльності релігійних спільнот – 37;
- Прохання про ремонт культових споруд – 5;
- Скарги на дії парт чиновників – 9;
- Заяви з проханням посвятити пасхи – 2;
- Скарги з інших питань – 16 [65, арк. 4].

Значний акцент у своїй роботі партчиновники приділяли освоєнню культових споруд. Рада у справах релігій у середині 1970-х рр. відзначала, що храми «не використовуються для господарських потреб». Чиновники наголошували на необхідності демонтажу недіючих греко-католицьких культових споруд, яких у Львівській області нараховувалося бл. 200, Тернопільській – 145, Івано-Франківській – понад 150, Закарпатській – 24. «У

більшості із них збережено культове майно, уніатська релігійна література, а ключі від будівель знаходяться у віруючих, – зауважували комуністи. – Користуючись безконтрольністю, віруючі-уніати... самовільно проводять благоустрій і ремонт цих будівель» (наприклад с. Надріччя, Плихів Березанського району Тернопільської області; с. Мшана Городоцького району Львівської області) [48, арк. 56].

Зокрема, велике занепокоєння в уповноваженого Ради у справах релігій по Івано-Франківській області викликала велика кількість культових споруд в регіоні. Із 221 культового приміщення, з яких 60 перебували в аварійному стані, у 1975 р. передбачалося освоїти 64 і демонтувати 18. Однак, райвиконкомаами було освоєно тільки 19 приміщень і розібрано одне у с. Рогиня Городенківського району. Залишалася неосвоєною 201 культова споруда в:

- Рогатинському районі – 32;
- Галицькому – 22;
- Тлумацькому – 22;
- Долинському – 19;
- Калушському – 18 та ін.

«Неосвоєні культові споруди здійснюють негативний вплив на віруючих, змушують їх звертатися до різноманітних інстанцій із заявами, в яких вони просять дозволу використати ці приміщення з релігійною метою, або ж відремонтувати аварійні», – відзначали сучасники подій [46, арк. 98].

У 1975 р. в Івано-Франківській області уповноважений у справах релігій нарахував 48 неvoz'єднаних священнослужителів: у віці 40 – 45 років – 1, 46 – 50 років – 3, 51 – 60 років – 5, 61 – 70 років – 25, 71 – 80 років і старше – 14 (старше 80 років – 8). Із них, 25 осіб були раніше засуджені, духовну освіту мала 21 особа. Також в області нараховувалося 8 монахів (6 василіан і 2 редемптористи) та 127 монахинь (50% проживали в Івано-Франківську). Збільшувалося число покутників – 137 осіб були прихильниками учення

Солтиса. Рада у справах релігій відзначала, що «уніати, які підігрівалися радіопередачами із Ватикану, однодумцями з-за кордону, не визнають рішень Львівського собору 1946 р. Такі особи відомі місцевим органам влади, адміністративним органам, з ними проводиться відповідна робота, направлена на недопущення протизаконної діяльності, ведеться контроль за їх діяльністю».

Влада використовувала будь-які події для пропаганди атеїзму та активізації боротьби із віруючими. Зокрема, до 100-річчя від дня народження В. Ленінка обкоми Компартії у всіх містах і селах вирішили обладнати «спеціальні будинки для урочистої реєстрації шлюбів і новонароджених». Водночас, чиновники були змушені констатувати, що «похорони все ще залишаються монополією церкви і по лінії місцевих органів влади цьому питанню мало приділяється уваги». Станом на 1974 р. в Івано-Франківській області було створено бл. 400 кімнат і будинків урочистих подій. У цей період 90 – 95% шлюбів в Івано-Франківську, Снятівському, Косівському, Городнянському районах відбувалися відповідно до нових цивільних обрядів [48, арк. 93].

14 травня 1976 р. у Львові відбулася кущова нарада уповноважених Ради у справах релігій, де обговорювалася ситуація в середовищі греко-католицьких віруючих. У її роботі взяли участь уповноважені Ради: у Львівській області Б. Іншин, Тернопільській – В. Старовойт, Івано-Франківській – С. Гамженко, старший інспектор уповноваженого Ради по Закарпатській області – Е. Юровський та ін. Із доповіддю виступив заступник голови Ради у справах релігій Ради Міністрів УРСР П. Пилипенко.

Доповідач зауважив, що станом на середину 1970-х рр. в УРСР нараховувалося 290 неvoz'єднаних греко-католицьких священнослужителі, 445 монахів і 304 покутники. Зокрема у Львівській області нараховувалося 149 представників духовенства, Івано-Франківській – 48, Тернопільській – 22, Закарпатській – 71. Найбільше монахів було у Львівській області – 277, дещо менше – в Івано-Франківській – 127, найменше – у Тернопільській – 26

та Закарпатській – 15. Найбільше покутників зосереджувалося в Івано-Франківській (137) та Закарпатській (98) областях.

За підсумками кущової наради 14 травня 1976 р. у Львові Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР вважала за необхідне:

- Продовжити роботу щодо уточнення населених пунктів, в яких ще збереглися впливи греко-католиків;
- Вдосконалити стиль і методи роботи з неvoz'єднаним духовенством, монашеством і церковним активом;
- Сприяти підняттю рівня громадських комісій сприяння виконкомам щодо дотримання законодавства про культу;
- Звернути увагу на недопущення на місцях прогалин у роботі з віруючими зі сторони окремих високо посадовців;
- Детальніше вивчати зміст, форми і методи ідеологічного впливу буржуазної пропаганди на прихильників уніатства;
- Підвищити відповідальність і вимогливість до підготовки працівників, які відповідають за церковно-релігійну сферу та ін. [45, арк. 85].

Значну роботу уповноважені Ради у справах релігій проводили з греко-католицькими монахами, який на середину 1970-х рр. чиновники нарахували 446 осіб (для прикладу, у 9 православних монастирях перебувало 714 осіб). Відзначено, що у Львові до монаршого життя підготовлено 16 студентів, здебільшого «із медичних і педагогічних вузів і училищ, випускники яких мають велику можливість констатувати з населенням» [49, арк. 60].

У 1976 р. продовжувалася робота партчиновників із «залишками уніатства», яких, на їх думку, в Івано-Франківській області нараховувалося не більше 16,5%. У селах Гостів, Терновіца Івано-Франківській області (1975 р.) «частина жителів ще притримувалася проуніатської орієнтації, тому уніати періодично здійснювали свої протиправні дії у будинках віруючих». «З метою паралізації діяльності уніатів, – відзначав уповноважений Ради у

справах релігій, – проводиться робота щодо роз'яснення населенню законодавства про культу, розкриттю реакційної ролі унії, критиці буржуазно-націоналістичної ідеології уніатської церкви, її ідеологічним зв'язкам з фашизмом, викриттю її ворожої діяльності...» [48, арк. 49].

У селах Бубнище, Церковна, Беліїв, Таняве (Долинський район), Прибилів, Надорожнє (Тлумацький район), Кліщівна (Рогатинський район) діяли греко-католицькі священники Лесів, Баслядінський, Голейко, Василик (із Тернопільської області) Лопатинський, Янтух, Коник, Бутковський (Львівська область). «У будинках віруючих вони проводили богослужіння і різноманітні релігійні обряди. У період великих релігійних свят здійснюють спроби проводити богослужіння у закритих культових спорудах», – зауважував уповноважений ради у справах релігій [45, арк. 15].

З метою протидії уніатам «використовуються лекції, розмови, тематичні вечори, демонстрації документальних фільмів, які розкривають реакційну суть уніатства, таких як «Троянський кінь», «Вампіри», «Останні сторінки», а також преса і радіо. Проводиться індивідуальна робота щодо роз'яснення уніатам радянського законодавства про культу, вони попереджуються про відповідальність за його порушення... Для боротьби з уніатами використовуються можливості православного духовенства...». Останньому напрямку роботи партчиновники приділяли особливу увагу у середині 1970-х рр. «Багато колишніх греко-католицьких віруючих почали відвідувати православні церкви, брати участь в православних обрядах, – йдеться у звітах. – Такі процеси помічено в низці сіл Івано-Франківського, Тлумацького, Надвірнянського, Долинського та ін. районів. До апарату уповноваженого звертались віруючі сіл Грушка, Королівна Тлумацького району, ваніківка Богородчанського та інших районів з проханням зареєструвати їх громади як православні, які раніше не були зареєстровані, тому що відмовлялися від возз'єднання з православ'ям» [47, арк. 78].

Спеціальні тематичні вечори проводилися в селах, де проживали проуніатськи настроєні віруючі в Тлумацькому, Долинському районах Івано-

Франківської області. У селах Церковна, Станьковці, Бубнище, Танява Долинського району були проведені спеціальні кінолекторії, де демонструвалися фільми «Троянський кінь», «Вампіри», «Останні сторінки» та ін. «До недавнього часу, уніати періодично використовували недіючі культові споруди в селах Тарновиця Івано-Франківського та Гостів Тлумацького районів», – відзначали партчиновники [47, арк. 15].

У 30-ту річницю Львівського псевдособору (1976 р.) у Музеї історії релігії і атеїзму міста Львова розширено експозиції, які були покликані показати ворожу діяльність уніатської церкви. На матеріалах Музею створено пересувну виставку. Організовано перегляд кінофільмів «Троянський кінь», «Упирі», «Останні сторінки», «Вбивця відомий», «До останньої хвилини». У березні 1976 року на засіданні Ради по координації науково-технічної роботи Львівського обкому Компартії України було заслухано питання про роботу редакцій обласних газет та журналу «Жовтень» щодо пропаганди наукового атеїзму та розвінчання ворожої діяльності уніатства і підпільного сектантства. Перед представниками засобів масової інформації були поставлені вимоги посилення окресленого напрямку роботи. Власне після обговорення цього питання, обласна газета «Львовская правда» опублікувала статтю кандидата історичних наук П. Петракова «Кінець Бресткой унії», а «Вільна Україна» – статтю доктор історичних наук Ю. Сливки «Кінець уніатської авантюри», памфлет письменника Т. Мигаля «Життя Блаженного Патріарха». Організовано низку передач по обласному радію радію і телебаченню, а будинок політичної освіти обкому партії на допомогу пропагандистам підготував і направив у райони області текст лекції «Уніатська церква – ворог українського народу» [51, арк. 19].

В інформації ЦК Компартії України «Про заходи у зв'язку з 30-річчям Львівського собору» (із грифом «таємно») констатовано помпезність урочистостей, які 14-15 травня 1976 року відбулися у Львові та приурочувалися ліквідації ГКЦ. Зокрема в єпархіальному управлінні відбулися засідання, присвячені річниці собору у яких взяли участь

заступник голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР П. Пилипенко, уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Львівській області Б. Іншин, представники духовенства Львівсько-Тернопільської єпархії. У доповіді Митрополита Миколая та у виступах присутніх було викрито «ворожу діяльність унії протягом 350 років її існування», наголошено на «авантюризмі і намаганнях Ватикану насадити католицизм в західних областях України», розглянуто «реакційну роль уніатської церкви в роки німецької окупації її співробітництво з фашистами, українськими буржуазними націоналістами» [83, арк. 67].

З метою протидії активізації релігійного впливу на населення православної церкви, а також запобіганню негативних антигромадських проявів «залишків уніатства», партійні комітети, радянські органи провели низку пропагандистських і масових політичних заходів щодо викриття релігійної ідеології, зокрема «реакційної ролі уніатської церкви в історії українського народу». Наголошено на посиленні боротьби щодо ідеологічного виховання населення також. Відзначено, що місцевою партійною організацією було взято на облік віруючих і покращено виховну роботу у тих населених пунктах, де проявляли активність греко-католицькі віруючі і духівництво. У містах і районах області організовано читання лекцій, проведено теоретичні конференції на тему «Реакційна роль уніатської церкви в історії українського народу». Обурення Львівського обкому компартії України викликав той факт, що у виступах служителів культу спостерігалось «притосуванство до настрою і патріотичних почуттів радянського народу, оскільки всі ці події вони пов'язували з велінням Бога, трактували по своєму, антинауково». Однак, за словами партчиновників, «ніяких відхилень і порушень не було допущено» [83, арк. 68].

Щодо РПЦ, то у доповідній записці «Про роботу щодо діяльності раніше знятих з реєстрації релігійних об'єднань РПЦ і освоєння культових споруд в Калуському районі Івано-франківської області» відзначено, що в районі функціонує достатньо широка мережа релігійних об'єднань Російської

Православної Церкви (21). Саме у цей період із Калуського району почали поступати заяви з вимогою відкриття церков. Основна причина такого явища, на думку партчиновників, – послаблення контролю за дотриманням законодавства, недостатня виховна робота з віруючими, безпринципність окремих посадових осіб, а також наявність 17 неосвоєних культових споруд. У районі діяли 7 неофіційних православних громад із 13, які функціонували в області. Уповноважений ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР відзначав, що свою діяльність вони розпочали «в останні роки після захоплення віруючими неосвоєних культових споруд». Під час Великодніх свят молитовні збори відбулися в таких населених пунктах, як Голинь, Добровляни, Копанки.

Для протидії поширенню уніатства, місцеві органи влади проводили перевірки законності покупки житла та прописки священнослужителів і віруючих. Зокрема відповідна Комісія у Коломиї у 1979 р. виявила, що у місті проживають:

- дві вдови «колишніх» греко-католицьких священників пенсійного віку;
- шість сиріт «колишніх» греко-католицьких священників, п'ять із яких – пенсіонери і одна домогосподарка;
- дванадцять вдів і двоє сиріт православних священників – пенсіонерів;
- вісім греко-католицьких священників пенсійного віку, які не перейшли на православ'я.

Також комісією встановлено, що у Коломиї проживають 17 православних священників. Фактів незаконної прописки комісією виявлено не було [55, арк. 65].

Найскладнішою для місцевого обкому Компартії України залишалася ситуація у селі Голинь Коломийського району Івано-Франківської області, де місцеві віруючі цілодобово охороняли захоплену культову споруду. Під час проведення молитовних зібрань віруючі

користувались греко-католицькою атрибутикою, зокрема самвидавом. Для внутрішнього освітлення споруди використовується акумуляторна батарея. Під час богослужіння священнослужитель нерідко вимагає узаконити діяльність цього релігійного об'єднання [55, арк. 67].

Планом роботи апарату Уповноваженого ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР щодо припинення діяльності релігійних громад, які не перебували на реєстрації в Івано-Франківській області на 1981 – 1985 роки передбачалося:

1. Припинити діяльність незареєстрованих релігійних громад у наступні терміни: 1981 рік – село Кунісівці Городенківського району, а також села Верхня і Слобідка Калушського району; 1982 рік – село Марків Богородчанського району, село Топорівці Городенківського району, село Узин Івано-Франківського району; 1983 рік – село Брошнів Рожнятівського району; 1984 рік – село середній Угринів і Добровляни Калушського району; 1985 рік – село Голинь Калушського району і селище Перегінськ Рожнятівського району, село Кривець Богородчанського району.

2. Освоїти недіючі культові споруди: 1982 рік – село Марків Богородчанського району (музей), села Топорівці і Кунісівці Городенківського району (музеї), село Вехня і Слобідка Калушського району (музей, склад відповідно); 1983 рік – село Узин Івано-Франківського району (знести), село Брошнів Рожнятівського району (музей); 1984 рік – село Перегінськ Рожнятівського району (музей); 1985 рік – село Середній Угринів, село Добровляни і село Голинь Калушського району (склад, спортзал і музей відповідно), село Кривець Богородчанського району (музей). У цей же час планувалося відкрити православні церкви у 12 населених пунктах області [56, арк. 6].

Відзначимо, що у 1977 році з ініціативи Уповноваженого Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області була створена обласна комісія сприяння виконання законодавства про культу, яку очолила заступник голови облвиконкому О. Панюк. До її складу увійшли

представники обкому Компартії України, обкому Комсомолу, обласного суду, Міністерства Внутрішніх Справ, Комітету Державної Безпеки. Комісія збиралася на свої засідання не рідше ніж два рази на тиждень і, де-факто, стала виконувати роль координаційної ради [48, арк. 78].

Після розгляду того чи іншого питання, інформаційні справки і рекомендації комісії розсилалися до всіх райміськвиконкомів. Для прикладу, у 1979 році обласною комісією був розроблений комплекс заходів (на прикладі Надвірнянського району) щодо недопущення і протидії проведення масових легальних зборів (під виглядом весіль, похоронів) незареєстрованими релігійними громадами, зокрема п'ятидесятниками та Свідками Єгови. У результаті таких заходів, на думку членів Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, в області була повністю призупинена діяльність протестантських громад. Іншою формою роботи комісії була підготовка матеріалів із оглядом релігійної панорами області. Щороку зусиллями Уповноваженого ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області, а також обласною комісією проводилися семінари для голів комісій з виконання законодавства про культу райміськвиконкомів. Зокрема, у 1981 році було проведено 5 обласних семінарів. Крім того, у тому ж році організовано 16 кущових і 55 районних аналогічних семінарів [48, арк. 78].

Обласна комісія розробляла нормативно-правові документи, які, знову ж таки, розсталася до районів області. Зокрема у 1981 – 1982 роках івано-франківською обласною комісією були підготовлені: Пам'ятка про роботу сільських і селищних рад народних депутатів щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу; Пам'ятка-інструкція про роботу районних і міських рад народних депутатів щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу. Апаратом Уповноваженого ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області спільно з обласною комісією, відділом пропаганди й агітації обкому Компартії України, відділом юстиції, обласною прокуратурою, обласною

організацією товариства «Знання» підготовлено документ «Адміністративна і кримінальна відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури» (методичні рекомендації для допомоги ідеологічному активу, комісіям сприяння виконання законодавства про релігійні культури і адміністративним комісіям виконкомів рад народних депутатів, працівникам органів міліції, суду і прокуратури) [48, арк. 79].

Завдяки обласній комісії, керівництво обкому Компартії України і облвиконкому було ознайомлено з постановою Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР від 19 травня 1980 року «Про стан і заходи посилення роботи щодо виявлення і протидії протизаконній діяльності секти Свідків Єгови». На прохання Уповноваженого Ради у справах релігій в Івано-Франківській області це питання 1 серпня 1980 року обговорювалося на обласному засіданні ідеологічних працівників райкомів, міськкомів КПРС, керівних працівників органів внутрішніх справ і прокуратури області. На початку жовтня 1980 року до партійних і радянських органів влади були направлені пропозиції щодо посилення роботи щодо виявлення і припинення діяльності єговістів, а також покращення всіх форм виховної профілактичної роботи з віруючими. З цією ж метою до виконкомів місцевих рад був направлений план відповідних заходів, розроблений місцевим Уповноваженим Ради у справах релігій. Подібні плани щодо покращення роботи з єговістами були складені райміськвиконкомами і сільськими радами області [48, арк. 79].

Провівши перевірку діяльності місцевих комісій з приймання виконання законодавства про релігійні культури, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР констатувала, що у них наявні розгорнуті плани роботи, чітко розподілені обов'язки між членами комісії. Здебільшого комісії мали списки всіх нелегальних протестантських громад з «демографічними характеристиками», діти Свідків Єгови, п'ятидесятників були взяті на спеціальний контроль. З а ними, відповідно до звітних документів, велася постійна профілактична робота. Члени комісії час від часу виїжджали до

місця проживання протестантів з метою детального роз'яснення законодавства про релігійні культури [48, арк. 80].

Відзначимо, що перші три виїзні бригади для роботи із протестантським спільнотами були створені в Івано-Франківській області у 1976 році. До їх складу увійшли працівники прокуратури, студенти-атеїсти, викладачі вузів, учителі середніх шкіл. На думку Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області, завдяки вжитим заходам більшість Свідків Єгови, п'ятидесятників хоча й неохоче, але все ж таки брали участь у виборчих кампаніях, а їх діти були задіяні в громадському житті. Однак доводиться констатувати, що заходи обласної комісії не приносили бажаних результатів для обкому Компартії України. Позитивні тенденції щодо зменшення чисельності протестантських громад були помітні у 1968 – 1973 роках: у цей період кількість Свідків Єгови зменшилася із 2500 до 1496 осіб. Однак надалі помітно яскрава тенденція до збільшення кількості віруючих Свідків Єгови. Зокрема у 1973 нараховувалося 1631 особа, 1974 році – 1743, 1975 році – 1812, 1976 році – 1859. У 1981 році в Івано-Франківській області місцевими радянсько-партійними органами влади було зафіксовано 1843 Свідки Єгови [48, арк. 81].

Важливе значення обласна комісія надавала роботі з п'ятидесятниками івано-франківської області. У 1978 році зусиллями обкому компартії України та обласної комісії вдалося зареєструвати одну релігійну громаду цілі і спільноти (село Слобода Калушського району). 16 релігійних громад п'ятидесятників відмовляються від реєстрації та проводили «антирадянську діяльність». На відміну від Свідків Єгови, кількість яких упродовж 1977 – 1981 років практично не змінилася, чисельність п'ятидесятників за цей же період зросла із 784 осіб до 900. Особливе занепокоєння партчиновників викликав факт наявності у представників цієї релігійної громади стійких еміграційних настроїв. П'ятидесятники нерідко відмовляються від служби у лавах Збройних Сил СРСР (у 1978 – 1981 роках

від строкової військової служби відмовилися 7 призовників-п'ятидесятників) [48, арк. 82].

Бюро Львівського обкому Компартії України вважало, що районні комітети партії радянський та адміністративні органи Городоцького, Стрийського, Яворівського районів недооцінили серйозність дії екстремістів уніатів щодо їх спроб активізувати католицьку церкву, відновити уніатство втратили, політичну гостроту в цих питаннях, допустили грубі прорахунки у виховній роботі серед населення. Тривалий час у селах Мишана, Завадів, Мужилівичі прихильники уніатства проводили масові збори на релігійному ґрунті, створювали конфліктні ситуації, постійно порушували громадський порядок, запрошували для задоволення релігійних потреб колишніх уніатських священиків.

Районні комітети партії своєчасно не дали принципової оцінки протизаконним діям «залишків уніатства», не забезпечили чіткої координації зусиль партійних організацій, радянських адміністративних органів. Громадський актив цих сіл вів себе пасивно, втратив політичну пильність, не інформував партійні, радянські органи про положення, яке створилося у вказаних селах, не протидіяв спробам релігійних екстремістів відновити уніатство. Політико виховна робота в Завадові, Мшані, Мужилівичах, як і в інших селах цих районів, велася формально, була занедбана індивідуальна робота з віруючими, зовсім не використовувалися громадська думка трудових колективів де працювали уніати [80, арк. 54].

Зважаючи на складну релігійну ситуацію, Львівський Обком Компартії України вважав необхідним:

1. Провести обласні міські, районні семінари-практикуми партійно-радянського ідеологічного активу у питаннях контролю за дотриманням законодавства про культу, припинення спроб активізувати Католицьку Церкву і відновити уніатство;

2. Обговорити на бюро міськомів, райкомів партії питання про перебудову атеїстичного виховання населення, посилення контролю за

дотриманням законодавства про культу, припинення діяльності «залишків уніатства»;

3. Взяти на особливий облік усіх прихильників уніатства, релігійного фанатизму та екстремізму, організувати з ними конкретно цілеспрямовану ідеологічну роботу. Створити в населених пунктах оперативні групи з числа працівників радянських, адміністративних органів, членів добровільних народних дружин (ДНД) і ідеологічного активу;

4. В усіх населених пунктах, де проявляли активність уніати, проаналізувати діяльність установ культури, народної освіти, зміцнити їх матеріальну базу, встановити щоквартальний контроль за ходом виконання накреслених заходів [80, арк. 7].

У довідці Львівського обкому Компартії України «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана на Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів» йшлося про те, що під впливом екстремістів-уніатів деякі віруючі села Мшана Городоцького району з 1978 року піднімають питання про реєстрацію так званої Католицької Церкви східного обряду, постійно організовують зборище віруючих біля закритої культової споруди, порушують громадський порядок в селі. Партійна організація, правління колгоспу «Заповіт Леніна», виконком сільради не вживали рішучих заходів з припинення незаконних дій прихильників уніатства, не домагалися освоєння культової споруди для потреб господарства. Атеїстичну роботу нерідко підміняли епізодичними виховними заходами. У селах Завадів і Мужилівичі релігійні об'єднання фактично припинили свою діяльність, але місцеві органи влади своєчасно не потурбувалися про зняття з реєстрації культових споруд і не використовували їх для потреб господарства. Скористалися цим «залишки уніатства», які почали самовільно відкривати церкви і проводите в селах богослужіння з участю екстремістських уніатських священиків. Відновлення діяльності православної громади в селі Завадів не привело до обмеження діяльності в уніатів [80, арк. 12].

Додамо, що представники цих сіл 17-19 лютого 1981 року виїхали до Москви з метою відвідати Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Греко-католики вимагали реєстрації Католицької Церкви східного обряду. Після цієї поїздки, Рада у справах релігій при раді Міністрів УРСР розкритикувала Львівський обком Компартії України та Львівської міськком Компартії України, адже тільки в місті Львові проживало близько 70 греко-католицьких священиків, які систематично відвідували села Городоцького, Яворівського, Стрийського районів. У квартирах окремих з них, за висновками силових структур, були обладнані так звані «домашній церкви», проводилися релігійні обряди, діяли «домашні монастирі», велася підготовка молоді до прийняття чернецтва. Біля церков, на продовольчих ринках, кладовищах міста Львова та районних центрів велася торгівля греко-католицькими молитовниками, календарями, предметами культу [48, арк. 9].

Справді, якщо подивитися на географію поширення греко-католицького руху у Львівській області, підстави для паніки у партійного керівництва області справді були. Так, серед населених пунктів Львівської області, де проявляли активність греко-католицькі віруючі Львівський, Обком Компартії України виокремив такі села: Бродівський район – Пеняки, Маркопіль, Стиборівка та ін.; Буський район – Олесько, Утішків, Кудрявці; Городоцький район – Кліцько, Добряни, Березець, Путятичі, Зелений Гай, Нове Село, Градівка, Мости та ін.; Дрогобицький район – Верхні Гаї, Смільне, Биків, Снятинка та ін.; Золочівський район – Поморяни, Зозулі, Вороняки та ін.; Кам'яно-Бузький район – Колоденці, Жовтанці, Желдець та ін.; Миколаївський район – Старий Розділ, Бродки, Новий Розділ, Пісочне, Вербіж та ін.; Мостиський район – Зав'язанці, Хоросниця, Заріччя, Судова Вишня та ін.; Жовківський (у 1981 р. – Нестерівський) район – Боянець, Деревня, Зашків, В'язова, Забір'я, Зарудці та ін.; Перемишлянський район – Ладанці, Тучне, Вовків, Бібрка та ін.; Пустомитівський район – Давидів, Водяне, Соکیلники, Старе Село та ін.; Радехівський район – Криве, Поздимир, Нестаничі та ін.; Самбірський район – Подільці, Підгайчики,

Вістовичі, Бісковичі, Задністрияни та ін.; Сколівський район – Верхнє Синєвиднє, Труханів, Ямельниця та ін.; Сокальський район – Бендюга, Воловин, Добрячин та ін.; Стрийський район – Завадів, Грибівці, Дідушичі, Воля, Монастирець та ін.; Турківський район – Мохнате, Матків; Яворівський район – Мужилівичі Добровиця, Калинівка, Рясне та ін. [52, арк. 109].

Для протидії поширенню греко-католицизму, місцева влада поспіхом освоювала культові споруди. Так, Коломийська міська рада звітувала, що станом на 1 січня 1980 р. із 33 знятих з реєстрації культових приміщень, освоєно 26, зокрема:

- с. Отиня – спортивний зал;
- с. Грабич, Угорники – склад колгоспу ім. Жданова;
- с. Королівка, Назірна, Кобилець – склад колгоспу ім. Леніна;
- с. Залуч, Тростянка, Ганів, Кропивище – склад колгоспу «Здобуток Жовтня»;
- с. Виноград, с. Н. Велесниця – склад колгоспу імені ХХІ з'їзду КПРС;
- с. Михалків, Богородичин, Годи-Добровітка – склад Коломийського об'єднання роздрібних соргових підприємств;
- с. Семаківці – склад колгоспу «Перше травня»;
- с. Ліски, Казанів, Черемхів – склад колгоспу «Зоря комунізму»;
- с. Ковалівка – склад середньої шкли;
- с. Підгайчики – склад колгоспу «Прапор комунізму»;
- с. Шепарівці – музей атеїзму;
- с. Раківчик – склад колгоспу «Ленінська зірка»;
- с. Струпків, Баб'янка – склад колгоспу «Жовтнева революція»;
- с. Товмачик – склад колгоспу «Шляхом Леніна» [52, арк. 34].

Додамо, що у 1979 р. в Івано-Франківській області за проведення богослужінь в закритих культових спорудах було притягнуто до

кримінальної відповідальності 90 осіб. Уповноважений ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР констатував, що у звітному році в області з'явилося шість «гарячих точок», а релігійна ситуація в області залишається складною. Залишалися неосвоєними бл. 200 культових споруд, у 22 із яких віруючі проводили «незаконні колективні моління» [52, арк. 87].

У доповідній записці «Контроль за діяльністю католицької церкви в протидії спробам Ватикану використати її в антирадянських цілях» (1980 р.) запропоновано:

1. Звернути увагу на розвінчання нових негативних моментів у політиці Ватикану (1980 – 1985 рр.);
2. Спільно з Київським філіалом Інституту наукового атеїзму при ЦК КПРС глибоко вивчити соціально-політичну і ідеологічну сутність релігійного екстремізму в католицизмі (перше півріччя 1980 р.);
3. Спільно з місцевими органами влади посилити політичне і правове виховання католицького духовенства і віруючих, а також осіб, які не повністю розірвали з греко-католицизмом (постійно);
4. Виявити і взяти на облік греко-католицьких служителів культу, монахів, місця їх зборів, «домашні церкви», «монастирі», добитися повного припинення їх діяльності (перше півріччя 1980 р.);
5. Покращити вивчення і аналіз проповідей католицького духовенства (постійно);
6. Спільно з виконками Рад народних депутатів зміцнити комісії сприяння райвиконкомам щодо контролю за дотриманням законодавства про культу людьми, які знають особливості віровчення і культу католицької церкви (перше півріччя 1980 р.);
7. Організувати вилучення у православних громад уніатської атрибутики (перше півріччя 1980 р.);
8. Більш активно використовувати можливості лояльного православного і католицького духовенства, журналу «Православний вісник» для протидії т. зв. східній політиці Ватикану (постійно);

9. Допомогти правлінню республіканського товариства «Знання» в підготовці лекторів-атеїстів (постійно);

10. Допомогти політвидаву УРСР і товариству «Знання» УРСР у виданні серії брошур, присвячених критиці католицизму та уніатства (1980 – 1983 рр.) та ін. [48, арк. 26]

Вивчивши у 1980 р. матеріали щодо дотримання законодавства про релігійні культи у 86 населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської, Хмельницької, Чернівецької областей, в яких діяли зняті з реєстрації православні громади, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР констатувала, що у 80 випадках культове приміщення після зняття з релігійних громад залишалося без змін, а ключ від будівлі – у віруючих. «Православні віруючі мають повну можливість і фактично задовольняють свої релігійні потреби у найближчих церквах, – йдеться у документах. – У закритих культових приміщеннях збираються віруючі, бажаючи зберегти саме «свою» церкву. Часто – це колишні уніати, екстремісти з числа колишніх бандформувань, поліцейські...» [48, арк. 27].

31 березня 1981 р. Львівський Обком Компартії України інформував про виконання Постанови Бюро обкому Компартії України «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана на Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів» відзначено, що ідеологічний актив, члени комісії сприяння міськвиконкомам щодо додержання радянського законодавства про релігійні культи, працівники органів внутрішніх справ під постійним контролем тримати 117 адрес, де проживали колишні греко-католицькі священнослужителі, монахи та монашки, періодично відвідують їх помешкання, проводять з ними профілактичні бесіди. Констатовано, що Компартія України систематично аналізувала діяльність служителів костелів міста, постійно працювала над удосконаленням пошуків дієвих форм і засобів викриття антинародної суті уніатства. Зокрема тільки у центральному лекторію міської організації товариства «Знання» читалося 2 цикли лекцій –

«Уніатство ідеологія, політика» та «Католицизм: ідеологія політика». Протягом 1981 року спільно з творчими спілками організовано 6 акторських читацьких конференцій з циклу «Ідеологія, політика, сучасник» [48, арк. 78].

Звітували про виконання Постанови Бюро обкому Компартії України «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана на Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів» також ті міськкоми і райкоми Компартії, про які не йшлося у назві постанови. Так, Бориславський міськком Компартії України інформував, що у трудових колективах силами лекторів товариства «Знання» проводиться читання лекцій, в яких висвітлювалася антинародна діяльність уніатської церкви на Україні, роз'яснено політику КПРС і радянської держави у сфері релігії і церкви, розкритикувано релігійний фанатизм, екстремізм. Також наголошено, що «в місці не спостерігається діяльність проуніатськи налаштованих елементів» [81, арк. 89].

Яворівський район компартії України прийняв Постанову Бюро райкому партії у якій були затверджені конкретні заходи щодо посилення антирелігійної пропаганди, пропаганди переваг радянського способу життя. Діяльність греко-католицьких віруючих обговорювалася на двох зборах ідеологічного активу району, двотижневому семінарі культпросвітніх працівників, районні атеїстичні батьківській конференції. З метою припинення діяльності «залишків уніатства» надано практичну допомогу партійній організації колгоспу «Росії», який знаходився у Мужилівичі. Передбачалося зміцнити матеріально-технічну базу освітніх закладів, розпочато будівництво двохквартирного будинку для вчителів, автобусної зупинки. Налагоджено чітку систему індивідуальної роботи з прихильниками уніатства, здійснено екскурсію жителів села Мужилівичі до Львівського музею історії релігії і атеїзму, проведено вечір «Дорогою ганьби і зради», на якому, на місцевих матеріалах, яскраво показано злочину роль уніатської церкви в історії українського народу та доведено переваги радянського способу життя [81, арк. 95].

13 січня 1981 року ЦК Компартії України підготувало таємну Довідку «Про хід виконання постанови ЦК КПРС «Про подальше покращення ідеологічної, політико-виховної роботи» і «Про стан і заходи покращення лекційної пропаганди» в партійних організаціях Львівської області», в якій виокремлено здобутки Львівського обкому компартії України у сфері лекційної роботи. Відзначено, що продовжували ефективно діяти університети лекторів і семінари (створені спільно відділом пропаганди й агітації обкому партії і правлінням обласної організації товариства «Знання», які присвячувалися проблемам радянського образу життя і сучасній ідеологічній боротьбі: «Ленінська національна політика КПРС і критика її буржуазних націоналістичних фальсифікацій», «Зовнішня політика КПРС і сучасне міжнародне положення СРСР» та ін. Важливою формою інформування лекторами населення стали зональні семінари. У грудні 1980 року у Львові, Дрогобичі, Самборі, Стрию, Червонограді, Буську, Городку, Золочеві, Новому Роздолі були проведені такі семінари, які присвячувалися проекту ЦК КПРС «Про основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981 – 1985 роки і на період до 1990 року» (у семінарах взяли участь близько 4000 осіб). Загалом на 85 обласних семінарах, які були проведені у 1980 році, перепідготовлено понад 25 тисяч лекторів [48, арк. 78].

В інформації ЦК Компартії України «Про хід виконання постанови ЦК Компартії України «Про освоєння культових споруд, звільнених в результаті зняття з реєстрації релігійних організацій, які розпалися» від 23 грудня 1981 року (з грифом «цілком таємно») повідомлялося, що станом на 1 грудня 1981 року в області нараховувалася 961 культова споруда, знятих з реєстрації релігійних громад. 386 культових споруд були використані, а в 1981 році освоєно ще 25. У 120-ти закритих церквах і костелах обладнані музеї історії релігії та атеїзму, історико-краєзнавчі музеї з відділами атеїзму, музеї історії колгоспів, етнографії, книгодрукування, а також виставкові концертні зали, будинки трауру, книгосховища, клуби, бібліотеки інші об'єкти соціально-культурного призначення. 266 приміщень

використовувалася під склади колгоспів, промислових підприємств, організацій торгівлі. Із 575 неосвоєних колишніх культових споруд, 250 були придатні для освоєння під об'єкти господарського і соціально-культурного призначення. Натомість 126 перебували в аварійному стані, 199 знаходилися на кладовищах. Відповідно до ланів обласної партійної організації, уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР передбачено щорічно освоювати 60-70 споруд і до кінця п'ятирічки завершити роботу щодо використання всіх придатних приміщень. Паралельно передбачалося ввести роботу щодо переобладнання церков, які знаходилися не на кладовищах, на будинки трауру. Не менш важливе значення надавалося роботі щодо знесення культових споруд, які перебували в аварійному стані і не підлягали реставрації» [82, арк. 29].

Водночас, у березні 1981 року у Львові відбулися урочисті заходи з нагоди 35-ти ліття проведення Львівського псевдособору. На «урочистості» прибули не тільки чиновники, але й 150 священнослужителів РПЦ, серед яких – митрополит Київський і Галицький, екзарх України Філарет, митрополит Одеський і Херсонський Сергій, єпископ Пінзенський і Саранський Серафим, єпископ Пінський, вікарій Мінської єпархії Афанасій. За словами місцевого Уповноваженого ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у заході взяли участь місцеві священнослужителі, зокрема 45 колишніх греко-католицьких священники, 27 осіб були учасниками Львівського псевдособору 1946 року. 16 травня 1981 року відбулася урочиста академія, під час якої виступив екзарх України Філарет, митрополит Львівський і Тернопільський Миколай. У доповідях було розкрито «історичне значення Львівського собору щодо ліквідації Брестської унії», окреслено «боротьбу духовенства і віруючих проти греко-католицької церкви» [54, арк. 89].

Відзначимо, що в інформації ЦК Компартії України «Про зустріч представників радянських органів з православним духовенством Львівської області» (із грифом «цілком таємно») йшлося про те, що 4 березня 1980 року

з ініціативи Львівського обкому компартії України відбулася зустріч місцевого партійного активу з православним духовенством, на яку запросили також священнослужителів Тернопільської області (загалом близько 100 священників). Радянські органи влади представляли: заступник голови облвиконкому І. Алаєва, прокурор області Б. Антоненко, уповноважений у справах релігійних культів при облвиконкомі Б. Іншин. Лекцію «Про міжнародне становище СРСР і актуальні проблеми боротьби проти буржуазної ідеології» прочитав керівник колекторської групи відділу пропаганди та агітації обкому партії Л. Шлемкевич. Виступаючий розкрив провокаційні дії Ватикану, які спрямовувалися на активізацію клерикального антикомунізму, відродження уніатської церкви в Україні, возвеличення заслуг зліїшого ворога українського народу Митрополита Шептицького. Доповідач зосередив увагу присутніх на викритті нових проявів «злочинної змови українських буржуазних націоналістів і греко-католиків». Водночас митрополит Львівський і Тернопільський Миколай (Ніколай) запевнив партійне керівництво області у тому, що православне духовництво збільшить свій внесок (духовний і матеріальний) у боротьбу за мир, пообіцяв посилити боротьбу з екстримістськими проявами уніатів [54, арк. 90].

Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Тернопільській області Г. Боженко повідомляв, що спільно із радянськими органами влади проводиться робота щодо припинення діяльності незареєстрованих релігійних громад РПЦ в області. Однак незважаючи на вжиті заходи вагомих результатів у цьому напрямі не було досягнуто. Так, у 1981 році було заплановано припинити масові моління у дев'яти культових приміщеннях. У першому кварталі була припинена діяльність релігійної громади у селі Гнилиці Підволочиського району і Костильники Буцацького району. Водночас у другому кварталі 1981 році ні в одному з запланованих населених пунктів припинити діяльність релігійних громад не вдалося [56, арк. 24].

Врахувавши зауваження Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР Івано-Франківський Обком, облвиконком, а також апарат місцевого уповноваженого ради у справах релігій у першій половині 1982 року провів наступні заходи з метою посилення контролю за виконанням релігійними громадами законодавства про релігійні культ:

1. З метою вивчення досвіду щодо освоєння недіючих культових споруд до Тернопільської області було відправлено секретаря з ідеологічної роботи Калушського міському Компартії України М. Петрову та секретаря Богородчанського райкому Компартії М. Дерев'янку;

2. 31 травня 1982 року в Обкомі Компартії України була проведена нарада, яка присвячувалися релігійним питанням;

3. Наприкінці травня – на початку червня 1982 року проведена комплексна перевірка роботи Комісії сприяння Рогатинському і Долинському райвиконкомам [55, арк. 90].

Значну стурбованість радянських органів влади викликали факти відмови віруючих у виборах до центральних та місцевих радянських органів влади. Згідно з офіційною інформацією ЦК Компартії України на виборах до місцевих рад народних депутатів 20 червня 1982 року не взяли участі 599 виборців з релігійних мотивів, зокрема 373 єговісти (2,9 відсотка від загальної кількості). Якщо у Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській областях, де єговістів нараховувалося від 1, до 3,6 тис осіб, не голосувало 0,8 – 2,3 відсотки, то у Вінницькій, Кіровоградській, Миколаївській областях не голосувала 11 – 29 відсотків, хоча загальна кількість єговістів у цих областях була незначною. Також у голосуванні не брали участі 76 п'ятидесятників, 60 баптистів-розкольників і 59 віруючих «істинно-православних християн». На бюлетенях віруючі робили надписи на кшталт «голосую за Ісуса Христа» [56, арк. 99].

На початку 1980-х рр. помітне зростання кількості заходів, які стосувалися протидії поширенню релігійності. У «Статистичному звіті Ради за 1982 р.» відзначено, що у звітному році в Івано-Франківській області

відбулося 1464 обласних, районних семінарів з питань атеїзму, проведено 16325 розмов з віруючими і духовенством, 1403 виступи в пресі, радіо і телебаченні. Виявлено 2759 порушень законодавства про культури, в результаті чого 3720 осіб притягнуто до адміністративної відповідальності. У 61 населеному пункті західноукраїнських областей віруючі продовжують самочинно відкривати храми і «влаштовувати в них збори». В Івано-Франківській, Тернопільській, Івано-Франківській областях допускається «формальний підхід до розгляду листів і заяв віруючих громадян» [54, арк. 67].

Однак, ефективність роботи атеїстичних бригад, лекторів-агітаторів, місцевих радянсько-партійних органів влади залишалася вкрай низькою. Для прикладу, у селі Пороги (Івано-Франківська область) комісія за контролем щодо дотримання законодавства про культури (голова – В. Дроздик) відповідно до звітних документів «займалася постійною атеїстичною роботою». Про ефективність такої роботи красномовно свідчать факти: у 1982 році із 69 новонароджених дітей, 67 були хрещені, а з 28 зареєстрованих шлюбів, 21 подружня пара вінчалися у Церкві. У селі Марків (Івано-Франківська область) із 53 новонароджених, 29 – хрещені (54 відсотки), із 17 зареєстрованих шлюбів, 8 подружніх пар і вінчалися у Церкві села Манява. Із 19 померших у 1982 році тільки два члени КПРС М. Мундяк і М. Кріца були похоронені відповідно до радянської обрядовості, хоча й у цих випадках згодом на їх могилахobelіски були замінені на хрести.

У 1982 р., згідно з рішення Івано-Франківського облвиконкому від 23 грудня 1981 р., було заплановано освоїти 90 приміщень і 6 демонтувати. Упродовж 1982 р. було освоєно 50 приміщень і 4 знесено. Духовенством щорічно проголошувалося бл. 17 проповідей. В Івано-Франківській області зберігалася висока обрядовість: 31,1% – охщереці, 8,9% – вінчаються, 71,2% – похоронені згідно з релігійними обрядами [82, арк. 65].

Прокурор Івано-Франківської області рекомендував своїм підлеглим:

1. Не залишати без уваги жодного порушення «уніатськими вожаками» законодавства про релігійні культу;
2. Організувати постійний контроль за священнослужителями ГКЦ;
3. При встановленні порушень законодавства уніатами запрошувати їх «на розмову» і порушувати проти священнослужителів кримінальні справи;
4. Спільно з правоохоронними органами уважно розібратися з кожним фактом продажу, дарунку житлових будівель;
5. Рішуче протидіяти спробам уніатів виготовляти і поширювати речі / предмети релігійного спрямування [55, арк. 49].

Серед заходів Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР «Щодо подальшого покращення роботи щодо впорядкування мережі релігійних організацій, освоєнню культових споруд, контролю за дотриманням і застосуванням законодавства про релігійні культу» виокремимо:

1. Провести республіканську нараду уповноважених у справах релігій з питань удосконалення роботи щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу» (грудень 1983 р.);
2. Провести звірку даних релігійних організацій, які не перебувають на обліку (грудень 1983 р. – січень 1984 р.);
3. Надати практичну допомогу уповноваженим ради у справах релігій щодо здійснення контролю за перебігом освоєння культових споруд у Волинській, Закарпатській, Тернопільській, Львівській, Київській, Одеській та чернівецькій областях (1984 – 1985 рр.);
4. Надати практичну допомогу місцевим радам, на території яких продовжують діяти незареєстровані релігійні громади уніатів (перше півріччя 1984 р.);
5. Виробити практичні рекомендації щодо припинення діяльності домашніх монастирів (1984 р.);

6. Виробити практичні рекомендації щодо контролю над дотриманням законодавства про релігійні культи (листопад – грудень 1983 р.).

Таким чином, архівні матеріали свідчать про високий ступінь релігійності населення Галичини, значну активізацію греко-католицьких віруючих та духовенства. Окреслені тенденції викликали побоювання місцевих державно-партійних органів влади у можливості збільшення їх впливу на соціокультурні та політичні процеси в регіоні. Уповноважені ради у справах релігій, компартійний актив намагалися протидіяти активізації «залишків уніатства», що однак не приносило очікуваних для влади результатів.

3.3. АКТИВНІСТЬ ВІРУЮЧИХ. ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНОСТІ

У 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Галичина вирізнялася з поміж інших регіонів УРСР завдяки високій релігійній активності населення. Цей факт, який в офіційних компартійних документах старанно приховувався, яскраво демонструють соціологічні опитування та альтернативні джерела інформації. У цих умовах Компартія була змушена піти на негласний союз з РПЦ з метою недопущення зростання впливу «буржуазних націоналістів» на місцеве населення.

Власне за словами митрополит Львівського і Тернопільського Миколая «закінчення Вітчизняної війни побідоносним Радянським Союзом дало можливість вільного скликання Львівського собору 1946 року, на якому представники духовенства і віруючого народу одноголосно заявили за воз'єднання з Руською православною церквою, тобто повернули до материка святого православ'я». Описуючи стан православ'я на західноукраїнських землях він відзначав, що церкви і парафії обслуговуються

православним духовенством, яке складається з священиків, що здобули освіту в духовних семінаріях та академіях Москви, Ленінграда, Одеси. «Багато молодих священиків єпархії досягнули ступінь кандидатів богослов'я, – відзначав митрополит. – До послуг духовенства і віруючих література, що видається Московською патріархією і екзархатом України («Богословські труди», журнал «Православний вісник», книжкові, настінні календарі російською, українською мовами». Митрополит Миколай констатував, що у єпархії діє кількасот православних церков, які обслуговують 663 священики. Церкви в неділю, свята відвідуються віруючими, які вислуховують богослужіння, проповіді та виконують релігійні треби [78, арк. 15].

Водночас Уповноважений Ради у справах РПЦ у Тернопільській області М. Коломацький у звіті за 1960 р. інформував, що процес опрацювання греко-католицьких громад проходить з великими труднощами, оскільки архієрей, єпархіальне управління, духовенство не проводять відповідної підготовки. Більше того – зберігається висока релігійність населення. Зокрема, в інформації уповноваженого у справах РПЦ у Тернопільській області У. Краглика від 22 січня 1960 року зазначалося: «...Частина колгоспників у релігійні свята не виходить на роботу, і не тому, що вони дуже релігійні люди, а тому, що так заведено здавна. На підприємствах, фабриках і заводах робітники на релігійні свята прогулів не роблять». Уповноважений, акцентуючи увагу на традиції, випускав з уваги той факт, що на підприємствах була значно суворіша трудова дисципліна, і проти працівника, який не вийшов на роботу, були б ужиті значно суворіші санкції, ніж проти колгоспника [48, арк. 78].

Згідно з доповідною запискою заступника уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР М. Гладаревського від 20 грудня 1961 р., станом на 20 листопада 1961 р. лише на території Станіславської області існувало 34 греко-католицьких церкви. За свідченням заступника начальника управління КДБ при РМ УРСР Калаша від 28 листопада 1963 р. на цей час в УРСР проживали 374 греко-католицьких священики і 499 ченців і черниць. У

документі зазначалося, що багато колишніх уніатських ченців займаються суспільно корисною працею, але продовжують виконувати чернечі обітницькі й вести чернече життя. У квартирах, де вони зазвичай проживають групами, обладнані каплиці, і греко-католицькі священники відправляють у них богослужіння. Ці групи фактично були нелегальними греко-католицькими монастирями. Лише у Львівській області було виявлено 12 таких груп (до 200 осіб), у Тернопільській – 15 (понад 50 осіб). Очевидно, що подані цифри внаслідок підпільної діяльності греко-католиків неточні і свідчать лише про структури та духовенство, діяльність яких була відома органам влади [48, арк. 76]. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Тернопільській області М. Коломацький зазначав (1961 р.), що в області продовжує діяти частина невоzz'єданого духовенства. Так, греко-католицький священник І. Мацієвич проводить роботу в Козівському районі. У с. Конюхи він отримав ключі від недіючого храму і таємно відправляє богослужіння для обмеженого кола довірених осіб. Священник перебував на напівлегальному становищі, не мав постійного місця проживання. За подібну діяльність його неодноразово заарештовували і в примусовому порядку скеровували на обстеження в психіатричну лікарню, хоча обласна прокуратура, за словами М. Коломацького, не вбачала в діях І. Мацієвича ознак злочину [51, арк. 20].

В інформації уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука від 28 жовтня 1961 року вказувалося: «...Священник-монах колишнього Гошівського монастиря Болехівського (тепер Долинського) району Станіславської області Дуда поселився в с. Гошів у вдови... Дім Дуди відвідують лише два чоловіки – колишні дяки-уніати. Ці дяки, спілкуючись з населенням, підбирають для нелегальних релігійних служб будинки, куди запрошують у призначений ними день і час невеликі групи своїх прибічників, а потім приводять туди Дуда. Служби відправляються о 5–7 годині ранку чи пізнім вечором, а інколи і вночі. Служба триває 20–30 хвилин, а потім всі поступово розходяться» [52, арк. 14].

У першій половині 1960-х рр. активізували свою діяльність греко-католики на Львівщині. Зокрема, священник Оришкевич із с. Олеська, який «перетворив свою квартиру у справжній уніатський храм, безцеремонно обслуговує своїх одновірців в інших селах. Невідомий священнику с. Замковичах Львівської області навіть перевисвятив православну церкву і наказав винести звідти церковне начиння, що там з'явилося згідно з православним статутом за час після воз'єднання». За участю греко-католиків відбувалося прочанство до святих місць. У с. Зарваниці Тернопільської області на релігійні свята збиралося багато греко-католицьких священників із сусідніх районів. За словами голови сільради, кількість прочан зростала. Підпільно відправляли богослужіння і ті священники, котрі в силу певних обставин змушені були працювати на виробництві [81, арк. 67].

У постанові бюро Львівського обкому КП України про науковоатеїстичне виховання (2 листопада 1962 р.) відзначалося, що «частина уніатських священників при допомозі і сприянні монахів на квартирах віруючих греко-католиків проводять нелегальні зборища, де поряд із богослужінням проводять ворожу антирадянську діяльність. Особливо слабо поставлена справа організації роботи проти уніатів в Золочівському, Перемишлянському, Забузькому, Стрийському, Дрогобицькому, Городоцькому, Пустомитівському, Новояричівському районах».

Активними були греко-католики на Тернопільщині. Уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області М. Радченко у своїй доповідній записці вказував, що на 1966 рік на території області діяло 49 греко-католицьких священників, з них 31 займався нелегальною діяльністю. В окремих селах Тербовлянського, Заліщицького, Збаразького районів Тернопільської області релігійна обрядовість із хрещення дітей, вінчання, похоронів досягала 100 %. «Обурення» в уповноваженого викликав і той факт, що священник Руцицький із с. Уланівців Чортківського району Тернопільської області «до цього часу» (1967) не управославнив церкву,

проводив релігійні служби та обряди по-греко-кат р.олицьки. Те ж робили священники Л. Мирович (с. Кулаковці Тернопільської обл.), С. Никифоров (с. Дорогичевка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.): вони проводили греко-католицькі богослужіння, під час яких не згадували православної ієрархії [50, арк. 22].

У 1967 році вірними УГКЦ було зайнято 52 храми, а всього в області було 58 населених пунктів, де проводилися богослужіння і виконувалися релігійні треби у приватних будинках. Відомі випадки, коли греко-католицькі богослужіння проводилися в лісі, уночі. У с. Зарваниці приблизно у 1960-х роках владика Павло та отець Григорій Сімкайло, отець Тарас Сеньків відправляли богослужіння уночі в навколишніх лісах.

У довідці про діяльність греко-католиків від 5 серпня 1968 р. йшлося про активну діяльність у Кам'янка-Бузькому районі на Львівщині священників греко-католиків Ласко та Василіва, які відправляють всі треби і проводять церковні служби у своїх квартирах. У селах Бикові, Ріпчиці Дрогобицького району, Тучапи і Зашковичі на Львівщині, Оронява, Матієво, Завадки, Бортківські, Лоза, Ільниця та Міжгір'я Закарпатської області вірні захопили недіючі приміщення церков, організували там богослужіння, користуючись послугами підпільних священників греко-католиків [55, арк. 23].

В Івано-Франківській області значна частина священників греко-католиків, у минулому суджені за націоналістичну діяльність, повернувшись із місць ув'язнення, зайнялася релігійною діяльністю у будинках віруючих, а у селах Торговиці, Іванківці Богородчанського району та інших вони захопили пустуючі церковні приміщення, в яких служби здійснюються за греко-католицькими обрядами. Активний греко-католицький священник М. Косило, 1932 р. н., уродженець Івано-Франківської області, двічі суджений за націоналістичну діяльність, повернувшись із ув'язнення, зайнявся націоналістичною підпільною релігійною діяльністю [55, арк. 25].

У деяких населених пунктах представники місцевих органів влади, щоби перешкодити проведенню богослужінь у захоплених церквах,

закривали їх замками, які згодом заповнювалися залізною стружкою і т. п. Однак віруючі напередодні релігійних свят замки зривали або ж здійснювали богослужіння у церковних огорожах. Греко-католики с. Вербіж Миколаївського району на Львівщині під орудою священника М. Чеборика захопили закриту церкву і у травні 1968 р. почали її ремонтувати та переобладнувати на греко-католицький взірець. Коли ж місцеві органи влади заборонили їм такі дії, то селяни упродовж двох днів не виходили на працю у колгоспі.

Крім 52 сіл, в яких греко-католики захопили церкви, їх священники активно діяли та виконували обряди в будинках віруючих у 40 інших населених пунктах Львівщини, в яких у різний час зняті із реєстрації релігійні громади, і у 18 селах, в яких функціонують православні церкви. У Бродівському районі греко-католики зайняли церкву в с. Літовищі Пенякської сільради та нелегально діяли в інших населених пунктах. До так званої Пенякської групи сіл відноситься 5 сільських рад, що об'єднують 18 населених пунктів, в яких відсутні церкви. Серед найбільш активних районів, в яких діють греко-католицькі громади на Львівщині, були Городоцький (19 населених пунктів), Яворівський (15 сіл, із них у 7 захоплені церковні приміщення), Дрогобицький (10 сіл, у тому числі у 7 захоплені церкви) і Самбірський (10 сіл, із них 4 церкви у володінні вірян) [56, арк. 23].

До виявів боротьби за відродження Української греко-католицької церкви можна зарахувати також і самовільні захоплення недіючих церковних будівель, що були закриті внаслідок антицерковної політики радянської влади. Такі випадки почастишали з другої половини 1960-х рр. На цьому тлі поширювалися різноманітні висловлювання націоналістичного спрямування. Протягом 1967 – 1968 рр. віруючі Львівської області захопили або періодично використовували 52 храми. Особливо активно це відбувалось у Городоцькому, Дрогобицькому, Самбірському, Яворівському районах. Влада досить гостро реагувала на ці прояви трактуючи їх як «хуліганські антигромадські дії». Деяких учасників боротьби за відновлення легальної

діяльності УГКЦ притягали до кримінальної відповідальності, звісно ж, за значною мірою сфабрикованими справами. Захоплення православних храмів, або навіть проведення вдома богослужінь за уніатським обрядом розглядалися владою як «зухвала, антигромадська поведінка». Такою, наприклад, була поведінка священників І. Зайця, Я. Мартинюка, С. Захарківа, які у себе вдома чи у квартирах виконували релігійні треби [56, арк. 24].

Почастішали також випадки проведення підпільних богослужінь за греко-католицьким обрядом, а водночас і поширення критичних висловлювань, зокрема антиправославного змісту. Особливо активною була підпільна діяльність священника В. Величковського. Вона дуже непокоїла представників влади. У багатьох богослужіннях священник «навіював віруючим думки, що лише УГКЦ є поборницею справжньої Христової віри, а РПЦ – обман. Служителі цієї церкви – ставленики Москви, зрадник [51, арк. 15].

Окремі греко-католицькі священники, навіть «возз'єднані» з Православною церквою, відкрито виступали з проповідями, у яких закликали не підкорятися патріарху Алексію і визнавати Папу Римського. Так само священник із с. Биків (Львівська область) в одній із промов відкрито закликав віруючих слухатися лише Папу римського, а не «старого жида московського патріарха Алексія». Чимало священників забороняли віруючим звертатись до православного духовенства. Подібні випадки також були частими і в 1970 – першій половині 1980-х рр. [56, арк. 30].

У зв'язку з активізацією підпільної діяльності греко-католицького духовенства (особливо в 1965 – 1968 рр.), кількість заяв-прохань, що надсилалася віруючими в другій половині 1960-х-на початку 1970-х рр., зростала. Наприклад, у с. Замковичі Львівської області більшість жителів написали заяву до Городоцького райвиконкому з проханням зареєструвати греко-католицьку громаду. Перед цим люди зверталися до Львівського єпископа з проханням дозволити богослужіння хоча б кілька разів на рік. Аналогічна заява надійшла і від жителів с. Мшана Львівської області. Відомо

також, що одна з петицій, яка надійшла в 1972 р. до Москви з делегацією зі Стрия, містила 80 підписів [56, арк. 23].

Навіть в умовах переслідування греко-католики продовжували дотримуватися традиційної обрядовості. Зокрема архієпископа Львівський і Тернопільський Миколай у рапорті митрополитові Київському і Галицькому Філарету повідомляв про активізацію дій віруючих греко-католиків у Львівсько-Тернопільській єпархії (датований 15 травня 1968 р.). У ньому, зокрема, архієрей констатує, що «діяльність деяких активних уніатів не можна вже називати підпільною». Чому? Бо вони, за словами владики, діють явно, служачи та виконуючи всі треби по хатах віруючих в парафіях, де закриті церкви. Як приклад, наводиться с. Хлопчиці Самбірського району на Львівщині. До того ж більшість закритих церков відкриваються самими віруючими греко-католиками, які особливо інтенсивно діють в часи великих свят, практикуючи тільки їм властиві традиції, скажімо, в часі Пасхи служать панахидки по кладовищах. Тогорічну Пасху, повідомляє владику, у Львові на Личаківському цвинтарі служило два, а на Янівському – чотири священники греко-католики. «За ними слідувала більша кількість віруючих, просячи відслужити панахиду на могилах рідних. Цілком явно служив на кладовищі священник-уніат Гринику с. Хоросниці Мостиського району в часі пасхальних днів і проголосив віруючим, що буде закінчувати такі служби у Фомину неділю. У селі Молоті в Жидачівському районі на кладовищі служив священник-уніат Цибран». Архієрей підкреслює: «У діяльності уніатів можна останніми часами зауважити деяку плановість. Постає думка, що вони на базі недіючих парафій створюють свою єпархію, роз'їжджаючи по ній та обслуговуючи участки сіл, де закриті церкви». Висловлює владику і скаргу, що «нерідким явищем буває безпосереднє або посереднє наклонювання православних священників до повороту в унію, при позірному заховуванні вірності Православ'ю і його догмам. Так, приміром, священник-уніат Цибран двічі впливав на православного священника протоієрея Руденського Володимира, настоятеля парафії в Ходорові» [49, арк. 45].

1960-х рр. у с. Капустинці Тернопільської області священник М. Лютяк вночі підпільно проводив церковні служби, те саме робив священник із с. Вигнанки Зборівського району Тимчук. Було викрито групу покутників з 29 віруючих. Священник Грош (Підволочицький район Тернопільської обл.) відправляв служби за греко-католицькими канонами. Нелегально відправляв греко-католицькі обряди по селах Львівської області священник Маргитич. Активними були греко-католики і в Івано-Франківській області. Спецповідомлення уповноваженого Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР в Івано-Франківській області зазначає, що найбільш активно греко-католики поводять роботу в м. Коломиї, Болехівському, Отинянському, Ланчицькому, Яремчанському районах.

У цей же час населення Галичини зберігало високу релігійність, про що свідчать участь віруючих у релігійних святах. Зокрема, святкування Пасхи 10 квітня 1966 р. в Івано-Франківській області пройшло із значним розмахом, про що свідчать звіти уповноваженого у справах релігій. Члени відповідної комісії (голова В. Васанець), сформованої Богородчанською районною радою, констатували: «Уже починаючи з 5-6 квітня в районі було помітно в деяких селах пожвавлення активності віруючих в підготовці до «пасхи», особливо в передпасхальні релігійні свята – четвер і п'ятницю. Дещо знижена трудова активність колгоспників в колгоспному виробництві, святкове вбрання віруючих, подекуди поява окремих осіб в нетверезому стані. В підготовці пасхального свята особливо позначилось на зниженні продажу населенням державі продуктів тваринництва – молока і яєць» [50, арк. 226].

Пік святкування, закономірно, припав на неділю – в усіх 24 церквах проходило освячення пасок за участю «багатьох людей». Згідно з підрахунками членів комісії, у районі у церемонії освячення пасок взяли участь 75 – 80% дворів сіл (з кожного двору церкву відвідало 1-2 особи). Особливо багато йшли до церкви у селах Росільня, Тисменичани, Лисець, Пороги, Яблулька, Горохоливо, Грабовець, Черніїв [50, арк. 226].

Для своїх релігійних цілей греко-католики використовували різні приміщення, зокрема й каплиці. Єпископ-ординарій УГКЦ М. Колтун згадував про одну з підпільних каплиць, яка була закладена в їхньому будинку. На богослужіння там збиралися дорослі та діти. «...Було страшенно небезпечно, але ми зростали саме в такій атмосфері. Свято наставало, коли до нас вдавалося дістатися священникам...». Із такою ж метою за одну ніч було споруджено каплицю в лісі за п'ять кілометрів від селища Болехів Станіславської області. Вона була обладнана культовими предметами, і біля неї періодично збиралися віруючі для богослужінь [56, арк. 23].

Часто православні храми у Галичині, як і в повоєнний період, слугували одночасно (але підпільно) і греко-католикам. У доповідній записці про результати перевірки роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області (травень 1960 року) вказувалося, що в селах Підгайчики, Жуківці, Остахівці та інших священники зберегли у православних храмах католицькі обряди та культове начиння, зокрема знамена. «Ці факти, – зазначалося у записці, – дають підставу гадати, що деякі уніатські священники, формально визнавши православ'я, використовують православну церкву як ширму для прикриття проповідування католицизму. Відомо, наприклад, що священник Дубицький (колишній уніат, с. Ланівці Борщівського району) відкрито здійснює богослужіння у церкві покатолицьки і за богослужінням згадує Папу Римського». Відомі такі випадки й у інших західноукраїнських областях [51, арк. 120].

Соціологічні дослідження 1970 року серед віруючих Івано-Франківщини показали, що регулярно щорічно ходили до сповіді і причащалися 35,7% опитаних віруючих. Опитування відділу наукового атеїзму 1983 року на Івано-Франківщині показало, що сповідалися і причащалися не більше 20% віруючих (очевидно йшлося про більш-менш регулярні дії, хоча б раз на рік), кількість осіб, які дотримувалися посту, була ще меншою. Дослідження 1970-х років на промислових підприємствах Львівщини показали, що понад 36% віруючих не сповідалися. У селах

Львівщини, де також проводилися опитування, не сповідалися 23%. У центральних, східних та південних областях України кількість сповідників була значно менша.

Загалом, тільки в Івано-Франківській області упродовж 1971 – 1976 рр. на обрядах хрещення, вінчання, похоронах були присутні понад 420 тис. осіб молодого і середнього віку. У 1975 р. було охрещено 42,6% від загальної кількості новонароджених, вінчалось 12,6% від загального числа укладених шлюбів, відспівували в церкві на похоронах 64,8% осіб від загальної кількості померших. У першому кварталі 1976 р. виросла релігійна обрядовість в Долинському, Тлумацькому районах [55, арк. 89].

Як бачимо, масштаби діяльності греко-католицьких священників були значними. Варто навести записи науковців Інституту суспільних наук, що стосуються структурної характеристики учасників деяких богослужінь у різних досліджуваних селах упродовж 1968 – 1975 рр. Село Мирне: «Селяни відвідують церкву досить активно, хоч у селі свого священника немає. Місцева влада дає для цього дозвіл священнику із сусіднього села періодично відправляти у тутешній церкві Службу Божу. Так, 1 листопада 1970 р. церква була вщент переповнена людьми. Можна було побачити тут колгоспників, робітників, службовців, учнів місцевої школи та сусідніх сіл, а також учнів із Бережанського та Підгаєцького технікумів. Від однієї дівчини, комсомолки, почув відповідь на запитання: «Чому ти ходиш до церкви?». – «А я знаю, всі йдуть і я йду. Там таких багато, як я». Присутні на богослужінні одягнені досить по-святковому. У церкві гарно співає хор. Священик у проповіді закликав парафіян не цуратися християнської віри» [213, с. 45].

Не менш переконливий запис науковців маємо про підготовку та відзначення мешканцями с. Мирного свята Воскресіння Христового (Пасхи) 1971 року. Тут, зокрема, читаємо: «До релігійного свята Пасхи колгоспники села Мирне готувалися ще задовго: білили хати, прибирали подвір'я. У п'ятницю і суботу церква була відчинена весь день. Але в ці дні до церкви ходили переважно люди старшого і літнього віку. Із суботи на неділю (17-18

квітня) церква була відчинена цілу ніч. Біля церкви палили багаття. У переважній більшості хат села світилося світло. До церкви із сусіднього села священник прибув о 6 год. ранку. А вже о 7 год. ранку в ній було до 470 осіб, із них до 320 жінок, решта – чоловіки. Молоді років до 30 р. було 50 осіб, дітей дошкільного віку – до 40. Кілька дітей було шкільного віку. Окрім чоловіків і жінок паску святити до церкви несли і діти. Багато селян приносили святити їстівне удвох кошичках. Святили ковбасу, м'ясо, яєчка, білий хліб. Всі відвідувачі церкви були по-святковому одягнені. Удень, 18 квітня, в неділю, до 16 год. на вулицях села майже нікого не було видно. Ніхто не працював у полі, цілий день не працювала сільська крамниця» [213, с. 56].

На нашу думку, вартий уваги також безпосередній звіт науковців про власне церковне богослужіння 18 квітня 1971 року в с. Мирне: «Церква була відчинена цілу ніч. Чоловіки і жінки, переважно у віці 20-40 років, розклали вогнище біля церкви, перед тим мешканці села впорядкували могили родичів і близьких. Звечора біля вогнища було до 50 осіб, але згодом сюди прибули групами та поодиноці школярі (переважно хлопці). Священик прибув десь біля 6 год. ранку. За ним їздили колгоспною вантажівкою, а після освячення пасок та богослужіння його знову відвезли в сусіднє село. Коли священник був відсутній, у церкві читав псалми сільський дяк. Місцевий, добре співає. Перед початком Служби Божої священник, звертаючись до парафіян, у церкві сказав: «Я вас попрошу, аби добре зрозуміли. Щоб дітей сюди не заводили тих, котрі в школу ходять, і тих, що зветься дошкільниками. У п'ятницю я мав розмову в сільраді, де мене попередили, що коли будуть діти (у церкві), то буде зле». А потім додав: «Ви самі знаєте, що школа вчить другому – вперед до комунізму, а в нас того нема». Роздався шум і подекуди сміх. Діти, почувши це, вийшли з церкви, а окремі дошкільнята залишилися з матерями. Таких було 8 дівчаток. Причащалися переважно жінки у віці 40-50 років. Було зачитане пастирське послання. Після виходу на церковне подвір'я,

чоловіки з пасками стали півколом біля храму. Коли почався його обхід парафіянами, почулися дзвони. В той же час священник, ні до кого не звертаючись, сказав: «Передайте їм, хай зупиняться». Але дзвони продовжували свою справу» [213, с. 56].

Про значну активність сільського населення в релігійно-обрядовій практиці засвідчують й інші записи науковців Інституту. Наприклад, за їхніми матеріалами. Зокрема 19 липня 1970 р. в церкві с. Колодрібки богослужіння тривало з 9 до 12 год. 30 хв. Селяни були по-святковому одягнені. Дуже багато людей було в національних костюмах, особливо серед жінок. При зустрічі всі люди віталися: «Слава Ісусу Христу!» і відповідали: «Слава навіки!». Структура учасників богослужіння приблизно була такою: до 16 р. – 55 осіб (20 чол. і 35 жінок), 16-30 рр. – 80 (30 і 50), 31 – 50 рр. – 200 (80 і 120), понад 50 р. – 235 (90 і 145). Отже, всього було 570 осіб [213, с. 56].

В іншому записі науковців Інституту від 29 листопада 1970 р. читаємо, що того дня у церкві с. Нижній Березів у богослужінні взяло участь 380-400 осіб. З них у віці до 30 р. – 100 осіб, 31-60 рр. – 230, а понад 60 р. – 70. У всіх вікових групах людей приблизно 2/3 становили жінки. Серед присутніх у церкві було близько 10 дітей дошкільного віку, батьки яких вели їх за руки до храму [213, с. 67].

Про активність селян у богослужіннях та релігійних обрядах с. Прилбичі говорили й працівники органів місцевого самоврядування. Наприклад, діловод сільської ради Софія Яремій сказала: «Храмове свято у с. Прилбичі – 8 січня (собор Пресвятої Богородиці). Святкує його багато людей; у церкві – відправа, за священником їздять возом або машиною». В унісон їй додає сільський дільничний міліціонер: «Дуже багато людей беруть шлюб у церкві, хрестять дітей, а в день храмового свята церква відчинена цілий день, є порушення закону про культу з боку священника» [213, с. 80]. Стосовно останнього зауваження працівника правоохоронних органів, то слід сказати, що радянське законодавство про культу вкрай обмежувало свободу совісті людини, яка зводилася більше до декларативного

проголошення, аніж до практичного застосування. Звідси й протести вірних та духовенства церкви [142].

Аналізуючи записи науковців Інституту стосовно релігійно-обрядової практики мешканців сільської місцевості західного регіону України в 60 – 70-х роках ХХ століття, доцільно підкреслити застосування вченими-дослідниками різних форм і засобів експедиційного обстеження сіл. Зокрема, періодично відстежували участь населення у богослужіннях упродовж декількох тижнів поспіль. Очевидно, що такий підхід до вивчення проблеми дав можливість глибше вникнути і вивчити складні процеси тогочасного духовного життя людини, її прихильність до віковичних християнських традицій, зрештою, усталених форм життя сільського побуту. Ось характерний запис із життя с. Прилбичів: «19 листопада 1972 р., неділя. Старші жінки групами йдуть в напрямку до церкви. До речі, церква із 1641 р., є пам'ятником архітектури, дерев'яна, стоїть майже в центрі села. Відчинена була із 9 до 13 год., але відправи не було. Причина – не привезли священика. Ми відвідали церкву, в ній було 4 особи (3 чоловіки і 1 жінка). Присутні парафіяни віднеслися до нас із непідкупною цікавістю. В розмові з ними відчувалися жальта занепокоєння з приводу негоди, що завадила привезти священика до церкви на відправу, а також весілля та хрестини, що мали відбутися того дня в селі» [142].

20 листопада 1972 р., тобто в понеділок, стало відомо, що священик все-таки побував недільного дня у с. Прилбичах. Він освятив хату та охрестив дитину вдома. А наречені того ж таки дня їздили брати шлюб у церкві с. Підлуби, в якому проживав священик. Не менш цікавим, на нашу думку, є також запис науковців у щоденнику про перебіг у тому ж селі наступної неділі, а саме 26 листопада 1972 року [213, с. 80]. Це тим більше важливо, що далі надходив передріздвяний піст (пилипівка). Ось текст запису: «Здається, першою думкою у багатьох односельців у такий день є: чи привезуть священика для відправи у церкві. Коли це стається, то «шнурочками» із 9 год. до церкви тягнуться люди. Здебільшого, це старші за віком жінки і чоловіки,

але є і молоді хлопці та дівчата у віці 17-21 рр. Всі святково одягнені. Відправа цього дня почалася об 11 год. і тривала до 12 год. 30 хв. Людей було дуже багато, повна церква. Пояснювали це тим, що в сусідніх селах немає або не діють церкви. Щоправда, керівники села і колгоспу називають церкву у с. Прилбичі затухаючою, хоча, за словами мешканців села, вона відчинена щонеділі та у найголовніші релігійні свята. А священник у селі відсутній вже майже 20 років» [142].

Вартує подати матеріал про передпасхальні та пасхальні дні 1973 року у с. Доросині: «У суботу, 28 квітня, згідно із записом у щоденнику науковців Інституту, село виглядало по-святковому. Хати побілені, подвір'я прибрані. У сільській крамниці люди купували різні продукти харчування, чимало доросинців придбали заздалегідь необхідні речі в Луцьку, до якого виїжджали спеціально автобусом. Сільський клуб та бібліотека були відчинені із 11 год., але ніхто сюди не заходив. Ввечері демонструвався художній кінофільм, який переглянуло 8 осіб. Церква теж була відчинена зранку. Однак люди почали прибувати до неї після 18 год. 29 квітня (у неділю) після посвячення паски (6 год:) (до 15 год. у селі запанувала тиша. Принаймні, ніхто з дорослих людей не виходив із осель. Тільки біля будинку культури школярі під керівництвом вчителів проводили спортивні змагання. А після 15 год. вулиці села поступово заповнилися людьми. Всі були по-святковому одягнені. Клубні працівники готувалися до концерту художньої самодіяльності. У церкві не було богослужіння, оскільки із Луцька не приїхали ані священник, ані дяк. 30 квітня, у понеділок, за винятком працівників тваринницької ферми, ніхто в селі не працював. Клуб та бібліотека були теж зачинені внаслідок традиційного для їх штатних працівників вихідного дня. У церкві із 10 до 14 год. відбувалася Служба Божа, в якій взяли участь понад 50 осіб» [142].

У записах учасників соціологічних експедицій зафіксовані думки Якіма Федоровича Лавринюка, 1911 р. н., мешканця с. Журавлине про христини: «Переважна більшість батьків, за винятком одиниць, хрестять

своїх дітей у церкві. Хрестять навіть комуністи місцевого походження. Дітей хрестять в церкві сусіднього с. Смідин і в м. Ковелі. До хрестин готуються, як до урочистої події... Батьки беруть часто 2-3 пари кумів, рідше – одну пару. В куми беруть з родичів, а також близьких товаришів. На хрестини запрошують 50-70 осіб, музикантів. Запрошені приносять з собою хліб і різні подарунки для новонародженого. Хрестини тривають частіше два дні, рідше – один. На хрестинах співають різні родинні пісні, а також сучасні українські популярні, рідше – російські» [142].

У цей період відбувалися масштабні церковні богослужіння. Зокрема, 13 серпня 1972 р. відбулося богослужіння за участю багатьох людей біля закритої церкви в с. Ліс Яворівського району Львівської області. Перед закритим храмом було «підготовлено» дві каплиці, в одній із них спорудили престол та іконостас святих, а в іншій – престол з іконами. Уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області Винниченко повідомляв: «Віруючих було дуже багато. Встановити кількість було неможливо, оскільки впродовж кількох годин натовпи людей приходили і відходили. Серед віруючих було багато дітей, молоді. Всі вони були святково одягнені, брали участь у молінні». В іншому документі зазначалося: «В м. Болехові більше половини віруючих – це самі уніати, які не ходять у православну церкву, всі вони під впливом уніатських священиків» [213, с. 82]. Далі: «..У свято Успення Богородиці в каплиці в м. Болехові зібралось дуже велике число віруючих із Болехова і з околиці. До цієї каплиці приходять нез'єднанні священики, дячки і тут служать молебні, акафісти, деякі частини з Служби Божої співають католицькі, а також за змістом націоналістичні пісні». Такі факти були непоодинокі: «...на Великдень 1974 року був проголошений Йвсесоюзний ленінський суботник»... У селі Хлопчиці Самбірського району Львівської області, де ключі від церкви перебували в руках українців-католиків (попри всі намагання сталіністів закрити церкву, її відважно боронили інваліди війни і жінки), вночі з суботи на неділю відбулася великодня відправа. Велику Утренью, Службу Божу, обхід із плащаницею

відслужив ієромонах студит Володимир (Василь) Вороновський. Вірних зібралось кілька тисяч (прийшли з сусідніх сіл і приїхали зі Львова). При обході з плащаницею вірні заповнили все церковне подвір'я і освітили його тисячами запалених свічок. А в той час навколо церковної огорожі кілька машин із працівниками КДБ, міліції і партапарату робили свій «обхід»: безперервно об'їжджаючи з засвіченими фарами і ввімкнутими сигналами, намагалися викликати паніку. Проте ніхто і не думав тікати» [213, с. 84].

Чимало прикладів релігійної діяльності греко-католиків наводить старший інспектор РСР М. Божко (1979 рік). У його доповідній записці зазначалося, що греко-католицька церква діє приватно – у більшості випадків богослужіння проводилися нелегально. Вони здійснювалися переважно вночі, були спрощеними та нетривалими. Єпископ Й. Федорик розповів йому, що активісти заздалегідь готували місце, куди потім прибував священник. Тут хрестили дітей, вінчали молодих. В обрядах брали участь навіть комуністи, які боялися відкрито відвідувати храм. Часто богослужіння здійснювалися у закритих храмах [142].

У багатьох місцевостях західноукраїнських областей через нестачу священників віруючі обходилися без них. Так у с. Бишки Козівського району Тернопільської області жителі зберігали ключі від храму, а «...у неділі і свята старші люди йшли до церкви, молилися звичайно без священника». Це тривало більш ніж 20 років – від 1961 до квітня 1982 року, коли храм було вирішено перетворити на музей. В одному з повідомлень, що надійшло на Захід у середині 1970-х років, зазначалося: «В моєму селі немає священника, але люди приходять до церкви кожної неділі і разом з дяком співають утреню та обідню, а на пристіл кладуть засвічені свічки і чашу». У багатьох поселеннях, де храми були закриті, як відзначалося раніше, віруючі збиралися і молилися біля них [142].

Аналіз партійних документів того періоду показує, що греко-католики помітно активізували свою діяльність. 1976 року, за підрахунками влади, в УРСР було 290 уніатських священників, 497 ченців, 305 покутників.

Обслуговували нелегальну УГКЦ шість єпископів. Вони встановили зв'язки з кардиналом Й.Сліпим, який направляв в Україну місіонерів для підтримки греко-католиків. Близько 50% священників, які перейшли у православ'я, залишалися на позиціях уніатства [51, арк. 86].

У багатьох районах західних областей України продовжувало все ще діяло незареєстроване духовенство. У м. Буську Львівської області до кінця 1970-х жив невоzz'єднаний греко-католицький священник. У Тернопільській області в той час діяло сім нелегальних священників та ченців, проводячи служби в і юмешканнях віруючих та в недіючих церквах. У 1978 році два львівські підпільно висвячені ченці-василіани з метою гідного вшанування перевезли з Києва прах єпископа Й. Коциловського, засудженого за «націоналістичну» діяльність і померлого в ув'язненні. Його поховали в центрі Янівського кладовища, поставивши на могилі греко-католицький хрест з написом «Просить молитви» [51, арк. 87].

Тривала підпільна діяльність греко-католиків в Івано-Франківській області. 1977 р. в області нараховувалось 49 невоzz'єднаних священників і 127 монахинь та монахів. На початку 1980-х в області нараховувалось 48 уніатських священників та 97 монахів та монахинь. Активізувалася діяльність підпільних монастирів і церков, де священники підпільно проводили богослужіння. Такі монастирі діяли в містах Долині, Івано-Франківську, Калуші. Найактивніше діяльність підпільних священників проявлялась в Тлумацькому районі в селах Надорожній, Клубівцях, Терновиці, Гостеві [51, арк. 97].

Додамо, що у 1975 р. до центральних та місцевих органів влади жителі Івано-Франківської області надіслали 137 письмових заяв, із яких:

- Скарги на священників – 47;
- Скарги на дії виконавчих органів релігійних общин – 21;
- Скарги на відновлення діяльності релігійних спільнот – 37;
- Прохання про ремонт культових споруд – 5;

- Скарги на дії парт чиновників – 9;
- Заяви з проханням посвятити пасхи – 2;
- Скарги з інших питань – 16.

За 1977 – 1980 рр. віруючими лише одного села Мшана Городоцького району, Львівської області було написано в різні організації понад 100 листів і прохань. Чиновники від релігії вбачали в цьому наслідки діяльності «ворожих екстремістів».

На початку 1980-х років Уповноважений ради у справах релігій у Львівській області повідомляв, що віруючі РПЦ із таких населених пунктів як Кулява, Забір'я Несторівського району, Підлісся Золочівського району, Дусанів Перемишлянського району, Риньяна Старосамбірського району, Моринці Яворівського району і деяких інших, стали направляти у різноманітні інстанції колективні і одиночні листи з проханням відновити діяльність їх релігійних громад [54, арк. 45].

У лютому 1981 року віруючі РПЦ села Тарасівка Збаражського району Тернопільської області звернулася до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР з вимогою дозволити їм хоча б раз у рік проводити на Великдень богослужіння у місцевій сільській Церкві. Ще в 1980 році мешканці села розпочали ремонт у церкві, хоча голова виконкому сільської ради О. Шмигельська запропонувала припинити ремонт. Додому, що релігійна громада не функціонувала із 60-х років ХХ століття, а місцева Церква не використовувалась зважаючи на відсутність священика [54, арк. 47].

У довідці Львівського обкому Компартії України «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана на Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівчів Яворівського районів» йшлося про те, що під впливом екстремістів-уніатів деякі віруючі села Мшана Городоцького району з 1978 року піднімають питання про реєстрацію так званої Католицької Церкви східного обряду,

постійно організовують зборище віруючих біля закритої культової споруди, порушують громадський порядок в селі. Партійна організація, правління колгоспу «Заповіт Леніна», виконком сільради не вживали рішучих заходів з припинення незаконних дій прихильників уніатства, не домагалися освоєння культової споруди для потреб господарства. Атеїстичну роботу нерідко підміняли епізодичними виховними заходами. У селах Завадів і Мужилівичі релігійні об'єднання фактично припинили свою діяльність, але місцеві органи влади своєчасно не потурбувалися про зняття з реєстрації культових споруд і не використовували їх для потреб господарства. Скористалися цим «залишки уніатства», які почали самовільно відкривати церкви і проводите в селах богослужіння з участю екстремістських уніатських священиків. Відновлення діяльності православної громади в селі Завадів не привело до обмеження діяльності в уніатів [54, арк. 51].

Додамо, що представники цих сіл 17-19 лютого 1981 р. виїхали до Москви з метою відвідати Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Греко-католики вимагали реєстрації Католицької Церкви східного обряду. Після цієї поїздки, Рада у справах релігій при раді Міністрів УРСР розкритикувала Львівський обком Компартії України та Львівської міськком Компартії України, адже тільки в місті Львові проживало близько 70 греко-католицьких священиків, які систематично відвідували села Городоцького, Яворівського, Стрийського районів. У квартирах окремих з них, за висновками силових структур, були обладнані так звані «домашній церкви», проводилися релігійні обряди, діяли «домашні монастирі», велася підготовка молоді до прийняття чернецтва. Біля церков, на продовольчих ринках, кладовищах міста Львова та районних центрів велася торгівля греко-католицькими молитовниками, календарями, предметами культу [51, арк. 67].

Серед населених пунктів Львівської області, де проявляли активність греко-католицькі віруючі Львівський, Обком Компартії України виокремив такі села: Бродівський район – Пеняки, Маркопіль, Стиборівка та ін.; Буський

район – Олесько, Утішків, Кудрявці; Городоцький район – Кліцько, Добряни, Березець, Путятичі, Зелений Гай, Нове Село, Градівка, Мости та ін.; Дрогобицький район – Верхні Гаї, Смільне, Биків, Снятинка та ін.; Золочівський район – Поморяни, Зозулі, Вороняки та ін.; Кам'яно-Бузький район – Колоденці, Жовтанці, Желдець та ін.; Миколаївський район – Старий Розділ, Бродки, Новий Розділ, Пісочне, Вербіж та ін.; Мостиський район – Зав'язанці, Хоросниця, Заріччя, Судова Вишня та ін.; Жовківський (у 1981 р. – Нестерівський) район – Боянець, Деревня, Зашків, В'язова, Забір'я, Зарудці та ін.; Перемишлянський район – Ладанці, Тучне, Вовків, Бібрка та ін.; Пустомитівський район – Давидів, Водяне, Соکیلники, Старе Село та ін.; Радехівський район – Криве, Поздимир, Нестаничі та ін.; Самбірський район – Подільці, Підгайчики, Вістовичі, Бісковичі, Задністряни та ін.; Сколівський район – Верхнє Синьвидне, Труханів, Ямельниця та ін.; Сокальський район – Бендюга, Воловин, Добрячин та ін.; Стрийський район – Завадів, Грибівці, Дідушичі, Воля, Монастирець та ін.; Турківський район – Мохнате, Матків; Яворівський район – Мужилівичі, Добровиця, Калинівка, Рясне та ін. [83, арк. 87].

У Галичині, де як ми уже зазначали релігійність населення була вищою, віруючі відмовлялися працювати у великі свята, якщо вони припадали на робочі дні. 1975 року великі релігійні свята – Різдво Христове, Хрещення Господнє, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Вознесіння Господнє, День Святої Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці, Преображення Господнє та інші припадали на робочі дні. Як відзначав уповноважений Ради у справах релігій у Тернопільській області В. Старовойт, у ці дні в частині колгоспів, на будівництвах і підприємствах побутового обслуговування зупинялася робота.

Спостерігалися масові невиходи на роботу під час храмових свят. У колгоспах Новосельської зони Підволочиського району у свята Різдва Пресвятої Богородиці та Воздвиження Хреста Господнього 1975 року колгоспники не вийшли на збирання цукрового буряка й картоплі,

зупинилися цукрозбиральні та картоплезбиральні комбайни, хоча була сприятлива погода. На релігійне свято Собору Архистратига Михаїла та інших Небесних Сил безплотних (21 листопада) на збирання цукрового буряка не вийшли працівники колгоспу ім. Кірова Збараського району, бо в сусідніх Базаринцях відзначалося храмове свято. У свято Воздвиження Хреста Господнього в с. Саранчуках Бережанського району було зупинено всі польові роботи. 1976 року на Різдво в цьому ж районі не працювали підприємства харчокомбінату, майстерні побутового обслуговування, окремі крамниці. За даними райвиконкомів, храми постійно відвідували близько 180 тис. осіб. Така ж ситуація спостерігалася і в інших західноукраїнських областях [52, арк. 43].

Згідно з оцінками уповноважених Ради у справах релігій у православних храмах на великодньому богослужінні 1978 року було присутньо близько 1,2 млн. осіб, що на 25% менше, ніж 1977 року. У свято Почаївської ікони Божої Матері 5 серпня 1978 року в Почаївській лаврі перебувало 5 тис. осіб із різних регіонів України і РРФСР. Було близько 500 віруючих до 30 років та 250–300 дітей дошкільного віку. Проте це були радше винятки, які не можуть бути прикладом вияву релігійності населення України загалом [213, с. 47].

Якщо місцева влада закривала храми або ж свідомо доводила їх до руйнування, віруючі самовільно вдавалися до ремонтних робіт. Зокрема у с. Перегічинську Рожнятинського району Івано-Франківської області миряни самовільно перекрили дах та відремонтували храм завдяки найнятим робочим із Калушського району. Був відремонтовано також храм у недіючій церкві у с. Копанки Калушського району, с. Дрогомчани Івано-Франківського району. У с. Помоняти Рогатинського району віруючі покрасили закриту культову споруду у синь-жовтий колір, що викликало обурення в місцевих чиновників [213, с. 76]. «В Івано-Франківській області ще не вироблений чіткий підхід в питаннях освоєння культових споруд і припинення діяльності знятих з реєстрації громад РПЦ, – констатувала члени Ради у справах релігій.

– Не координується діяльність всіх зацікавлених у цій справі органів і служб...» [213, с. 89].

У 1978 р. жителі села Утринів Коломийського району Івано-Франківської області повністю перекрили дах місцевої церкви, заготовили будівельний матеріал для подальшого ремонту. Районне керівництво, за словами старшого інспектора Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР В. Середи, зловтішалися тим, що на Великдень 1981 р. місцеві віруючі не провели молитовне зібрання. Насправді, відзначав чиновник, богослужіння не відбулося тільки тому, що віруючі завершували ремонт церкви [54, арк. 103].

На початку 1980-х рр. у західноукраїнських областях зберігалися стійка тенденція до проведення релігійних обрядів. Згідно з оцінками місцевих органів влади, у православних храмах УРСР у ніч із 25 на 26 квітня 1981 року (Пасха) перебували 1186 тис. осіб, із них близько 100 тис. молоді (більшість молоді – з цікавості). Це трохи менше, ніж попереднього року. Однак у деяких областях (Донецькій, Кримській, Черкаській, Івано-Франківській) відвідувачів храмів було більше порівняно з попереднім роком. Загалом можна зазначити, що рівень відвідування храмів знизився упродовж періоду другої половини 1940-х – 1980-х років у 5–7 разів, тоді як чисельність населення республіки збільшилася.

В Івано-Франківській області у 1982 р. із загальної кількості новонароджених 1340 осіб було охрещено 633 дитини (47 відсотків). У той же час вінчалися 108 пар (17 відсотків), а похорони за участю священнослужителів відбулися у 88 відсотках випадків. Апарат місцевого уповноваженого Ради у справах релігій відзначав наявність факту участі в обряді хрещення і вінчання членів ВЛКСМ [56, арк. 25].

На початку 1980-х рр. частими були випадки перешкоджання віруючим здійсненню релігійних обрядів. Це робилося на тлі погорсткішання переслідувань не лише греко-католиків, а й усіх форм інакомислення. Так, у с. Мшана Львівської області напередодні Великодня

на цвинтарі зібралися люди. Міліціонери оточили цвинтар, стріляли в повітря ракетами, побили 15 віруючих. У с. Каменоброді Львівської області міліціонери, заставши повну церкву людей, пригрозили її закрити. Подібний випадок стався у с. Мерещеві тієї ж області. Там залякували віруючих, а колгоспного бригадира, який брав участь у нелегальному богослужінні, звільнили з роботи. У с. Воякові Перемишлянського району Львівської обл. представники влади виламали двері ризниці, знущалися з віруючих.

Водночас місцеві органи продовжували закривати церкви, щоб не допустити їх захоплення греко-католицькими священиками і проведення там нелегальних богослужінь за греко-католицьким обрядом. Так, у 1980 р. було закрито церкву в с. Довголуки Стрийського району Львівської області. Дійшло до сутички між віруючими і представниками міліції. У квітні 1981 р. напередодні Великодня загопи КДБ намагалося закрити церкви в селах Підгайчики, Сусолів, Хлопчиці Самбірського району, Тучапи, Путятичі, Мшана, Дроздовичі Городоцького району Львівської області [213, с. 56].

Траплялися випадки пограбування представниками влади церков. У березні 1983 р. працівники міліції Стрийського району Львівської області пограбували церкву в с. Завадів, розтяти літургійні речі, прикріпили поруч дошку з оголошенням, що тут музей. Так само представники влади вчинили з церквою в с. Підгайчики Львівської області, а також у церкві с. Хлопчиці, де в церковного старости відібрали ключ, у церкву навезли плакатів, а старосту заарештували. До сутички з віруючими дійшло під час насильницького закриття міліцією церкви в с. Довголуці Стрийського району Львівської обл. У документі за підписом завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Л. Кравчука від 2 червня 1982 р. вказувалося, що в багатьох православних церквах Городоцького, Нестеровського, Пустомитівського, Старосамбірського та інших районів Львівської області, Богородчанського, Калуського, Рожнятівського, Снятинського та інших районів Івано-Франківської області богослужіння, обряди та інші культові дії здійснюються по-уніатському. В культовій практиці використовувалася греко-католицька

атрибутика та богослужбова література, яка містила окремі «націоналістичні» положення [313].

Значну релігійність демонстрували *римо-католики* Галичини. Для цієї конфесії кінця 1960-х – початку 1970-х рр. було характерним спрощення та скорочення обрядів. Як зазначено у звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільхового ще за 1962 рік, римо-католицьке духовенство, щоб не лише утримати, а й розширити свій вплив на населення, почало запроваджувати нові правила в богослужіння. Було скорочено літургію, і залежно від місцевих умов її проводили не лише вранці, а й увечері; спрощувалося освячення паски, криниць, житлових будинків. Залежно від обставин, відсутності священика абощо віруючим рекомендували самим здійснювати цей обряд, використовуючи освячену священиком воду. В тих місцевостях, де не було єпископа, священики могли вінчати людей різних віросповідань, використовувати розмовну мову віруючих під час виконання обрядів хрещення, вінчання, сповіді. Ці відступи від канонів священнослужителі запроваджували за вказівками Ватикану. Після Другого Ватиканського собору (1962–1965 роки), який вніс деякі зміни у виконання обрядів, до них почали вдаватися ще активніше [81, арк. 120].

У Галичині римо-католикам вдалося зберегти високу релігійність. Зокрема співробітниця Ради у справах РПЦ описувала своє враження після відвідування кафедрального костьолу у Львові 1 січня 1966 року: «Ще за квартал до костьолу побачила великий потік людей, які направлялися туди. Людей було близько 800–1000 осіб, причому паломництво не зупинялося весь час... Мене вразило, що серед такої великої кількості відвідувачів майже половина були молоді люди віком 20–30 років, а також 150 дітей шкільного віку. Всі присутні гаряче молилися, майже у всіх у руках були молитовники, але майже ніхто їх не відкривав, бо знали слова молитви напам'ять. Це стосується як старих, так і молодих. Навіть багато дітей повторювали слова молитви напам'ять. Хору підспівували майже всі присутні...» [81, арк. 115].

Двічі-тричі на тиждень проводилися молитовні збори у громадах

ЄХБ. Зокрема у Львівській громаді ЄХБ щонеділі тричі проводилися молитовні збори. Для прикладу, 8 березня 1970 р. у зборах взяли участь 410 осіб, серед яких було 270 осіб жіночої статі. За віком склад вірних ЄХБ можна було визначити так: від 40 до 60 років – 180 осіб (44%), понад 60 років – 80 (19,5%), молоді – 120 (29,5%) та дітей – 30 осіб (7%). Крім львів'ян, у зазначеному богослужінні брали також участь віруючі із Тернопільської області, Рави-Руської та зарубіжні гості із Польської Народної Республіки. Варто зазначити, що інформатор, подаючи дані про цю подію, наголосив, що помічник пресвітера Н. Косуня говорив про значення віри в житті людини [79, арк. 226].

Молитовні зібрання у громадах євангельських християн-баптистів у другій половині 1960-х років на Тернопільщині проводилися двічі або тричі на тиждень. Картина відвідуваності їх була така: у великі свята – майже 100% віруючих, у недільні дні – близько 70%, робочі – близько 30%. На середину 1970-х років молитовні зібрання ЄХБ на Тернопільщині проводилися 2–4 рази на тиждень. У свята їх відвідувало 85% віруючих, у неділю – 66%, у будні – 25% [79, арк. 226].

Для своїх масових релігійних зібрань члени протестантських громад закритого типу також використовували весілля, похорони одновірців та інші нагоди. Якщо в молитовному будинку були обмеження для гостей з інших регіонів, то на весільному бенкеті вони могли висловлювати побажання молодятам і звертатися до всіх присутніх. 24 серпня 1975 року євангельські християни-баптисти у Чернівцях, користуючись із нагоди, перетворили весілля на релігійну демонстрацію. Віруючі пройшли містом майже 8 км.

Керівники протестантських Церков, релігійних громад і надалі намагалися практикувати індивідуальні та колективні запрошення своїх одновірців на традиційні релігійні свята у своїх населених пунктах. Так, пресвітер Рава-Руської громади ЄХБ М. Н. Галас розіслав до громад Львівщини і сусідніх областях запрошення прибути на 24 вересня 1969 р. до Рави-Руської для спільного святкування Дня жнив. Чекали 500 гостей. Але

органи місцевої влади зробили все, щоби запрошені люди не прибули на свято [213, с. 145].

14 жовтня 1969 р. у Львові зафіксоване нелегальне зібрання Християн віри євангельської (п'ятидесятників), в якому з Львівської області взяло участь 9 осіб, інші – прибули із Рівненської та Волинської областей. Організатор зібрання Назарук – мешканець м. Здолбунів із Рівненської області. За організацію нелегального зібрання Назарук та інші активісти Церкви ХВС були притягнуті до адміністративної відповідальності. У Львові враховані також 6 груп Християн віри євангельської. Зокрема, у Львові – 300 осіб, с. Кустин – 44, с. Грицеволя – 50 осіб. Всього ж приблизно 600 осіб. Повідомлялося, що у селах Княже, Кустин та Грицеволя учасники групи ХВС бажають приєднатися до ВР ЄХБ. Ці групи взяті на облік. Вивчалася можливість їх реєстрації з метою легалізації [79, арк. 57].

Внаслідок проведеної «роботи» у 1969 р. 125 п'ятидесятників були виведені із підпілля, вони стали відвідувати молитовний дім і внесені до списків Львівської громади ЄХБ. Решта віруючих п'ятидесятників, які ще не приєдналися, також почала періодично відвідувати молитовний будинок громади ЄХБ, але остаточно порвати з минулим вагалася.

У випадках, коли п'ятидесятники категорично відмовлялися легалізуватися під «вивіскою» ВР ЄХБ, влада йшла на «крайні заходи» і реєструвала громади автономно. Найпершою з таких була громада ХВС у с. Гольма Балтського району Одеської області, зареєстрована в 1969 р., другою – у Чернівцях. Між автономними громадами встановилися тісні зв'язки і в 1970 та 1971 рр. були проведені неофіційні з'їзди у Запоріжжі, Маріуполі, Києві, на яких був вибраний керівний центр автономно зареєстрованих громад ХВС – Рада пресвітерів. До її складу увійшли: В. Озеруга (Київ), Н. Рещіковець (Харків), Ф. Вознюк (Каховка), А. Лукашов (Маріуполь), Ю. Ігнатюк (Нововолинськ), П. Сердиченко (Ізмаїл), Я. Кобилінський (Запоріжжя), В. Кравчук (Миколаїв) і ще 6 пресвітерів з союзних республік Білорусі, Росії, Грузії, Молдови. На з'їздах були напрацьовані такі

нормативні документи [54, арк. 86].

Поява автономно зареєстрованих громад ХВЄ спричинила загострення відносин у об'єднаннях Спілки ЄХБ. У багатьох регіонах, на думку уповноважених, склалася критична ситуація. Конфлікти між п'ятидесятниками і євангельськими християнами та баптистами мали місце і раніше, але з середини 1970-х рр. вони набули гострішого характеру і майже повсюдного поширення. Частина п'ятидесятників влилися у Спілку ЄХБ окремими громадами, чи приєдналися до вже існуючих – у Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Львівській та Миколаївській областях. У 15 областях кількість нелегальних громад перевищувала 10 одиниць, серед «найпроблемніших» – Вінницька, Волинська, Житомирська, Донецька, Івано-Франківська, Київська, Одеська, Рівненська, Чернівецька (у кожній від 16 до 39 об'єднань і груп, що діяли поза реєстрацією) [54, арк. 34].

На початку 1970-х років у напівлегальному вигляді існувала *адвентистська* організація: з одного боку законно функціонували зареєстровані в органах державної влади місцеві громади, які перетворилися у своєрідну асоціацію автономних громад, з іншого – продовжував існувати нелегальний керівний центр, до того ж не один. До цього часу горизонтальна структура Церкви наскільки зміцніла, що ліквідація духовного центру не зруйнувала конфесію, хоч і призвела до посилення розкольницьких тенденцій [297, с. 30].

Радянське законодавство справляло безпосередній вплив на інституційний розвиток Церкви АСД. У відповідь на вимоги державних органів адвентисти змінювали зовнішньоцерковну структуру, деформували принципи діяльності в середині громад. Однак розвиток конфесії навіть у час найжорстокіших репресій не припинявся остаточно. Часто релігійна діяльність продовжувалася у нових прихованих формах, що дало змогу адвентистам при появі сприятливих обставин швидко відновити і розвинути організаційну структуру. Втручання держави призвело до того, що жорстко централізована та дисциплінована структура Церкви АСД, у межах якої

завжди існував чіткий розподіл обов'язків та взаємний контроль організаційних структур, на початку 1970-х років являла собою сукупність автономних громад, які не мали легального керівного центру і у внутрішньоконфесійній діяльності часто змушені були використовувати заборонені радянським законодавством методи. Однак керівники Церкви знайшли в собі сили розпочати конструктивний діалог та об'єднати зусилля задля виходу Церкви з кризової ситуації [403].

Окрім «офіційних» у Галичині практично не існувало незареєстрованих громад адвентистів-реформістів, які поділялися на дві течії. Перша – адвентисти сьомого дня реформістського руху (діяла переважно у Закарпатській, Чернівецькій та Хмельницькій областях). Прибічники цієї течії відмовлялися служити в радянській армії, по суботах не пускали своїх дітей до школи, практикували навчання релігії. В архівних документах вказується, що останніми роками (до 1978 року) серед них почала поширюватися ідея легалізації [403]. Інша течія, «вірний залишок адвентистів сьомого дня» (адвентистів-реформістів), яку очолював Шелков була поширена у Харківській, Дніпропетровській, Черкаській, Київській та Одеській областях. Щодо радянського способу життя вони дотримувалися опозиційності. На 1969 рік влада зафіксувала 35 груп адвентистів-реформістів [403].

Незважаючи на розкольницькі процеси, адвентисти продовжували здійснювати релігійні обряди. У 1956 – 1970-х рр. активну діяльність розгортають суботні школи АСД. Їхніми слухачами переважно були молоді люди. Система таких суботніх шкіл, що по суті були перетворені у заклади підготовки благовісників, була добре налагоджена в Рівненській, Вінницькій, Тернопільській областях. Члени громад АСД здійснювали колективні релігійні зібрання не лише в молитовних будинках, а й удома. Колишня адвентистка С. Кондратюк розповідала: «На квартирах проповідників Г. Андрійчук та інших щовечора відбувалися таємничі зібрання молоді. Збиралися з різних приводів – сімейних свят, відвідування хворих тощо. А

насправді читали Біблію, «Історію адвентистської церкви», вивчали адвентистські догми, правила моралі. Заздегідь розроблений план заходів налічував близько 600 питань лише з євангелія...». Для проведення молитовних зібрань члени протестантських громад використовували як привід похорони, поминки та інші події. Моління проводилися інколи й під виглядом відвідування літніх, хворих людей. Те саме відбувалося й у середовищі віруючих, що належали до інших протестантських релігійних організацій закритого типу. Нерідко віруючі, що належали до нелегальних протестантських течій, прослуховували радіопередачі релігійного змісту, що передавалися з-за кордону [297, с. 30].

Віруючі церкви АСД у багатьох випадках відмовлялися виконувати Інструкції Ради у справах релігійних культів і неохоче визнавали новопризначених нею керівників громад. Так, у Львівській громаді замість С. Смика пресвітером було зареєстровано М. Жукалюка. Проте новий пресвітер не зміг вплинути на позицію, громади, яка підтримувала О. Парасея. Прибічники О. Парасея утворили опозиційний табір у церкві АСД. Його очолили Г. Бондар, А. Лікаренко, О. Галаджев, Ф. Мельник, Д. Фіщук, А. Димань, І. Нога,

Основні позиції групи О. Парасея зводилися до наступних положень:

- ширше проводити місіонерську роботу;
- обов'язково брати дітей на молитовні збори;
- зв'язок між церквою та уповноваженими і владою повинен бути мінімальний;
- регулярно проводити суботні біблійські бесіди та релігійне навчання молоді;
- чітко виконувати окремі канони адвентистського віровчення: дотримуватися дієти (обмежено вживати м'ясо);
- у молитовний тиждень молитися лише групами (цілодобово й обов'язково навколішки);
- до Вечері Господньої залучати й не членів громади [54, арк. 47].

За взірєць прибічники О. Парасея брали Оргкомітет Г. Крючкова у Євангельських християн-баптистів. Таким чином, розкол у адвентизмі оформився організаційно. Група Парасея-Бондаря стала називати себе Радою Старших Братів, або старійшин. Аналогічну назву мала і група Мацанова-Колбача. Проте прибічників Д. Колбача частіше іменували «Корпус проповідників» [297, с. 57].

Розкол у адвентизмі не набув такого поширення, як у Всесоюзній спілці євангельських християн-баптистів. Це зумовлювалося тим, що функціонери Рада у справах релігійних культів з недовірою ставилися до всіх лідерів АСД і час від часу підтримували різні угруповання. З іншого боку, маючи сумний досвід впровадження Нового Положення, Рада у справах релігійних культів намагалася офіційно не афішувати своїх стосунків із верхівкою Адвентистів сьомого дня. Керівники АСД самі йшли на контакт із владою. До Ради у справах релігійних культів надходили сотні заяв від двох угруповань, у яких служителі культу звинувачували один одного в розкольництві та нехристиянській поведінці [54, арк. 114].

Зареєстровані громади АСД підтримували тісний зв'язок з «мацанівцями», «реформістами», «шелковцями». Наприкінці 1960-х років, у першій половині 70-х рр. ХХ ст. опозиціонери поширювали в громадах брошури: «Про Вечерю Господню», «Про нараду 20 січня 1965 р.», «Правда, мир і дружба», «Просівання», «Глас волаючого в пустелі», у яких містилися заклики до оновлення церкви [54, арк. 78]. Власті відповідали репресіями. Так, у 1970-х роках у громадах АСД масово вилучали підготовлену П. Мацановим брошуру «Молитовні читання. Церква». Текст «Читань» було складено із висловлювань Е. Уайт, які у 1930-х – 1970-х роках не публікувалися в СРСР.

На початку 1970-х років лідери АСД усе частіше збиралися на спільні зустрічі під приводом весілля, ювілеїв. Лише з 1976 р. коли. відбулася офіційне об'єднання різних угруповань, розпочався тривалий процес внутрішньоконфесійної інтеграції. Період середини 70-х – початку 80-х років

XX ст. ознаменувався «створенням структур самостійної Церкви АСД національного характеру» [308, арк. 315] – у цей час відбувалось об'єднання конфесії, сформувалася генерація майбутніх керівників, була закладена мережа сучасних інституцій. У 1985 р. обрано тимчасовий керівний орган церкви АСД – Координаційну раду на чолі з М. Кулаковим і М. Жукалюком [297, арк. 67].

Завершуючи аналіз проблеми ступеня релігійності населення Галичини, варто розглянути матеріали унікальних соціологічних опитувань, які проводилися у регіоні співробітниками Інституту суспільних наук (матеріали зберігаються в архіві Інституту – сьогодні – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Справді, релігійність населення у західноукраїнських містах також залишалася високою, про що свідчить соціологічне дослідження, проведене на Львівській тютюновій фабриці (1983 – 1984 рр.). Серед опитаних 85,9% віднесли себе до православних, 1,1% – католиків, 10,9% – греко-католиків, 0,5% – євангельських християн баптистів, 1,9% – християн віри євангельської. В опитуванні взяло участь 317 осіб (32,2% робітників заводу). У структурі опитаних чоловіки склали 47,6%, жінки – 52,3% (?). Серед опитаних молодь у віці 16-20 р. – 1,5%, 21-24 р. – 6,9%, 26-29 р. – 14,1%, 30-34 р. – 17,6%, 35-39 р. – 15,4%, 55-59 р. – 7,2%, 60 і більше – 2%. У соціально-професійному відношенні структура опитаних характеризується домінуванням робітників (85,1%), а також незначною кількістю інженерно-технічних працівників (14,5%), інші – 0,4%. Така соціологічна вибірка дозволяє «більш чітко і повно окреслити тенденцію, інтенсивність та глибину секуляризаційних процесів у різних віково-статевих, освітніх та професійних групах працівників фабрики з'ясувати релігійну обстановку, визначити найбільш істотні причини відтворення релігії в молодому поколінні» [143].

Соціологічне опитування показало, що загальний рівень релігійності знизився із 72% у 1975 – 1977 рр. до 62% у 1983 – 1984 рр. 60% віруючих дотримувалося догматичних уявлень про Бога, а 62% – «втягнуті у більш-

менш регулярну культову практику». 39,6% працівників фабрики – невіруючі (11,3% – переконані атеїсти; 7,8% – байдужі). У віковій групі 16-20 р. нерелігійні становлять 57,6%, 21-24 р. – 6,9%, 30-34 р. – 42,5%, 35-39 р. – 44,8%, 55-59 р. – 25,9%, 60 і більше – 28%. Таким чином, серед молоді невіруючих вдвічі більше, ніж серед людей старшого віку [143].

Інша не менш цікава характеристика – ставлення до релігії людей різних освітніх рівнів. За даними анкетного дослідження нерелігійні серед людей з вищою і неповною вищою освітою становлять 73,2%, середньою спеціальною – 55,8%, середньою – 36,6%, неповною середньою – 15%, початковою – 16,6%. Серед інженерно-технічних працівників нерелігійні становлять 90,3%, службовців – 51,9%, робітників – 35,1%. Іншими словами – на підприємстві 98% членів і кандидатів у члени КПРС, 65,5% членів ВЛКСМ і 29,5% безпартійних вважають себе атеїстами (невіруючими) [143].

Значні відмінності помітні у ставленні до релігії серед чоловіків і жінок. Соціологічне опитування показало, що на Львівській тютюновій фабриці серед чоловіків більше невіруючих, ніж серед жінок (42,2% і 37,2% відповідно). Також серед чоловіків більше, ніж серед жінок тих, хто відносять себе до переконаних атеїстів (14,5% і 8,4% відповідно) [143].

Зазначимо, що соціологічне опитування показало низку «негативних тенденцій» для Компартії. Серед працівників фабрики зафіксовано доволі високу частку віруючих. У віковій групі 16-26 р. віруючі становлять 42,4%, 30-34 р. – 57,5%, 35-39 р. – 55,2%, 40-49 р. – 66,1%, 50-54 р. – 72,7%, 55-59 р. – 74,1%, 60 і більше – 72%. «Все це говорить про те, що проблема формування науково-матеріалістичного світогляду у всіх вікових групах працівників фабрики залишається надзвичайно важливою і актуальною», – резюмували партчиновники [143].

Високий процент віруючих спостерігаємо серед різних освітніх груп. За даними анкетного дослідження нерелігійні серед людей з вищою і неповною вищою освітою становлять 26,8%, середньою спеціальною – 44,2%, середньою – 63,4%, неповною середньою – 85%, початковою – 83,4%.

Таким чином, для обкомів західноукраїнських областей «проблема остаточного подолання релігійних пережитків і формування атеїстичної переконаності людей з середньою спеціальною і навіть вищою, не говорячи вже про людей з незакінченою середньою і початковою освітою, залишалася тривалим у часі завданням» [143].

Інші анкетні дані також свідчили про високий ступінь релігійності працівників Львівської тютюнової фабрики. Зокрема найбільша питома вага віруючих була серед робітників (64,9%) і службовців (48,1%). Підтвердилася загальноприйнята думка про значно вищу релігійність жінок (48% віруючі і 14,4% вагаються) у порівнянні з чоловіками (44,3% віруючі і 13,2% вагаються). 2% членів і кандидатів у члени КПРС і 18,4% членів ВЛКСМ були віруючими [143].

Працівники підприємства відзначали релігійні свята (46,1% опитаних). Серед чоловіків релігійні свята відзначали 57,3% респондентів, серед жінок – 68,9%. Хоча, на думку соціологів, «це ще не говорить про релігійність тої чи іншої людини», проте вважаємо окреслені цифри одними із найважливіших у процесі само ідентифікації віруючої людини. Зокрема у віковій групі 16-20 р. 41,5% констатували відзначення релігійних свят, у віці 21-24 р. – 52%, 25-29 р. – 47,2%, 30-40 р. – 43,5%, 41-50 р. – 61,8%, 51 і більше – 85,9% [143]. Серед працівників із вищою освітою релігійні свята відзначають 23,9% опитаних, з незакінченою вищою – 28,4%, середньою спеціальною – 49,1%, середньою – 58,7%, неповною середньою – 75,4% [143].

Таким чином, соціологічні опитування, проведення науковими співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР, не тільки не підтвердили радянську тезу про «встановлення масового атеїзму в західних областях УРСР», але й показали високу релігійність населення, через що анкетні матеріали були засекречені та довгі рок не вводились до наукового обігу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Галичина – один із регіонів України, який характеризується високою релігійністю населення. У західноукраїнських областях частка віруючого населення у 1960-х – 1980-х рр., як зрештою і на сучасному етапі українського державотворення, була значно вищою, ніж у республіці загалом. Зокрема, завідувач відділу пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ В. Григоренко оцінював чисельність віруючих на Львівщині в 35–40% від загальної кількості населення (1987 р.).

Надзвичайно висока релігійність населення Галичини, зважаючи на пропаганду атеїстичного світогляду центральними та місцевими органами влади УРСР, привела до підвищеної уваги партчиновників до регіону. Їх занепокоєння викликали здебільшого греко-католики, які в окремих випадках не тільки не воз'єдналися з православними, але й продовжували активну підпільну діяльність. Місцеві державно-партійні органи влади були змушені визнати, що процес «оправославлення» колишніх унійних громад проходить з великими труднощами, що нерідко провокувало чергову хвилю репресій.

Компартійні комітети, радянські органи у 1960-х – 1980-х рр. у Галичині проводили численні пропагандистсько-масові політичні заходи щодо викриття релігійної ідеології, зокрема «реакційної ролі уніатської церкви в історії українського народу». Надзвичайно помпезно відзначалися ювілеї львівського псевдособору (1946 р.), особливо 30-ти річчя (1976 р.) та 35-ти річчя (1981 р.). Подібні заходи відбувалися за участю, митрополита, єпископів, республіканського партійного керівництва та місцевих партчиновників. У виступах присутніх здебільшого викривалася «ворожа діяльність унії протягом 350 років її існування», наголошувалося на «авантюризмі і намаганнях Ватикану насадити католицизм в західних областях України».

На побутовому рівні атеїстично-пропагандистська робота компартійних активістів полягала у проведенні спеціальних тематичних вечорів, особливо у населених пунктах, де проживали «проуніатськи

настоєні» віруючі, розгортанні спеціальних кінолекторіїв, де демонструвалися фільми «Троянський кінь», «Вампіри», «Останні сторінки» та ін., формуванні спеціальних музейних атеїстичних виставок, підготовці науково-популярних статей антирелігійної тематики тощо. Натомість під постійним контролем на обласному рівні перебували питання знесення культових споруд (або ж їх освоєння у господарських цілях), діяльність підпільного духівництва, пресвітерів, релігійних дисидентів, міжнародні контакти віруючих тощо. Акцентована увага партчиновників Галичини була прикута демонтажу недіючих греко-католицьких культових споруд (у Львівській області нараховувалося бл. 200 таких церков, Тернопільській та Івано-Франківській – 150).

У другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр. ЦК КПУ направляло до місцевих державно-партійних органів влади пропозиції, які стосувалися посилення роботи щодо виявлення і припинення діяльності віруючих-греко-католиків, протестантів (особливо нелояльних до радянської влади), а також покращення всіх форм «виховної, профілактичної роботи» з віруючими. З цією ж метою до виконкомів місцевих рад направлялися плани відповідних заходів, які розроблялися місцевими уповноваженим Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Подібні плани щодо покращення роботи з віруючими були складені райміськвиконкомом і сільськими радами Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей.

Розглядаючи обрядовість в Галичині, варто наголосити, що на тлі толерантного ставлення партчиновників до РПЦ, новою радянською дійсністю починаючи з кінця 1960-х рр. стали підпільні богослужіння, які проводилися віруючими УГКЦ, прихильниками протестантських церков та спільнот на квартирах вірян (т. зв. «домашні церкви»), біля занедбаних церковних споруд. У цьому контексті Уповноважені Ради у справах релігій Галицьких областей констатували поширення критичних висловлювань вірян в, зокрема антиправославного змісту. Окремі греко-католицькі священники, навіть «возз'єднані» з православною церквою, не побоюючись репресій,

відкрито виступали з проповідями, у яких закликали не підкорятися патріарху Алексію і визнавати Папу Римського.

Великодні, Різдвяні свята, великі релігійні свята (Благовіщення Пресвятої Богородиці, Вознесіння Господнє, День Святої Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці та ін.), храмові свята стали для місцевої влади своєрідним «лакмусовим папірцем» у питанні дотримання віруючими Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей релігійної обрядовості. У 1970-х рр. почастишали випадки відмови робітників працювати у час «великих свят», якщо вони припадали на робочі дні. Партчиновники в окремих регіонах Галичини констатували масові невиходи на роботу під час храмових свят, що особливо характерно для сільської місцевості.

Практично у всіх населених пунктах Галичини у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. відбувалися масові богослужіння за участю вірян православних, католицьких конфесій у пасхальні та великодні дні. Як приклад, святкування Пасхи (1966 р.) в Івано-Франківській області пройшло із значним розмахом, про що свідчать звіти уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Так, в усіх 24 діючих церквах у Богородчанському районі проходило освячення пасок за участю «багатьох людей» (у районі в обряді освячення пасок взяли участь 75 – 80% дворів сіл). За відсутності культової споруди, віруючі могли використовувати приміщення каплиць, занедбаних храмів.

Високий рівень релігійної обрядовості був характерний також для віруючих ЄХБ, п'ятидесятників, АСД, свідків Єгови. Для своїх масових релігійних зібрань члени протестантських громад використовували не тільки релігійні свята, але й весілля, похорони одновірців та інші нагоди. Для стабілізації релігійної ситуації в регіоні та запобіганню переходу протестантів у глибоке підпілля, місцева влада намагалася легалізувати релігійну обрядовість протестантів, які толерантно ставилися до радянського законодавства про релігійні культу. Зокрема у 1969 р. 125 п'ятидесятників були виведені із підпілля на Львівщині.

РОЗДІЛ 4

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ

4.1. КОНФЕСІЙНІ ПРИХИЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Волинський регіон – традиційно православна територія. Релігійна політика у цьому краї у 1960-х – 1980-х рр. характеризується формуванням нових відносин Компартії з релігійними організаціями, спробою втілення марксистсько-ленінських ідей, завершується процес формування такої моделі державно-церковних відносин, визначальною рисою якої стало тотальне домінування партійно-радянських органів влади над релігійно-церковним комплексом.

Станом на 1 січня 1974 р. в Україні нараховувалося 7150 релігійних громад і груп, що належали до понад 20 релігійних течій, із них 5820 зареєстрованих і 1330 незареєстрованих. Найбільш масовою була РПЦ, яка нараховувала 4346 зареєстрованих громад, зокрема 2709 (62%) у західних і 1637 – у 18 інших областях. Проте за відсутністю священників 533 парафії 1973 року фактично не діяли, а у 385 богослужіння проводилися періодично – 5–10 разів на рік. Православні храми на середину 1975 р. обслуговували близько 2800 священників. На кінець 1960-х років в Україні кількість православних громад становила понад 60% від загальної кількості громад РПЦ, що діяли в СРСР [391, с. 102].

Звичайно у Волинській та Рівенській областях домінувала РПЦ. Загалом, станом на середину 1966 р. в УРСР діяло 4540 православних громад, значна частина яких функціонувала на Волині. Однак у 933 зареєстрованих церквах богослужіння не проводилися внаслідок відсутності духовенства. Через брак діючих храмів у багатьох населених пунктах віруючі не мали змоги брати участі в богослужіннях, особливо це стосується південних та східних областей [391, с. 104]. У досліджуваній період продовжується поступове

скорочення громад інших православних течій – старообрядців та істинно-православних. На 1 січня 1978 р. в УРСР діяла 41 зареєстрована громада, одна незареєстрована РПСЦ (Білоцерківської згоди) та 10 безпопівських [310, с. 67]. Скорочується також мережа та кількість віруючих ІПЦ та ІПХ. Якщо на 1969 рік в УРСР було зафіксовано 42 групи ІПЦ та ІПХ, то 1977 року – 22 групи (444 віруючі) [391, с. 105].

У 1968 р. на території Волинської області було зареєстровано 194 православні релігійні громади. Щонеділі богослужіння проходили у 166 церквах, у 4 культових спорудах відправи відбувалися час-від-часу, зважаючи на брак священнослужителів. У 28 храмах релігійні обряди не проводилися упродовж 2 – 8 років. Неоднаковою була географія поширення діючих православних церков. Якщо у Луцькому районі функціонувало 18 храмів, Ківерцівському 16, то у Камінь-Каширському районі на 70 населених пунктів функціонувало тільки 8 церков, Любешівському – 4 культові споруди на 46 населених пунктів. До негативних сторін церковного життя апарат уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР відніс «доволі слабку відвідуваність церков віруючими в окремих приходах» [25, арк. 15].

Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зазначав, що «більшість православних служителів культу позитивно оцінюють своє становище і свою діяльність здійснюють в рамках законодавства про культу, а частина навіть намагається співпрацювати з місцевими органами влади. Для прикладу, у розмові уповноваженого із священником з м. Володимир-волинського, останній відзначав: «Що стосується умов церковного життя, то воно значно краще, ніж було при царській Росії і панській Польщі. У наш час священника прихожани більше люблять, цінують і дорожать ним, ніж у попередні роки. Крім того для наших дітей стала доступна освіта» [25, арк. 23].

Водночас державно-партійні органи влади відзначали, що «духовенство і його актив бачать, що під впливом радянської дійсності вони

втрачають свій вплив навіть серед малограмотної частини населення. Щоб посилити свій вплив вони вдаються до старих трюків одурманення населення. З цих причин минулої весни [1967 р.], напередодні Благовіщення вони організували зв'явлення навколо ікони Божої Матері на околиці Луцька, до якої потягнулася люди, фанатики» [25, арк. 23].

Отже, у Волинській області найбільшу кількість віруючих акумулювала РПЦ, яка в області використовувала 193 культові споруди (у 155-ти богослужіння проводилися систематично, у 12 церквах – декілька разів у місяць, у 26 – не проводилися, зважаючи на брак духовенства). Серед 163-ти священників РПЦ Волинської області, 100 перебували у віці понад 60 років. Загальна тенденція у середовищі РПЦ, за словами місцевого уповноваженого: «У більшості випадків духівництво на чолі з архієпископом Даміонам лояльні до органів радянської влади» [31, арк. 3].

Однак, для 1970–1980-х рр. для Волинської та Рівненської областей характерний подальший спад відвідування храмів віруючими РПЦ [388, с. 67]. Значною мірою це було викликано закриттям храмів, а відтак і зменшенням загальної кількості учасників богослужінь. Впливали на ослаблення релігійності як атеїстична пропаганда, так і більша довіра населення до матеріалістичної науки і пов'язаної з нею освіти. Додамо, що партійні й комсомольські комітети, а також секоти відстежували тих, хто відвідував церкви та молитовні будинки [310, с. 112].

Розглядаючи характеристику релігійної мережі у 1975 р., уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР констатував, що «у порівнянні з 1970 роком значних змін не відбулося» [32, арк. 10]: упродовж 1970 – 1973 рр. знято з реєстрації 3 православні церкви і зареєстровано 6 релігійних громад ЄХБ. Станом на 1 січня 1976 р. у Волинській області було зареєстровано 190 церков РПЦ із яких 20 тимчасово припинили діяльність через відсутність священників, функціонували також 67 релігійних громад ЄХБ (8923 віруючих) і 2 релігійні громади АСД. Як і в попередні роки підпільну діяльність проводили 28 релігійних громад

п'ятидесятників, 6 релігійних громад, які підпорядковувалася РЦ ЄХБ, 18 релігійних громад свідків Єгови, а також нечисленні релігійні групи АСД. Зареєстровані релігійні громади обслуговували 145 священиків, 63 пресвітери 107 дияконів, 40 псаломщиків і 385 проповідників [32, арк. 10]. Церковний актив релігійних об'єднань РПЦ – 7% робітники, 48% – працівники колгоспів, 45% – пенсіонери. За словами уповноваженого Ради, переважна більшість віруючих «це люди старшого віку від 55 років» [32, арк. 10].

В інформаційній довідці «Про релігійну обстановку в Республіці та стан контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури в 1975 році» Рада у справах релігій при раді Міністрів УРСР відзначала, «що під впливом радянської дійсності, процесу комуністичного будівництва, інших суб'єктивних факторів та в результаті цілеспрямованої ідейно-виховної роботи нашої партії в минулому році продовжувався процес кризи релігії і відходу від неї віруючих...». Дещо скоротилася мережа релігійних організацій: були зняти з реєстрації як такі що розпалися 28 релігійних громад, зокрема 22 об'єднань РПЦ. Загалом у 1970 – 1975 рр. релігійна межа в Україні зменшилася на 380 громад. Найбільша кількість релігійних громад РПЦ зосереджувалася у західних областях республіки (62,8%). Протестантизм поширений на всій території України, особливо, знову ж таки, у західних областях. Так, із 109000 членів ЄХБ що діяли в республіці, понад 13500 віруючих проживали в Рівненській області, понад 9000 – Волинській. Найбільша частина п'ятидесятників сконцентрована у Житомирській, Донецькій, Одеській та Рівненській областях [32, арк. 57].

У середині 1970-х рр. особлива критика Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР стосувалася апаратів уповноважених у Рівненській, Івано-Франківській, Миколаївській, Київській областях. «Тут по кілька років підряд без будь-яких підстав відмовляють релігійним громадам у реєстрації, – констатовано інформаційній довідці. – Окремі працівники районної навіть обласної ланки й досі помилково вважають, що ліквідація сектантського підпілля веде до активізації релігійних громад і не розуміють то, що з

реєстрацією усувається протизаконна діяльність віруючих, створюються сприятливі умови для проведення ефективної комплексної роботи по вихованню віруючих у дусі радянського патріотизму і поваги до соціалістичного правопорядку...» [32, арк. 60].

Занепокоєння ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР викликала діяльність уповноваженого ради у Рівненській області, оскільки його інформаційні, статистичні звіти, відзначали у Києві, за останні три роки (1973 – 1975 рр.) «не відображають дійсної релігійної ситуації, що є наслідком неправильного стилю роботи апарату уповноваженого». За остані 3 – 4 роки у Рівненській області відмовлено в реєстрації 10-м протестантським релігійним групам. Уся робота щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу в районах перекладена на комісії сприяння, кадровий склад яких у більшості випадків підібраний невдало, зважаючи на відсутність досвіду роботи та відповідних знань. Відзначено, що уповноважений ради у Рівненській області і референти «поверхнево і нерідко формально займаються вивченням положення у релігійних організаціях, контролем за їх діяльністю. На низькому рівні залишається організація і контроль за виконанням відповідних постанов директивних органів, Ради у справах релігій [32, арк. 60].

У підсумку Рада у справах релігій постановила (1975 р.):

- признати роботу по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу у Рівненській області незадовільною;
- вказати Г. Личковасі (уповноважений Ради у Рівненській області) на безпринципність, непослідовність, і поверхневність у здійсненні контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу [32, арк. 60].

І. Панчук констатує, що «особливість українського *протестантизму* зазначеного періоду полягала в тому, що протестантське обличчя Волинського регіону визначали не класичні Церкви Західної Європи чи Америки, а більш радикальні течії, котрі вийшли з церковно-опозиційної традиції» [388, с. 69]. Дослідниця зазначає, що «відхід віруючих до

протестантських громад, як свідчать документи, був викликаний насамперед кризою Православної церкви. Ця особливість знайшла втілення в конкретно-історичних реаліях Волинського регіону. В силу історичних і соціальних причин віросповідні доктрини, культова практика, місіонерська діяльність протестантських спільнот пристосувались до місцевих умов. Баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови, «євангелики», адвентисти сьомого дня протягом радянського періоду сформувалися як своєрідні корпорації, базовані на прямому членстві, суворій дисципліні, позначені психологією винятковості; з дієвим контролем громади над усіма сферами життєдіяльності віруючих, критичною дистанцією щодо «світу», наявністю яскраво виражених ознак групової самосвідомості й колективної пам'яті, спрямованістю на активну місіонерську працю, взаємодопомогу, демонстрацію взірцевих чеснот на роботі та вдома» [388, с. 70]. Протестантизм, який переживав тут бурхливий розвиток у першій третині ХХ ст., після переслідувань 1939–1941 рр., знову почав відроджуватись та виходити з підпілля під час Другої світової війни. Це пов'язано насамперед із протистоянням між юрисдикційним непорозумінням всередині самого православ'я цього періоду [388, с. 72].

Щодо Волині, то в області радянськими чиновниками зафіксовано значну кількість протестантських громад. Станом на 1 січня 1973 р. на Волині функціонували 53 релігійні громади ЄХБ, 2 релігійні громади АСД. Серед нелегально діючих громад – 21 релігійна громада п'ятидесятників, 13 релігійних груп єговістів, 8 релігійних груп АСД, 4 релігійні громади, які підтримували РЦ ЄХБ [31, арк. 3].

У 1982 р. на території тільки Луцького району було зареєстровано 21 релігійну громаду РПЦ, 3 релігійні об'єднання ЄХБ і одне об'єднання ХВС. Із 1961 р. припинили діяльність 3 православні церкви у селах Романів, Лучиці, Коршів. Станом на 1982 р. у регіоні діяло 18 православних церков, в яких здійснювали богослужіння 18 зареєстрованих священників, з них 15 –

настоятелі церков, 3 – псаломщики, 11 – служителі культу (незареєстровані псаломщики) [29, арк. 5].

Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР рекомендувала уповноваженому Ради у Волинській області:

- посилити роль виконкомів місцевих рад депутатів трудящих, адміністративних органів у здійсненні законодавства про культу;
- поліпшити роботу громадських комісій сприяння виконкомом сільських, селищних, районних і міських рад щодо дотримання законодавства про культу;
- більш ефективно вести роботу щодо впорядкування релігійної мережі, виводу з підпілля тих об'єднань, які визнають законодавство про культу;
- поліпшити пропаганду радянського законодавства про культури;
- посилити роботу з іноземними релігійними туристичними делегаціями;
- періодично заслуговувати на виконкомах місцевих рад питання про стан з контролю за дотриманням законодавства про культу [32, арк. 61].

Церква євангельських християн-баптистів за кількістю віруючих (без врахування греко-католицьких віруючих) перебувала у повоєнний час на другому місці (як у цілому Радянському Союзі, так і в Україні) після РПЦ [305, с. 14]. У липні 1947 р. 1 864 громади ЄХБ (70 % від усіх у СРСР) налічували 94 019 вірних [305, с. 15]. У 1950-х рр. це число помітно збільшується. 1959 року 1 330 громад ЄХБ в Україні нараховували сукупно близько 104 940 осіб. Таке зростання їхньої чисельності відбувалося в умовах, коли вищі партійні органи, уряд УРСР, Рада у справах релігійних культів проводили спрямовані заходи, на обмеження впливу найбільш поширених релігійних конфесій і течій серед населення, на зниження кількості громад та їхніх членів [388, с. 75].

На початок 1965 р. в УРСР діяло близько 1160 громад ЄХБ (понад 101 тис. осіб) 1072 , а на кінець 1979-го – 1103 зареєстрованих громади та групи

ЄХБ (в іншому документі фігурує більша цифра), до складу яких входило 106 тис. вірян. Прикметно, що серед членів громад ЄХБ було багато молоді. За п'ять років частка її зросла удвічі і становила близько 10% в Україні. В окремих регіонах цей відсоток був значно вищим. У багатьох громадах ЄХБ Ровенської та Волинської областей молодь складала більше половини нового поповнення [388, с. 76].

Станом на 1 січня 1969 р. у Волинській області діяли 58 зареєстрованих релігійних громад ЄХБ, 53 із яких були самостійними, а 5 – філіалами, які були взяті на облік у 1968 році. Загалом у зареєстрованих релігійних громадах євангельських християн-баптистів нараховувалося 7931 віруючий, які проживали у 388 населених пунктах області (із них 90% були жителями сільської місцевості). Найбільша кількість віруючих знаходилася у Горохівському районі (1196 осіб), Камінь-Каширському (близько 1000 осіб), Ківерцівському (800 осіб). Релігійні громади ЄХБ обслуговували 58 пресвітерів на чолі зі старшим пресвітером та його Радою, а також 23 диякони. У віковому відношенні зафіксовані 4 пресвітери у віці до 40 років, 18 – у віці від 40 до 60 років, 36 – у віці понад 60 років. Зростання релігійних громад ЄХБ відбувалося за рахунок омолодження Церкви. Для прикладу, у 1968 р. було охрещено 244 особи (177 колгоспників, 50 робочих, 27 піонерів) [30, арк. 30].

Упродовж 1967 – 1975 рр. у Волинській та Рівненській областях кількість віруючих церкви ЄХБ поетапно зростала: у Рівненській області на 1013 осіб, Волинській – 666 осіб [32, арк. 108]. У доповідній записці Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР «Про процеси і явища в релігійних об'єднаннях секти ЄХБ і заходах щодо вдосконалення контролю за їх діяльністю» (1976 р.) із грифом «таємно» відзначено, що церква ЄХБ є найбільшою «сектантською релігійною організацією в Україні» [32, арк. 108]. Станом на 1 липня 1976 р. в республіці нараховувалося 1351 релігійна громада ЄХБ або ж 65% від загальної кількості протестантських громад Української РСР. В УРСР церква ЄХБ поділялася на декілька груп:

– 1145 зареєстрованих релігійних громад (близько 102000 віруючих) входили до складу ВР ЄХБ. До них також долучилися 43 незареєстровані релігійні групи (близько 1200 осіб), які підтримали зв'язок із ВР ЄХБ;

– 9 релігійних громад ЄХБ (1640 осіб), які були зареєстровані у 1971 – 1976 рр. і раніше належали до РЦ ЄХБ, функціонували автономно;

– 150 нелегальних релігійних громад баптистів-розкольників (близько 4700 осіб);

– 4 зареєстровані громади ЄХБ (близько 300 осіб), які у 1960-х роках перейшли на сторону ВР ЄХБ, проте у 1970-х рр. почали керуватися у своїй діяльності уставом РЦ ЄХБ [32, арк. 109]. Наголошено що «відсутність єдності в ЄХБ зумовлено не догматичним різноголоссям, а ступенем лояльності різноманітних груп віруючих до радянського законодавства». В УРСР найбільша кількість віруючих ЄХБ зосереджувалася у Рівненській (13000 осіб), Донецькій (9275 осіб) та Волинській (9031 особа) областях. У Рівненській області силові структури взяли на облік 340 віруючих ЄХБ, які підтримували зв'язок із РЦ ЄХБ [32, арк. 108]. На 1970 рік поза ВР ЄХБ, за офіційними даними, перебувало понад 14000 осіб. Але, як уже наголошувалося, ця цифра є дуже заниженою порівняно з реальною. Сюди ж входили і прибічники РЦ ЄХБ, і віруючі, що належали до незареєстрованих автономних громад ЄХБ [32, арк. 108].

Релігійна активність євангельських християн-баптистів залишалася високою. Молитовні будинки ЄХБ на Пасху відвідували чимало молодих людей: у Луцьку із 600 вірян молоді було 80 осіб (13%), із 220 членів довгівської громади (Горохівський р-н Волинської обл.) – до 20 (9%). Загалом молодих людей, які відвідували богослужіння, у громадах євангельських християн-баптистів було набагато більше, ніж у православних і католиків [388, с. 79].

Таким чином, у Рівненській і Волинській областях, за висновками державно-партійних органів влади, «переважна більшість євангельських християн-баптистів були лояльно настроєні до радянської дійсності,

одобряють, підтримують внутрішню і зовнішню політику нашої держави. Під впливом соціально-економічних і культурних змін, всього комплексу ідейно-виховної роботи, проходить процес поступового розмивання релігійної свідомості віруючих, підвищується їх інтерес до земного життя» [32, арк. 103].

Все ж, місцеві державно-партійні органи влади Рівненщини та Волині були змушені визнати, що упродовж першої половини 1970-х рр. «серед віруючих ЄХБ посилюються антип'ятдесятницькі настрої, особливо серед провідників так званого «чистого баптизму». У зареєстрованих релігійних громадах ЄХБ поширюються призови до очищення помісних церков від п'ятидесятників, для того щоб проводити більш широку євангелізацію населення і не займатися полагодженням конфліктів між ЄХБ і ХВС. В об'єднаних релігійних громадах наявність таких протиріч між євангельськими християнами-баптистами і християнами віри євангельської негативно впливає на процес легалізації п'ятидесятників і їх приєднання до зареєстрованих релігійних громад ЄХБ, посилює настрої до автономії, породжує релігійний фанатизм, консолідує віруючих» [32, арк. 112].

Рада у справах релігій при Раді міністрів СРСР констатувала, що «зростання релігійної активності громад ЄХБ у великій мірі є результатом недостатнього контролю за їх діяльністю з боку місцевих органів влади і уповноважених Ради у справах релігій». У низці областей, зокрема Волинській та Рівненській, «слабо проводиться робота щодо виховання служителів культу і церковного активу у дусі лояльного відношення до радянської дійсності, поваги до законодавства про релігійні культу..., своєчасно не припиняються порушення радянських законів..., допускаються непродумані дії у відношенні до віруючих...» [32, арк. 115].

Констатуємо факт того, що упродовж 1970 – 1975 рр. у Волинській області зросла релігійна мережа ЄХБ із 60 до 67 релігійних громад (на 711 осіб). Близько 70% членів протестантських церкви ЄХБ проживали в сільській місцевості. Уповноважений Ради у справах релігії Раді міністрів СРСР відзначав, що за останні 3 – 4 роки посилювалася міграція віруючих із сільської

місцевості до міста за рахунок дорослих дітей із сімей віруючих, які влаштовуються на роботу в різноманітні державні підприємства Луцька, Ковеля, Нововолинська [32, арк. 19].

Значну увагу уповноважений Ради у справах релігії при Раді міністрів СРСР у Волинській області приділяв не зареєстрованим релігійними громадам ЄХБ. В області починаючи з 1966 р. діяла 4 релігійні групи ЄХБ (т. зв. «розкольники») загальною чисельністю 180 – 200 осіб. Вони проживали у Луцьку (45 – 50 осіб), Ковелі (36 осіб), Ківерцях (45 осіб), а також окремих селах на Волині. У звіті уповноваженого Ради констатовано, що ці релігійні громади «глибоко законспіровані», а релігійні збори «проводяться нелегально на приватних квартирах». Серед віруючих широко поширюється релігійна література. Для припинення функціонування цих релігійних громад починаючи з 1965 року апарат уповноваженого Ради проводить «систематичні розмови», основна мета яких зводилася до тези про необхідність припинення нелегальної діяльності. Однак у партійних документах із грифом «таємно» читаємо, що «позитивного результату ця робота поки що не приносить, оскільки актив розкольників продовжує дотримуватися лінії на поглиблення розколу і активації підпільної діяльності» [31, арк. 7].

У середині 1970-х років у Волинській області продовжували функціонувати уже 6 релігійних громад так званих «розкольників» у церкві ЄХБ, віруючі яких проживали у різних населених пунктах області. Зокрема в Луцьку проживало понад 60 осіб, Ковелі – близько 60 осіб, Ківерцях – близько 70 осіб, у с. Текля Старовижівського району 20 осіб, селищі Ратне – 15 осіб, селищі Залісся Любомльського району – 20 осіб. У 1975 р. тільки троє віруючих ЄХБ-«розкольників» вступили до релігійних громад ЄХБ [32, арк. 26].

У цей же період окрім зареєстрованих релігійних громад на території Волинської області функціонувала мережа підпільних віруючих. На нелегальному становищі, зокрема, перебували релігійні групи ЄХБ у селах

Раків-Ліс (56 осіб), Рожище (67 осіб) Камінь-Каширського району і Цир (25 осіб) Любешівського району. Віруючі цих релігійних груп зверталися до місцевих державно-партійних органів влади з проханням реєстрації, однак Виконком Волинської обласної ради розглянувши їх звернення у реєстрації відмовив, відзначивши, що вони можуть проводити молитовні зібрання у зареєстрованих релігійних громадах у сусідніх населених пунктах [30, арк. 23]. Активну діяльність проводили так звані «розкольники» ЄХБ, які не поділяли ідеологічно-політичні погляди ВР ЄХБ (122 – 130 осіб). Релігійні групи «розкольників» проводили молитовні зібрання у Луцьку (30 осіб), Ковелі (30 осіб), Ківерцях (30 осіб), а також окремих селах та райцентрах Волині [30, арк. 35].

Власне у розвитку *п'ятидесятницького руху* на Україні у досліджуваний період помітні суттєві регіональні відмінності [388, с. 80]. І. Панчук зазначає, що «якщо у західних областях християни віри євангельської більш-менш вживалися у єдиному союзі з ЄХБ, то в інших регіонах республіки п'ятидесятники наполегливо домагалися самостійності. Через злиття громад ХЄВ і ЄХБ (1945 р.) процес загального обліку п'ятидесятників ускладнився. Тому досить важко зафіксувати точну кількість громад і віруючих церкви ХЄВ у повоєнні роки. Одні общини реєструвалися як автономні, інші – як об'єднані, але найбільше залишалось незареєстрованих громад. Стало зрозумілим, що процес об'єднання затягнеться» [388, с. 89].

Станом на 17 квітня 1946 р. в Україні із 200 общин ХЄВ в Союз ввійшло 116, із загальною кількістю віруючих – 7300 чоловік [305, с. 78]. Станом на початок 1947 р. на злиття пішло вже 545 общин із облікованих 626. Повне входження в Союз облікованих громад спостерігалось у Дрогобицькій та Рівненській областях. На 1 січня 1948 р. до ЄХБ приєдналося 549 громад п'ятидесятників із загальною кількістю віруючих близько 3200 осіб [305, с. 92].

За переконанням сучасних учених, активна роз'яснювальна робота керівників п'ятидесятництва та тиск з боку влади у питанні реєстрації все ж

не пройшли безслідно, і станом на 1 березня 1954 р. незареєстрованими залишилися громади тільки у Вінницькій (3), Волинській (10), Житомирській (12), Дрогобицькій (3), Кіровоградській (1), Миколаївській (4), та Одеській (17) областях. Це свідчить про те, що керівники ХЄВ остаточно переконалися у неможливості створення власної легально-діючої одноосібної організаційної структури. Решта незареєстрованих общин змушена була перейти у «релігійне підпілля» [388, с. 86].

Згідно з офіційною статистикою апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Волинській області у регіоні нелегально діяла 21 релігійна громада п'ятидесятників (християни віри євангельської), яка нараховувала близько 1200 осіб. Релігійна громада п'ятидесятників у с. Дольськ Турійського району, с. Тоболи Камінь-Каширського району, а також м. Нововолинськ «твердо стали на платформу євангельських християн-баптистів і ставлять питання перед владою про реєстрацію їх як ЄХБ» [31, арк. 17]. Водночас більші релігійні громади у м. Ковелі (200 – 250 осіб), м. Нововолинську (200 – 250 осіб) і деяких селах «відокремлюють себе від всіх віруючих і не погоджуються на об'єднання з ЄХБ» [31, арк. 17].

Відмінності у діяльності християн віри євангельської у західних областях та на решті території зберігали свої особливості і в 1970-х рр. [388, с. 92]. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 1 квітня 1969 р. упродовж наступного десятиліття місцеві органи влади було уточненими кількістю нелегально існуючих релігійних об'єднань і груп. Так, на кінець 1969 р. зафіксовано 539 п'ятидесятницьких громад, з яких лише дві – офіційно зареєстровані [259, с. 18].

У середині 1970-х рр. Силіві структури Волині зафіксували не менше 4 релігійних громад п'ятидесятників, до яких входили близько 350 віруючих. Вони проживали в містах Нововолинську (188 осіб), Володимир-Волинському (25 осіб), Ковелі та окремих селах Волинської області [30, арк. 44]. На думку державно-партійних органів влади, «групи діяли систематично і вели підпільний релігійний образ життя». Зазначено, що у містах Нововолинську і

Ковелі вони розділилися на маленькі групи, які проводили молитовне зібрання автономного. Внаслідок «оперативної, роз'яснювальної роботи і адміністративного впливу», близько 100 осіб, які проживали у Нововолинську вийшли з підпілля і влилися до релігійних громад ЄХБ села Гряди. Цей процес намагались стримати пресвітери, що значно загостило державно-церковні відносини у цьому регіоні. Також зафіксовані випадки, коли п'ятидесятники, які раніше об'єдналися із релігійними громадами ЄХБ, почали виходити з цих громад і періодично проводити нелегальні релігійні зібрання. Цей процес особливо характерний для релігійних громад ЄХБ сіл Рудники Маневицького району, Уляники Рожищівського району та декількох сіл Ковельського району [30, арк. 45].

Однак, за даними старшого пресвітера ЄХБ, на початок 1967 р. в Рівненській області було 25 незареєстрованих громад п'ятидесятників у м. Рівне, с. Бегень, с. Корнин, с. Шпанів, с. Волошки, с. Черепашник, с. Олександрія, с. Бистричі, с. Поляни, с. Малинськ, с. Грушівка (Березнівський район), с. Колодіївка (Гощанський район), с. Верба, с. Перенятин (Дубнівський район), с. Глинськ, с. Цурків, с. Степанівка, с. Новомалинськ (Здолбунівський район), с. Глажева, с. Соломка (Костопільський район), с. Кураж, с. Мощаниця (Острозький район), с. Тинне, с. Чабель (Сарненський район) та п'ятидесятників-сіоністів у с. Срібне, с. Гонорадка. Усього більш як 800 чоловік [388, с. 90].

Нова хвиля приєднань наприкінці 60-х рр. ХХ ст. у низці випадків була успішною попри догматичні, культові відмінності та регіональні особливості. На них навіть акцентували увагу і самі п'ятидесятники, які виражали особливу стурбованість цими процесами. Проте, безумовно, значна частина п'ятидесятницького підпілля і надалі діяла нелегально [388, с. 95]. Адже насамперед вони враховували не завжди позитивний досвід компромісного співіснування після Серпневої угоди. Саме тому, попри приєднання частини рівненських п'ятидесятників на початку 1970-х рр. до ВР ЄХБ, «група фанатиків» продовжували діяти нелегально, а «приєднані здебільшого не

підкорялися керівництву легальних громад та надалі дотримувалися п'ятидесятницьких практик. Відтак прагнення залишатися на нелегальному становищі зумовлювалось не стільки державною ініціативою, а культовими відмінностями та пояснювалось тим, що «зареєстровані громади проявляють послух владі і піддаються земним гріховностям, тим самим відступаючи від Святого Писання» [388, с. 95].

І. Панчук вважає, що саме ця тенденція, була визначальною при рішенні п'ятидесятницьких громад і надалі у регіоні діяти нелегально [388, с. 97]. Проте у цілому протягом 70-х років ХХ ст. із релігійного підпілля у зареєстровані громади по Рівненській області перейшло 1285 віруючих–п'ятидесятників. Зрештою така інституалізація у межах ВРЄХБ у Волинському регіоні для п'ятидесятників стала винятково засобом легітимації діяльності, а не призвела до глибоких релігійних трансформацій. Тому вважаємо, що у цілому спроби державної влади змінити ідентичність протестантів через об'єднання п'ятидесятників та баптистів у Волинському регіоні не стали успішними, об'єднання не було легітимним для усіх віруючих, і п'ятидесятники й надалі залишалися собою навіть без легального керівного центру [388, с. 98].

Значне занепокоєння влади викликали п'ятидесятники Волинської області. На середину 1970-х років декілька груп, які раніше входили до ЄХБ, вийшли з них на ґрунті догматичного різноголосся. Водночас у цей же період 78 віруючих-п'ятидесятників влилися до релігійних громад ЄХБ, зокрема у Луцьку 62 особи, Ківерцях 8 осіб, у с. Дольськ Турійського району – 8 осіб [32, арк. 30].

Надзвичайною активністю відзначалася релігійна громада п'ятидесятників м. Нововолинська. Релігійні зібрання у місті проводили нелегально у чотирьох різних місцях. Релігійна громада також мало у своєму розпорядженні підготовлений оркестр та молодіжний хор. У 1975 р. у літній період віруючі влаштували накриття у центрі міста, де проводили вінчання за релігійним обрядом (4 весілля) [32, арк. 30].

Важко встановити точну кількість послідовників п'ятидесятницького руху, оскільки більша частина їх знаходилася у союзі з ЄХБ або вела нелегальну діяльність. У «Довідці» від старшого інспектора Ради у справах релігій при РМ УРСР М. Новиченка вказується, що у 1977 р. на території України діяло близько 700 об'єднань п'ятидесятників, з чисельністю понад 46 тис. віруючих, з них 27 тис. – входили до Співки ЄХБ, 4 тис. – в автономні громади і близько 15 тис. – члени нелегальних груп ХВС [11, арк. 45].

1970-х роках було дозволено реєстрацію деяких громад РЦ ЄХБ. Цим кроком влада намагалася розколоти лави прибічників Ради церков [388, с. 98]. У результаті з'явився новий різновид євангельсько-баптистських церков – «автономні церкви». На кінець 1975 року в УРСР подали клопотання про реєстрацію 27 громад баптистів-ініціативників, із них 11 громад (511 осіб) висловили бажання зареєструватися автономно, 16 громад (1189 осіб) – як громади РЦ ЄХБ. На 1 січня 1986 року, за даними ВР ЄХБ, у СРСР було зареєстровано автономно 71 церкву ЄХБ. Багато громад намагалися отримати реєстрацію, пожертвувавши частиною своєї свободи, стомившись від боротьби з радянським режимом [388, с. 99].

Релігієзнавці вважають, що на чисельність протестантів Волині позначилися еміграційні процеси [388, с. 102]. Кінець 1970-х рр. позначився стрімким ростом заяв з проханнями на виїзду за кордон. Якщо у лютому 1977 р. близько 1 тисячі п'ятидесятників заявили про бажання залишити СРСР, то через місяць їхня кількість зросла до 3, 5 тисяч. До грудня 1977 р. подали заяви 20 тисяч осіб, у 1979 р. – 30 тисяч п'ятидесятників-громадян СРСР бажали залишити країну. Така активність п'ятидесятників була викликана ще й тим, що у США на виборах президента переміг баптист Д. Картер і вони поклали великі сподівання на його підтримку. Упродовж багатьох років п'ятидесятники різних напрямків намагалися виїхати за межі СРСР. Проте тільки на початку 1980-х рр. деяким родинам і невеликим групам був даний такий дозвіл. Серед основних причин виїзду називалися неможливість вести повноцінне релігійне життя у СРСР, відсутність духовної літератури та

можливості навчання дітей релігії [388, с. 103].

У середині 1950-х рр. у Волинській, Чернівецькій, Закарпатській областях активізувалися *адвентисти*. У Волинському регіоні громади АСД входили до Східноєвропейської місії. Як уже сформована структура, адвентизм на Волині вперше заявив про себе на початку 20-х років, коли тут почали проповідувати Іван Васинюк та Констянтин Трофим'юк. У 1921 р. завдяки їхнім зусиллям була заснована громада в с. Свинюхи (нині Привітне). У 1925 – 1926 рр. почалися регулярні молитовні збори та заняття в суботній школі в м.Дубно і селах Демидівка та Перевердів [308, с. 301].

Ще одним історичним центром українського адвентизму стало село Пожарки Рожищенського повіту (нині Волинська обл.) [388, с. 56]. І. Панчук зауважує: «Перша громада тут виникла в 1924 р., а першими водне хрещення прийняли подружжя Грицюків, Колбачів, Майданців, Філіпчуків, Фіщуків. Служителями тут були Г.Завадський, Ф.Жаловага, С.Штуль. Саме в Пожарках відбувалися майже всі з'їзди в 1929 р., тут було прийнято рішення про створення двохрічної школи, як підготовчого класу Бельської семінарії, а на з'їзді в 1931 р. вперше підведені підсумки діяльності Східного поля. Під опікою цього поля на той час знаходились 23 громади Волині і Рівненщини, працювали курси колпортерів (книгонош), був організований перший молодіжний оркестр. У 1933 р. в тих же Пожарках відбувалося навчання розповсюджувачів-книгонош. Найбільше громад АСД знаходилося у Вінницькій (25), Чернівецькій (20), Черкаській (13), Закарпатській (10), Волинській (8), Київській (7) областях – вони налічували близько 5768 віруючих» [388, с. 78].

Станом на середину 1960-х рр. на території Волинської області функціонували дві релігійні громади АСД (478 осіб), якими керували місцеві церковні ради, 22 пресвітери у віці від 40 до 60 років, 9 проповідників із середньою освітою. Релігійні громади перебували в автономному статусі. За переконанням державно-партійних органів влади, «проповідницька діяльності загалом характеризується толерантністю до радянського

законодавства про релігійні культури». Релігійні громади вони активно церковно-релігійне життя. Для прикладу, віруючі села Пожарки мали власний хор (13 осіб), а також струнний оркестр. Зазначимо, що окрім двох зареєстрованих релігійних груп АСД, періодично проводили молитовні зібрання ще дві релігійні громади цієї церкви у Луцьку (33 особи) та Ковелі (34 особи) [30, арк. 32].

На зламі 1960-х – 1970-х рр. у Волинській області нараховувалося уже 550 віруючих АСД. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області відзначав, що релігійні громади АСД не мають впливу населення області і характеризуються незначним збільшенням кількості членів [31, арк. 71]. Зокрема, згідно з отриманою від силових структур інформацією, у 1972 р. було охрещено тільки двох осіб із села Пожарки. Найбільше занепокоєння партчиновників викликав факт того, що «вожаки нелегальної групи у місті Луцьку отримують з-за кордону нелегально літературу, яку поширюють серед віруючих нелегальних громад, закликаючи, зокрема, віруючих не працювати в суботу на сатану, маючи на увазі роботу на наших підприємствах, не брати участі жодних громадсько-політичних заходах» [31, арк. 17].

У Рівненській області мережа АСД була незначною та становила близько 100 осіб [388, с. 104]. У регіоні керівником Волинсько-Рівненського об'єднання АСД був О. Павлюк, який вважався прихильником П. Мацанова. Проте діючи, по суті, напівлегально, ця група вимагала невтручання держави в справи Церкви і жодним чином не проповідувала антидержавну, антирадянську ідеологію. І. Панчук зауважує, що «Угруповання П. Мацанова в 1965 р. організували в Києві нараду, на якій були присутні 180 адвентистських проповідників, і створила новий центр – «Раду старших братів» або «Корпус проповідників» і оголосила себе вірною послідовницею чистоти адвентистського віровчення. Емісари «Корпусу» стали втручатися в справи зареєстрованих громад АСД, що дотримувались законодавства про культури, зміщали в них служителів культури і створювали нові громади, вірні П.

Мацанову. Оскільки багато громад і об'єднання не визнали правомочність київської наради, проповідники й емісари «Корпусу» почали створювати паралельні структури АСД, зміщувати і призначати пресвітерів тощо. У свою чергу, протилежна сторона стала докладати зусиль для збереження і зміцнення своїх позицій. Були, звичайно, і спроби зблизити позиції ворожих сторін на консультативних зустрічах, але вони не увінчалися успіхом, і конфронтація все більше поглиблювалася. Лише з другої половини 70-х років ХХ ст. на Волині розпочинається шлях реального об'єднання адвентистських громад» [388, с. 105].

Зокрема, у листопаді 1987 р. відбулася передостання нарада старших проповідників, на якій було ухвалене рішення про перевибори в об'єднаннях (конференціях), було вирішено також не чекати поки буде офіційно обране республіканське керівництво [388, с. 90]; [297, с. 89]. Отже, інститут старших проповідників з обранням голів та секретарів поступово скасовувався. Враховуючи рекомендації ГК АСД, під час виборів планувалося провести укрупнення об'єднань з десяти до восьми. Скасовуючи інститут старших проповідників, регіональні з'їзди повинні були обрати свої керівні органи у відповідності з Курсом діяльності Генеральної конференції АСД – Раду, голову, секретаря, скарбника [308, с. 321]. Голови об'єднань відповідали за підготовку та проведення з'їздів. Для апробації цієї моделі спочатку було обрано три регіони: Вінницький, Волинсько-Рівненський і Чернівецький як найбільш спокійні [297, с. 62]. Однак, не було впевненості, що все пройде успішно, оскільки рівновага між раніше конфліктуючими сторонами була дуже хиткою. У зв'язку з цим республіканська нарада підготувала рекомендації, обов'язкові для процедури виборів не тільки «трійки» керівництва, а й всього складу Братської ради. У трьох вищеназваних регіональних об'єднаннях з'їзди пройшли спокійно. Делегати більшістю голосів обрали своє керівництво, і Церква почала працювати у відповідності до рекомендацій республіканської Ради. Формально майже нічого не змінилося. Ради до виборів існували і в інших об'єднаннях. Інша річ, що тоді

голів називали старшими проповідниками. 13 травня 1987 р. відбулася остання нарада інституту старших проповідників [388, с. 90].

На з'їзді також були змінені назви деяких об'єднань з урахуванням географічного поділу: Вінницьке об'єднання перейменоване на Подільське з центром у Вінниці; ВолинськоРівненське з центром у Луцьку; ДонецькоСхідноукраїнське з центром у Донецьку; Києво – Черкаське – в Центральноукраїнське з центром у Києві; ОдеськоКримське – в Південноукраїнське з центром в Одесі; Львівське – в Західноукраїнське з центром у Львові. Були визначені дати проведення з'їздів у п'яти об'єднаннях з врахуванням того, що вони повинні завершитися до 10 серпня 1987 р. Проте Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР категорично заборонила називати звітно-виборчі збори з'їздами, а лише нарадами представників [388, с. 106]; [389, с. 117].

У 1988 р. мережа Церкви АСД складалася із 214 громад і груп, з яких зареєстрованих було тільки 154. За останні сім років, як відзначалося на з'їзді, реєстрацію отримала лише 21 громада. На період проведення з'їзду Церква АСД мала 152 молитовних домів, з яких безпосередньо церкві належали 94 будинки і 87 орендувалися. Третя частина з них була побудована або реконструйована за останні сім років [308, с. 331].

Додамо, що у 1975 р. апарат Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області переконав декілька великих релігійна громада АСД у необхідності їх офіційної реєстрації. Таким чином, було зареєстровано релігійну громаду м. Луцька (70 осіб), м. Ковеля (61 особа), с. Мишів Іваничівського району (24 особи), с. Дроздні Ковельського району (34 особи). Нелегально продовжували функціонувати релігійні громади АСД на території Локачинського, Камінь-Каширського, Володимир-Волинського районів і міста Володимир-Волинський. Адвентисти сьомого дня Волині підтримувала тісний зв'язок із Київською громадою АСД [32, арк. 26].

У роки радянської влади *Свідки Єгови* були, по суті, оголошені забороненою, репресованою конфесією. Власне у Волинській області ця

релігійна течія набула значного поширення. Єговисти у 1960-х – 1960-х рр. проживали у 62 населених пунктах області. Найбільша кількість віруючих зафіксована у м. Володимир-Волинський (130 осіб), м. Нововолинськ (150 осіб), а також Горохівському (86 осіб), Локачівському (50 осіб), Іваничівському районах. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Волинській області зауважував, що «окремі члени секти вороже відноситься до окремих заходів радянської влади». Нерідко траплялися випадки, коли віруючі спільноти свідків Єгови відмовлялися служити в лавах Радянської армії [30, арк. 47].

Зростанню чисельності громад єговістів перешкоджали тотальні репресії. І. Панчук відзначає, що ще у 1946 і 1947 рр. відбувалися масові арешти і групові судові процеси над Свідками Єгови у Львівській, Станіславській (нинішній Івано-Франківській), Тернопільській, Волинській і Рівненській областях. У кожному такому судовому процесі на лаві підсудних було по 10-15 віруючих, здебільшого жінок і похилого віку чоловіків, а деколи навіть підлітків до 14 років (чоловіки призовного віку були засуджені ще в 1944 – 1945 рр. за відмову брати до рук зброю і служити в Червоній армії) [388, с. 63].

19 лютого 1951 р. міністр державної безпеки СРСР Абакумов надіслав на ім'я Й. Сталіна «доповідну записку» під грифом «цілком таємно», озаглавлену «Про необхідність виселення із 13 західних областей України і Білорусії, Молдавської, Латвійської, Литовської і Естонської РСР учасників антирадянської секти єговістів і членів їх сімей». У цьому поданні Сталіну доповідалося: «органами МДБ впродовж 1947 – 1950 рр. було викрито і ліквідовано декілька антирадянських організацій і груп нелегальної секти єговістів, які проводили активну ворожу роботу в західних областях України і Білорусії, в Молдові і Прибалтійських республіках». У цій записці зазначалося, що органами державної безпеки за вказані 4 роки «арештовано 1048 ватажків і активістів цієї секти», «ліквідовано 5 підпільних друкарень» і «конфісковано понад 350 тис. примірників брошур, журналів та іншої

єговістської антирадянської літератури» [388, с. 54].

У першій половині 60-х років намітився новий розкол Свідків Єгови в кількох регіонах – на Волині, Буковині й Закарпатті. Цей розкол був викликаний публікацією серії статей у «Вартовій Башті», в яких по-новому подавалася інтерпретація 13 розділу Послання апостола Павла до Римлян. Товариство «Вартова башта» висвітлювало проблему «підкорення вищим властям», визнавши апостольську версію «вищих властей», однозначно, як підкорення світській, державній владі, а не – «вищій теократичній владі в особі Бога Єгови і Його Царя Ісуса Христа», як інтерпретувався цей текст раніше. «Нове світло із храму Єгови» (так Свідки Єгови пояснюють можливі періодичні зміни в тлумаченні і розумінні деяких положень свого віровчення) не було сприйняте з покірністю окремими служителями, які міцно і непорушно трималися попередньої версії тлумачення «вищих властей», сформульованої ще в 30 – 40-х роках, коли вони перебували в лавах організації [388, с. 120].

І. Панчук справедливо зауважує, що «групи волинських Свідків Єгови під керівництвом Гюка і Савчука з підозрою поставилися до нової літератури, в якій знаходили ті чи інші «інновації», зміни, оскільки вважали, що такі теократичні установки не можуть походити з керівного центру в Брукліні. «Вірний і мудрий слуга», тобто «керівний центр» помазаників, на їх погляд, знаходиться під «натхненням Божого Духа» і «не може допускати помилок і змін в інтерпретації Святого Письма». Вони виявили недовіру не лише до нової літератури, а й до «крайового центру», який таку літературу поширює. Знову впала підозра на підступні дії КДБ з метою «забруднення чистого вчення». Ці групи, як вони себе вважають, «істинних», «чистих», «традиційних» свідків Єгови ще й досі існують в Волинській, Чернівецькій областях» [388, с. 118]. Дослідниця зауважує, що «вони не сприймають бруклінської літератури періоду президентства Н.Норра (за якого почали фіксуватися, на їх погляд, разючі й неприйнятні для них зміни) і дотримуються лише літератури періоду президентства Рутерфорда. По суті,

вони стоять на консервативних, надто фанатичних позиціях. І навіть зустрічі в умовах свободи, яка настала в незалежній Україні, з чільними авторитетами з «керівного центру» в Брукліні не похитали їхньої позиції про «відступництво вірного і мудрого слуги від правильного вчення» [388, с. 125].

Тільки у 1965 р. у Волинському регіоні з'явився певний відголос послаблення репресій із виходом таємного указу Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень по спецпереселенню з учасників секти Свідки Єгови», що не підлягав опублікуванню у пресі [388, с. 112]. Документ приписував зняття обмеження зі спецпереселення і звільнення з-під адміністративного нагляду усіх свідків Єгови та їхніх сімей [308, с. 536]. Проте для повернення у попереднє (до вислання) місце проживання потрібний був спеціальний дозвіл місцевих органів влади, в якому здебільшого на місцях відмовляли. Відтак не повернулись до Волинського регіону більшість тих, кого зачепили повоєнні репресивні заходи щодо представників розглядуваної нами віросповідності. Тому волинські свідки Єгови змушені були інституалізуватися на території Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану та інших регіонів СРСР, у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій областях, Криму, де до масових депортацій їх практично не було та де вони застосовували увесь потенціал своєї місіонерської роботи, а відтак основні форми соціальної практики – місіонерство і прозелітизм – і надалі «давали» членам цієї релігійної організації нових adeptів та поширювали віросповідність на вказаній території [388, с. 114].

Загалом, у 1972 р. У Волинській області нараховувалося 13 релігійних груп свідків Єгови, до складу яких входили 512 віруючих. У цей же період у цих протестантських громадах, за словами місцевого уповноваженого Ради у справах релігій, проходить процес воз'єднання на позиціях зятківців. Водночас найактивнішою релігійною громадою свідків Єгови у Волинській області, яка противилася об'єднанню, була релігійна група у м. Горохів. Її «керівник» звинувачував течію зятківці у тому, що «вони проводять об'єднання з ініціативи влади». Все ж таки, зятківцям Волині вдалося створити

Львівсько-Волинський обід, до якого увійшли 10 релігійних громад (9 – релігійні громади, які функціонували у Волинській області) [31, арк. 19]. За словами уповноваженого Ради «секта проводить свої зібрання у глибокому підпіллі, отримує періодичну літературу з-за кордону консервативними каналами, яку перефотографовує фотоапаратом і після проявлення плівок поширює серед віруючих». На думку державно-партійних органів влади, «секта немає впливу на оточуюче населення через свою реакційну сутність». Деякі члени «секти», читаємо у звітах місцевого уповноваженого Ради, «вороже виховують своїх дітей у відношенні до радянської влади» [31, арк. 19]. Зокрема у Володимир-Волинському районі три юнаки, які належали до протестантської течії свідків Єгови у жовтні 1972 р. «заявили райвоєнкому про своє небажання служити в лавах Радянської армії» [31, арк. 19].

У 60–80-х рр. ХХ ст. значна концентрація свідків Єгови Волинського регіону була у Рівненській області, де вони діяли нелегально. Після масового виселення сталінським режимом їх залишилося близько кількох десятків [388, с. 115]. Проте до кінця 80–х років ХХ ст. їхня кількість значно зросла. Найбільша концентрація віруючих цієї конфесії була у м. Рівне, м. Дубно, м. Костопіль (нелегальні групи нараховували 20–40 членів). В. Пуліковський зазначав, що у Рівненській області діяло 5 кілок – Дубно, Рівне, Клевань, Костопіль. Керівники цих кілок разом із вірянами займались вивченням «Вартової башти» та місіонерською роботою. «Рівне фактично стало нелегальним центром зборів вірян Житомирської, Хмельницької, Рівненської областей», – відзначають релігієзнавці [388, с. 118]. В. Пуліковський зауважив, що були випадки, коли сусідам агенти «спеціальних органів» платили по 10 крб. за те, щоб вони доносили на свідків. «Сусіди гроші брали, але не доносили». Ми бачимо, до якої нищості, подвійних стандартів, лицемірства вдавалася радянська влада, «борючись» проти невеликої кількості людей, у діяльності яких вони вбачали загрозу радянському режимові [388, с. 120].

Таким чином, релігійна карта Волині 1960-х – 1980-х рр.

характеризується значним домінуванням РПЦ на тлі поширення серед місцевого населення віровчення протестантських конфесій, особливо ЄХБ. Державно-партійні органи влади зуміли трансформувати релігійну мережу в регіоні завдяки реєстрації нелегальних релігійних груп п'ятидесятників, АСД. Особливість регіону полягала у тому, що упродовж досліджуваного періоду не проявляли активності віруючі УГКЦ, а РКЦ перебувала під тотальним контролем місцевої влади.

4.2. БОРОТЬБА ПАРТЧИНОВНИКІВ З РЕЛІГІЙНІСТЮ НАСЕЛЕННЯ

Волинський, Рівненський обкоми Компартії України, уповноважені Ради у справах релігій приділяли значну увагу проблемі зменшення релігійності у населення регіону, особливо серед православних вірян та віруючих ЄХБ, чисельність яких в областях стрімко зростала. У Волинському регіоні православ'я, констатують українські учені, не тільки потреба віруючих у релігійній діяльності, але й, традиційно у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. «оберіг національної ідентичності за умов польсько-католицького оточення» [388, с. 45]. У цій ситуації для партійно-радянських органів влади можливості для швидкої зміни ідентичності шляхом відмови від православ'я не було. У Волинській, Рівненській областях радянський уряд починає обережну церковну політику, діє через підкорення православної ієрархії і православних парафій під юрисдикцію добре контрольованої владою Московської патріархії. Це проявилось у дозволі радянської влади решткам єпископату Московської патріархії провести приєднання єпархій колишньої ПАПЦ, що слід охарактеризувати як територіальне відновлення Російської православної церкви у Волинському регіоні [388, с. 52].

У 60–80-ті ХХ ст. у Волинському регіоні, як зрештою й у сій УРСР, роки боротьбу з релігією здійснювали, прикриваючись такими ідеологічними

кампаніями, як атеїстична контрпропаганда, метою якої було: викриття і нейтралізація зарубіжного «клерикально-націоналістичного впливу на український народ»; припинення «підривної діяльності зарубіжних антикомуністичних центрів» (Ватикан, сіоністських, українських діаспорних національних і церковних організацій, протестантських конфесій) тощо [388, с. 60].

Атеїстична робота компартійного активу Волинської та Рівненської областей, за невеликим винятком, не викликала особливих зауважень в обкомах Компартії України. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області звертав увагу місцевих радянських органів влади на необхідність «більш конкретно займатися питанням науково-технічної роботи серед дорослого населення, особливо серед молоді» [32, арк. 37]. На його думку необхідно було б покращити роботу будинків культури, клубів, бібліотек. Працівникам кіно і телебачення необхідно подбати про те, щоб глядач (як міський так і сільський) дивитися більше фільмів на атеїстичну тематику (наприклад фільми «Шукаю свою долю», «Іванна», «Все залишається людям»). Місцевий апарат Ради пропонував приділяти більше уваги науково-практичному вихованню молоді у школах, професійно-технічних училищах, навчальних закладах. Водночас лекторам-атеїстам запропоновано у своїй лекційній пропаганді більше використовувати місцевого фактичного матеріалу із життя релігійних об'єднань [32, арк. 38].

І. Панчук зосереджує увагу на тому, що «просвітницька діяльність наукових атеїстів насамперед мала на меті науково спростувати існування Бога. Для загалу це спростування подавалося у доступній формі, причому віра в Бога трактувалася як ознака інтелектуальної відсталості. Так, зокрема, у Волинському регіоні у практику атеїстичної пропаганди входило проведення різних тематичних вечорів. До прикладу, вечір «Поговоримо про релігію», який відбувся у с. Верба Дубнівського району Рівненської області. «На цьому вечорі демонструвались хімічні досліди, що спростовують різні релігійні «чудеса, читались художні атеїстичні твори, присутні переглянули кінофільм

«Свято святого Іоргена». Подібні вечори проводилися одночасно і у низці інших сіл Рівненщини: с. Хорів Острозького району, с. Глинськ Здолбунівського району, с. Симонів Гощанського району, с. Мочулище Дубровицького району, с. Гранівка Козинського району та інших» [388, с. 82].

У районних центрах Волинської області для зменшення релігійної обрядовості у школах проводилися «бесіди, вечори, збори загонів атеїстичного спрямування, тижні атеїзму». У кожній сільській бібліотеці організовано постійно діючі виставки літератури з питань атеїстичної роботи. Проводилася цілеспрямована індивідуальна робота з дітьми, які перебували під релігійним впливом – вони, за словами партчиновників, «постійно залучалися до активної участі в житті дитячого колективу, суспільно-корисної праці» [29, арк. 11]. Проводилася систематична виховна робота з батьками учнів, організовувалися для них «атеїстичні вечори, проводилася індивідуальна робота з сім'ями віруючих» [29, арк. 11].

У звітно-інформаційній доповіді «Про стан і діяльність релігійних громад на території Волинської області за 1972 рік» із грифом «таємно» відзначено, що Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області проводила відповідну роботу щодо «роз'яснення радянського законодавства про релігійні культу серед віруючого населення, викорінення протизаконної діяльності екстремістських, протестантських груп, приділяла увагу роботі громадських комісій райвиконкомів з метою активізації їх діяльності щодо контролю за виконанням законодавства про релігійні культу, вивчала внутрішнє життя і процеси в релігійних громадах, аналізувала нові тенденції, що зароджувалися в ідеологічній роботі партійних, радянських органів і громадських організацій» [31, арк. 2].

Одна з нових тенденцій – створення у західноукраїнському регіоні Комісій за дотриманням законодавства про релігійні культу. Комісії за дотриманням законодавства про релігійні культу, створені при виконкомах районних рад, обговорювали на своїх засіданнях широке коло питань, які стосувалися:

- планів роботи комісії;
- фінансово-обрядової діяльності релігійних об'єднань;
- розподілу обов'язків між членами комісії;
- перевірки листів віруючих, які надійшли до місцевих органів влади;
- релігійної обрядовості на території районів;
- типових порушень віруючими законодавства про релігійні культу;
- проповідницької діяльності у зареєстрованих протестантських релігійних громадах та ін. [26, арк. 14].

У звіті уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Волинській області за 1968 рік акцентовано увагу на діяльності Комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу. У цьому контексті він виокремив діяльність Комісії, створеній при Нововолинській міській раді, члени якої у звітному році неодноразово порушували питання про підпільну діяльність п'ятидесятників, проводили «профілактичні розмови з вожаками, активом секти». У результаті, близько 100 осіб вийшли з підпілля і долучилися до зареєстрованої релігійної громади ЄХБ у селі Гряди Іваничівського району [30, арк. 55].

Володимир-Волинська міська рада готуючи звіт про релігійну ситуацію у місті у 1982 році відзначала діяльність Комісії за дотриманням законодавства про релігійні культу, до складу якої входили правознавці, лектори-атеїсти, робітники. Члени Комісії входили до відповідних секцій, серед яких: секцію по вивченню форм і методів діяльності релігійних організацій, вивченню їх впливу на населення; секція боротьби з релігійним екстремізмом; секція нагляду за діяльністю релігійних організацій, духовництва; секція пропаганди законодавства про культу. Члени Комісії намагалися контролювати законність перевиборів пресвітерів, дияконів, регулярно відвідували молитовні зібрання віруючих ЄХБ, АСД, аналізували проповіді віруючих і духовництва [29, арк. 11].

У 1982 р. було проведено 4 засідання комісії сприяння Виконкому Камінь-Каширської міської ради за дотриманням законодавства про релігійні

культу. На засіданнях розглядалися питання «Про стан релігійної обрядовості в районі за 1981 рік», «Звіт членів комісії про виконання ними громадських обов'язків», «Про роботу сільських комісії сприяння». На розгляд адмінкомісії було подано 3 справи про порушення законодавства про релігійні культу. Протягом року було проведено дві наради з служителями культу, одну – з членами комісії сприяння та одну – з голови комісій по впровадженню у побут нових обрядів. У Камінь-Каширську у 1982 р. було проведено також семінар по впровадженню нових звичаїв та обрядів. Державно-партійними органами влади вивчалась діяльність протестантських церков та спільнот, зокрема було прослуханого 12 проповідей [29, арк. 14].

У 1982 р. в Іваничівському районі при Виконкомах сільських рад працювали комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, в яких загалом нараховувалося 105 осіб [29, арк. 50]. До їх складу входили робітники, колгоспники, вчителі, службовці, культосвітні працівники та пенсіонери. Основна робота Комісій зводилася до вивчення проповідницької діяльності релігійних об'єднань. Члени Комісій також здійснювати постійний контроль за діяльністю релігійних общин і духовенства. Були виявлені і «не залишились без реагування порушення законодавства про релігійні культу» [29, арк. 50]. Зокрема Комісія сприяння при виконкомі Бужанської сільської ради виявила зібрання незареєстрованої групи п'ятидесятників. Власник будинку, де проводилося молитовне зібрання, був притягнутий до адміністративної відповідальності. Члени Комісії також перевіряли церковні книги та правильні записи у них фінансової звітності [29, арк. 50].

У 1982 р. Комісія за дотриманням законодавства про релігійні культури, яка функціонувала при Виконкомі Володимир-Волинської районної ради провела 77 засідань, на яких обговорила: підсумки роботи по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури у 1981 році, стан збереження культового майна в церквах, а також використання культових споруд колишніх релігійних об'єднань, благоустрою кладовищ [29, арк. 47].

Не залишилися без уваги питання дотримання законодавства про релігійні культури на території Зарічанської сільської ради, а також стан ведення документації по відправленню релігійних обрядів в православних церквах. Порувалися питання про роботу педагогічних колективів шкіл району по недопущенню втягненню учнів у «релігійні секти» та питання проповідницької діяльності служителів культу [29, арк. 47].

Комісія вивчала стан ведення документації в релігійних об'єднаннях, обговорювала питання дотримання правил ремонту культових закладів, діяльності служителів культу та членів виконавчих органів. За порушення законодавства про релігійні культури членами Комісії чотири особи було притягнуто до адміністративної відповідальності. Також члени Комісії активно працювали над освоєнням культових приміщень знятих з реєстрації релігійних об'єднань, зокрема на протязі року були освоєні храми в селах Нехворощі, Микуличі, Яковичі, Хотячів. Залишилося не освоєними храмові приміщення в селах Бобичі, Ізов, Новосілки [29, арк. 48].

Комісія за дотриманням законодавства про релігійні культури, яка була створена при Виконкомі Ковельської міської ради у 1982 році основну увагу приділяла питанню запровадження в життя нових звичаїв та обрядів, що мало б «сприяти зниженню релігійної обрядовості у місті» [29, арк. 48]. Відзначено, що у 1982 р. тільки 18% новонароджених було охрещено, а 0,6% молодих пар вінчалися за церковними обрядами. У 1983 р. було заплановано відкрити будинок громадянської панахиди, ритуальний майданчик на новому кладовищі, організувати роботу духовного оркестру для надання послуг при здійсненні обряду поховання. Обговорювалося питання запровадження посади організатора для весільного святкування. На думку членів Комісії на часи було питання відкриття святкового залу для проведення урочистих подій, що «дало б змогу більш широко, на високому культурному рівні впроваджувати в життя нові радянські звичаї обряди» [29, арк. 48].

На початку 1980-х років на території Ратнівського району основну роботу за дотриманням законодавства про релігійні культури виконувала

відповідна Комісія, створена при Виконкомі Ратнівської районної ради. На засіданнях комісії порушувалося питання проповідницької діяльності «сектантських об'єднань» в селах Гута та Річиця, про роботу Комісій, створених на території окремих сільських рад, про порушення законодавства про культу священиком Забродівської церкви. Впровадженню у побут радянської обрядовості сприяв факт наявності у районі 19 кімнат урочистих подій, а також діяльність 5 духовних оркестрів [29, арк. 48].

Горохівська районна рада у 1982 році виявила 16 порушень законодавства про релігійні культу. Цей факт насторожив Комісію за дотриманням законодавства, яка була створена при Виконкомі Горохівської районної ради у складі 10 осіб [29, арк. 555]. Члени комісії вивчали релігійну ситуацію в регіоні, досліджували форми і методи діяльності релігійних об'єднань та служителів культу, вивчали їх вплив на населення, спостерігали за проповідницькою діяльністю священиків та пресвітерів. У 1982 р. було проведено сім засідань Комісії, на яких заслухано питання:

- про роботу комісії у 1981 році,
- про фінансово-обрядову діяльність релігійних об'єднань на території району;
- про план роботи комісії на 1983 р.;
- про розподіл обов'язків між членами комісії;
- про наслідки перевірки листа без підпису, який надійшов із села Мирне;
- про стан релігійні обрядовості на території району;
- про порушення законодавства про релігійні культу та ін. [29, арк. 55].

Волинські обком Компартії України вважав, що апарат уповноваженого Ради в справах релігій при раді Міністрів УРСР разом з місцевими органами влади «провели у 1975 році певну роботу по посилення контролю за дотриманням законодавства про культу. Необхідно ще багато зробити щоб ліквідувати такі порушення законодавства зі сторони релігійних об'єднань і окремих служителів культу як: виготовлення саморобних ікон,

свічок; спекуляції церковними речами; втручання служителів культу у фінансові справи громад; виготовлення і поширення нелегальної літератури; проведення водних хрещень і ділових зборів релігійних об'єднань без дозволу місцевих органів влади; організація нелегальних молитовних зібрань» [32, арк. 71].

У 1982 р. уповноваженим Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР у Волинській області не було виявлено жодного факту порушення законодавства про релігійні культури у Любешівському районі. З метою зменшення релігійності релігійної обрядовості у районі «проводилася відповідна робота по широкому запровадженню нових звичаїв і обрядів, атеїстичному вихованню молодого покоління та населенням». У районі функціонувало 18 кімнат урочистих подій, які «були забезпечені всією необхідною ритуальною атрибутикою» [29, арк. 10]. У селах на центральних садибах побудовані рятувальні майданчики. Відзначено, що «для проведення тих чи інших ритуалів на високому організаційному, естетичному, емоційному рівні в районі є всі можливості. Так у більшості будинків культури створені і діють вокально-інструментальні ансамблі, хорові колективи, вокального обрядові груп», зокрема у селах Дольськ, Березичі, Велика Глуша, Мала Глуша, Садче. Найвища релігійна обрядовість спостерігалася в тих селах в яких функціонували православні церкви [29, арк. 10].

Щодо кожної з конфесій Волині місцеві партчиновники виробили власні механізми протидії поширенню релігійності. У Волинському регіоні ситуація із православ'ям істотно відрізнялася від решти регіонів південних, центральних і східних областей – після приходу на територію Волині радянської влади Православна церква залишилася відірваною від свого першоієрарха митрополита Варшавського Діонісія (Валединського), хоча спочатку продовжувала діяти на засадах канонічного єднання з Польською автокефальною православною церквою (ПАПЦ) [388, с. 82]. Проте канонічна єдність з Варшавською митрополією не могла влаштувати РПЦ. Окрім того,

приєднання єпархій ПАПЦ значно підривало існування РПЦ. Нові парафії хоча і стали частиною РПЦ під час другої радянської країни, проте не ідентифікували себе з нею повністю. З огляду на різноманіття соціально-політичних орієнтирів цих церков, варто наголосити, що частина вірян були об'єднані критичною риторикою щодо офіційно дозволеної Православної церкви [388, с. 91].

Все ж, уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зазначав, що «більшість православних служителів культу позитивно оцінюють своє становище і свою діяльність здійснюють в рамках законодавства про культу, а частина навіть намагається співпрацювати з місцевими органами влади. Для прикладу, у розмові уповноваженого із священником з м. Володимир-волинського, останній відзначав: «Що стосується умов церковного життя, то воно значно краще, ніж було при царській Росії і панській Польщі. У наш час священника прихожани більше люблять, цінують і дорожать ним, ніж у попередні роки. Крім того для наших дітей стала доступна освіта» [25, арк. 23].

У цей же період все частішими стають випадки руйнування православних храмів. Володимир-Волинська районна рада відзначала, що у 1965 р. в районі було знято з реєстрації 16 релігійних об'єднань, у 1974 р. – ще два релігійні об'єднання в селах Бобичі і Хотячів. Проте тільки у двох селах, зауважували партчиновники, де припинили діяльність релігійні громади храмові приміщення були розібрані. Три церковні приміщення у селах Рогожани, Когильно, Яковичі перебували в аварійному стані і використанню не підлягали. 9 церковних приміщень використовувалася під склади колгоспами і споживчими товариствами. Церковне приміщення у с. Ізов знаходилося на кладовищі. Не використовувалися придатні для використання церковні приміщення в селах Бобичі, Нехворощі, Хотячів. Наприкінці 1970-х років ці приміщення були передані колгоспам «Комсомолец імені Чапаєва» та «Радянська Україна». Ключі від храмів знятих з реєстрації релігійних об'єднань знаходилися у віруючих і тільки у с. Хотячів церковне приміщення

було закрито на два замки. Культове майно знаходилося у чотирьох закритих приміщеннях. Випадків ремонту та використання церковних приміщень знятих з реєстрації релігійних громад у районі не було [25, арк. 12].

Початок 1970-х років у Волинському регіоні ознаменований руйнуванням низки національних святинь. Так, 1972 р. була зруйнована святиня караїмів м. Луцька – дерев'яна кенаса, на руїну перетворено давню єврейську святиню м. Луцька – синагогу. Встояла лише лютеранська кірха, яка функціонує і нині. 1983 р. був зруйнований Чернчицький Свято-Преображенський храм на Волині [388, с. 117].

В окремих районах Волинської області ситуація із закриттям споруд набула масового характеру. Так, наприкінці 1970-х рр. у Любомльському районі знаходилось 10 знятих з реєстрації релігійних споруд. Було освоєно 7 храмів, зокрема у селі Пулемець храм передано школі під музей, у селі Острів'я приміщення передано восьмирічній школі під музей, у селі Римачі облаштовано зерносклад Колгоспу імені КППС, у селі Підгородно на місці культові споруди постав зерносклад Колгоспу імені Кірова, у селі Мосир обладнано зерносклад Колгоспу «Прикордонник». У Любомлі 2 церковних приміщення використовувалася під склад та спортзал [25, арк. 4].

Питання освоєння культових приміщень перебувало на постійному контролі місцевої влади. Так, Володимир-Волинська районна рада повідомляла уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області (1979 р.) про те, що у 1965 р. в районі було знято з реєстрації 16 релігійних об'єднань в селах Микуличі, Нехворощі, Хмелів, Хворостів, Світанок, Воцатин, Овадно, Суходоли, Новосілки, Черників, Орані, Стенжаричі, Рогожани, Яковичі, Ізов. У 1974 р. зняті з реєстрації ще дві релігійні громади у селах Бобичі, Хотячів. Станом на 1979 рік будівлі, зняті з реєстрації релігійних об'єднань у селах Оранів та Стенжаричі були розібрані. 3 приміщення культових будівель у селах Рогожани, Когильно, Яковичі аварійні і використанню не підлягали. 9 церковних приміщень в селах Черників, Микуличі, Світанок, Овадно, Воцатин, Новосілки, Суходоли,

Хмелів, Хворостів використовувалися під склади колгоспами і споживчими товариствами. Церковне приміщення в с. Ізов знаходилося на кладовищі і не підлягало освоєнню [25, арк. 34].

У 1979 р. на території Горохівського району Волинської області знаходилося 33 культові споруди, які були зняті з реєстрації. Під склади використовувалася 11 храмів у селах. Станом на 15 квітня того ж року в районі не використовувалися 22 культові споруди, у тому числі 3 пам'ятки архітектури у селах Ржищів Бужанівської, Київської Охлопів Журавниківської, Кутрів Пісківської сільських рад. У 1978 р. було відремонтовано церкву у с. Кутрів, продовжувалися ремонтні роботи у костелі міста Берестечка (культові споруди запропоновано використовувати під музеї). Чимало церковних будівель були споруджені на кладовищі. Горохівська районна рада запропонувала використовувати їх як ритуальні будинки. 7 храмів перебували в аварійному стані. Водночас у трьох селах ключі від культових будівель перебували у віруючих, які іноді «відкривали церкви». Були й випадки, коли віруючі самовільно ремонтували храми, що, зокрема, характерно для сіл Охлопів, Рачин, Шклин [25, арк. 31].

У доповідній записці апарату Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Волинській області Рожищенська районна рада повідомляла, що у 1959 – 1960-х роках було знято з реєстрації 7 культових приміщень релігійних об'єднань. Станом на 1979 рік усі вони знаходилися в аварійному стані. Все ж таки, із цих культових споруд, 2 використовувалися під склади, а 2 отримали статус пам'ятки архітектури. За словами партчиновників, «інші взагалі не використовувалися». Ключі від закритих церковних приміщень знаходилися у місцевих органів влади. Майно зняти з реєстрації церков було передано до найближчих функціонуючих церковних приміщень. Констатовано, що «фактів самовільно відремонтованих приміщень віруючим зафіксовано не було» [25, арк. 34].

У Любомльському районі нараховувалося 10 релігійних споруд, які були зняті з реєстрації станом на 1 травня 1979 р. Із цих храмів було освоєно

7, натомість 3 приміщення перебували в аварійному стані (селах Радехів, Ростань, Шацьк). Луцька районна рада нарахувала на підзвітній території 15 кулькових приміщень, які були зняття з реєстрації у 60-70 х рр. ХХ ст., із яких два храми були знесені (с. Лищин, с. Вугуричів), 5 використовувати під складські (села Гіркополонськ, Буків, Першотравневе, Хорохорин, Милушів), три приміщення не підлягали використанню через аварійний стан. У храмах сіл Крупськ, Чаруків проживали люди, оскільки вони були переобладнані під житлові будинки [25, арк. 8].

У Камінь-Каширському районі знаходилося 13 церковних споруд, знятих з реєстрації з реєстрації місцевими органами влади. Із них 6 використовувалися під склади колгоспів і сільських споживчих товариств, із 7 приміщень, які не використовувалися, 4 були придатні до використання (села Михнівка, Качин, Личини, Гута-Камінська), 3 знаходилися в аварійному стані (села Бузаки, Нуйно, м. Камінь-Каширський). Культова споруда, яка розташовувалася у с. Михнівка, була пам'яткою архітектури. За висновками партчиновників, село було «неперспективним», тому використання цієї культові споруди не передбачалося. У с. Корчин, де церква вважалася пам'яткою архітектури, у 1979 р. було відкрито шкільний історико-краєзнавчий музей [25, арк. 23].

Виконком Ківерцівської районної ради повідомляв апарат Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області (1981 р.) про те, що на території району знаходилося 6 культових приміщень, які були зняті з реєстрації. Зазначено, що 3 приміщення використовувалися під господарськими склади колгоспів, 1 – під державний музей релігій та атеїзму, 1 – під склад Луцького педінституту, 1 – під майстерню школи [25, арк. 3].

В «Інформації на доповідну записку про використання культових приміщень знятих з реєстрації релігійних об'єднань в народногосподарських і соціально-культурних цілях» (1982 р.) Турійська районна рада зазначала, що у 1981 р. «проведена певна робота по використанню заходів, які рекомендовані у доповіді тт. Маслова». Констатовано, що у звітному році від

усіх зняти з реєстрації молитовних споруд місцеві органи влади забрали ключі у віруючих і передали їх на зберігання до виконкомів сільських рад. Також було одержано дозвіл на знесення не використовуваної молитовної споруди у с. Окунин. Спеціально створеною комісією було встановлено, що приміщення церков у селах Оса і Туропин перебувають в аварійному стані і використанню не підлягають. Культову споруду у с. Новосілки запропоновано використовувати у господарських цілях [25, арк. 26].

Така ситуація із храмами викликала обурення у віруючих, які масово надсилали листи до місцевих державно-партійних органів влади. Більшість із них була відхилена, хоча у постанові Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР від 30 червня 1976 р. «Про заходи щодо виконання постанови ЦК КПРС від 28 квітня 1976 р. «Про подальше вдосконалення роботи з листами трудівників у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» відзначено, що Рада у справах релігій, її уповноважені в регіонах «останнім часом покращили роботу з листами, заявами, скаргами громадян, більш оперативно реагують на їх зміст, проводять профілактичну роботу щодо попередження порушення соціалістичної законності у сфері релігійних культів» [32, арк. 99]. Однак у низці областей УРСР ще помітний «формалізм при розгляді заяв і скарг громадян, своєчасно не даються відповіді на злободенні питання». Серед таких областей – Рівненська та Волинська [32, арк. 99].

Основний акцент антирелігійної кампанії на Волині спрямовувався проти релігійного підпілля. На зламі 1960-х – 1970-х рр. уповноважений Ради у справах релігії при Раді міністрів СРСР у Волинській області повідомляв, що «з більшістю членів незареєстрованих груп області були проведені відповідні бесіди по питаннях припинення їх нелегальної діяльності. Такі бесіди продовжують проводити представники місцевих органів влади, члени пресвітерської Ради ЄХБ. Разом з обкомом КПУ, міськкомом Компартії України розроблені заходи по припиненню їх нелегальної діяльності. Адміністративні заходи з боку місцевих органів влади змусили керівництво розкольників

задуматись. Днями групи із міста Луцька, Ковеля подали заяви про реєстрацію. Питання вивчаються...» [25, арк. 4].

На думку уповноваженого Ради в області «почали більше приділяти уваги вивченню змісту проповідей священнослужителів, пресвітерів, проповідників». У грудні 1973 р. на нараді завідуючих відділами пропаганди, секретарів ідеології райкомів Компартії, голів райвиконкомів обкому Компартії України рекомендовано створити при міськрайвиконкомах групи щодо вивчення форм і методів богослужінь, змісту проповідей священнослужителів, пресвітерів, проповідників. В окремих міськрайвиконкомах вони вже діяли. Починаючи із 1970 р. у будинку політосвіти обкому Компартії України періодично проводилася соціологічні дослідження стану релігійності населення по окремих районах області. До групи соціологічних дослідників були включені викладачі вузів Луцька, Нововолинська, працівники відділу пропаганди обкому Компартії України, лектори-атеїсти [25, арк. 14].

Уповноважений ради у Волинській області констатував, що в окремих районах області ще недостатньо працюють Комісії за дотриманням законодавства про релігійні культури (Камінь-Каширський, Ківерцівський, Іваничівський). Комісії «не використовують повністю своїх можливостей щодо судового контролю за діяльністю служителів культу, проповідників і окремих віруючих. Це приводить до того, що окремі служителі культу, проповідники, проводять незаконну діяльність і грубо порушують радянське законодавство...» [25, арк. 12].

У тому ж 1973 р. апарат уповноваженого Ради у справах релігій був змушений визнати, що «не в силі проконтролювати діяльність всіх легальних і нелегальних громад у Волинській області». Зазначено, що «у тих районах, де комісії при райвиконкомах по дотриманню законодавства про культури працюють сумлінно, там віруючим груп не дозволяють зайнятись релігійною пропагандою». У звітних документах партчиновників констатовано: «Потрібно відверто сказати, що в ряді районів такі комісії працюють від часу

часу (Ківерцівський, Камінь-Каширський, Локачинський, Горохівський). Окремі члени комісій інколи не знають чим вони повинні займатися (міські ради Горохова, Ківерець, Володимир-Волинська і Турійська). Голови цих комісій, їх члени рідко займаються вивченням питання проповідницької діяльності». Проте, на думку уповноваженого, «основна маса віруючих лояльно ставляться до радянської влади, сумлінні трудівники колгоспів і ланів, промислових підприємств, ведуть себе зразково в трудових колективах, порядні в сімейному відношенні» [28, арк. 2].

Загальну картину боротьби з релігійністю у Волинській області дає звіт місцевого уповноваженого Ради у справах релігій за 1974 рік. У ньому визначені основні здобутки та прорахунки апарату Ради, а також конкретизовані заходи які потрібно здійснити у другій половині 1970-х років. Передусім уповноважений зауважив, що у період 1973 – 1974 років «місцевими органами влади районів області й апарату уповноваженого ради ведеться головна робота в світлі постанови ЦК Компартії України від 9 жовтня 1973 р. по лінії виходу з підпілля сектантських груп у містах Луцьку, Ковелі, Нововолинську лікарню... Внаслідок проведеної відповідної роботи з керівниками п'ятидесятницьких груп міст Луцька, Ковеля вдалося одержати позитивні наслідки. У серпні місяці групи п'ятидесятників міста Луцька на чолі з пресвітером Рихлюком визнала платформу ЄХБ і була зареєстрована як окрема громада ЄХБ. Група п'ятидесятників міста Ковель з грудня 1974 року одержала можливість проводити молитовні збори в будинку ЄХБ даного міста. З підпілля вийшло більше двохсот чоловіків. На даний час з керівництвом цієї групи ведеться відповідна робота щоб вони співіснували у громаді ЄХБ...» [28, арк. 3].

Уповноважений ради зазначав, що у сфері виведення підпільних протестантських громад з підпілля чимало зроблено старшим пресвітером Нестеруком, членом пресвітерської ради ЄХБ Рихлюком, місцевими радами депутатів міста Луцька, Ковеля, Нововолинська. «Тепер є всі підстави говорити, що група п'ятидесятників міста Нововолинська на чолі з їх вожаком

Артищуком у цьому році вийде з підпілля і влється в зареєстровану громаду ЄХБ міста, – відзначав партчиновник. – Нам в свою чергу слід буде вирішити питання про надання можливості побудувати віруючими молитовний будинок, бо існуюче приміщення не може вмістити всіх віруючих...» [28, арк. 5].

Зазначено, що у 1974 – 1975 роках знову ж таки завдяки зусиллям апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області виведено на легальне становище групи віруючих АСД м. Луцька (50 осіб), с. Дроздні (40 осіб), м. Ковеля (70 осіб). «Всі вони задовільняють свої релігійні потреби в будинках віруючих ЄХБ. На даний час вони не порушують питання про реєстрацію їх груп як громада АСД, – йдеться у документі. – Апарат уповноваженого, голови районних комісій по дотримання законодавства про релігійні культу будуть й далі робити все, щоб задовільнити законні вимоги віруючих громадян». прискіпати екстремістські випадки з боку окремих хижаків нелегальних груп» [28, арк. 6].

Уповноважений Ради констатував, що в області продовжує діяти шість груп РЦ ЄХБ, які «проживають в різних місцях». Найбільші групи «розкольників» функціонували у м. Луцьку (105 осіб), м. Ківерці (до 50 осіб), м. Ковелі (до 50 осіб). У звіті з цього приводу констатовано: «Намагаючись затримати об'єктивний процес відходу віруючих від релігії, вожаки розкольників намагаються пояснити кризу в церкві недосконалим радянським законодавством про культу. Грубо порушуючи закон, екстремістськи настроєні вожаки сектантів підбурюють віруючих проводити моління під відкритим небом, здійснюють релігійні ходіння і церемонії по вулицях і площах» [28, арк. 7].

«З більшістю членів даних груп були проведені відповідні бесіди по питанню припинення їх нелегальної діяльності, – резюмував уповноважений Ради у справах релігій. – Такі бесіди продовжують проводити представники місцевих органів влади, члени пресвітерської ради ЄХБ. Разом з обкомом

Компартії України, міськкомом Компартії України розроблені заходи, по присіканню їх нелегальної діяльності» [28, арк. 9].

Партчиновник не міг не відзначити, що в області «почали більше приділяти уваги вивченню змісту проповідей священнослужителів, просвітерів, проповідників». Зокрема у грудні 1973 р. на нараді завідувачів відділу пропаганди і секретарів ідеології райкомів партії, голів райвиконкомів в обкомі Компартії України рекомендовано створити при міськрайвиконкомах групи з трьох – п'яти осіб для вивчення форм і методів богослужінь, змісту проповідей священників, пресвітерів, проповідників. «В окремих міськрайвиконкомах вони вже діють, – констатував уповноважений Ради. – Це дає можливість зібрати цікавий матеріал для пропагандистської діяльності ідеологічних працівників. Добре поставлена ця робота в Луцьку під безпосереднім контролем відділу пропаганди міськкому партії» [28, арк. 11].

Уповноважений Ради у справах релігій був незадоволений роботою окремих комісій за дотриманням законодавства про релігійні культу. «Слід відмітити, – зазначав він, – що в окремих районах області недостатньо працюють комісії по дотримання законодавства про релігійні культу (Камінь-Каширський, Ківерцівський, Іваничівський)» [28, арк. 12]. Високопосадовцем констатовано «негативні явища», які відбуваються у середовищі релігійних як православних так і протестантських громад. «Всі ці явища вимагають від апарату уповноваженого, від органів радянської влади посиленого контролю за діяльністю релігійних об'єднань, служителів культу та окремих осіб, так званого релігійно активу суворого додержання радянського законодавства про релігійні культу..., – йдеться у звіті. – З боку органів влади та окремих службових осіб по відношенню до віруючих області мають місце невинуватні випадки застосування законодавства про культу та адміністративно, нічим не обґрунтованого, відхилення законних прав громадян: відмова в прийнятті на роботу, безпідставне звільнення з училищ, технікумів, безпідставна відмова у наданні дозволу на ремонт молитовних будинків, підведення електроенергії та освітлення. В окремих районах області

мали місце випадки, коли адміністративні комісії при райвиконкомах невірною підходили до розбору справ про накладення штрафів на порушників законодавства про культу» [28, арк. 15].

Для покращення ситуації у державно-церковних відносинах, уповноваженим Ради у 1974 – 1975 рр. організовано проведення в кожному районі Волинської області одноденних семінарів за участю членів районних комісій (адміністративної та комісії за дотриманням законодавства про релігійні культу) з питань законодавства про релігійні культу. Такі семінари були проведені з голови сільських і селищних рад, голови комісій по впровадженню нових радянських обрядів і звичаїв у життя та побут громадян. На думку партчиновника, «дані питання завжди перебували в полі зору партійних і радянських органів влади, чималу роботу проводить обласна комісія впровадження в життя нових обрядів». Констатовано, що у першому кварталі 1975 р. перевірено і заслухано три райвиконкоми області щодо впровадження в них обрядів (похоронів, весіль, хрещень). Серед таких – Горохівський, Рожищенський, Камінь-Каширський [28, арк. 17].

Завершував звіт уповноважений Ради – оптимістично. «Товариші, – зазначав він. – Ми живемо в епоху гострої ідеологічної боротьби, яку веде проти нашої країни імперіалістична пропаганда. За своїм змістом і розмахом вона є різновидністю буржуазної експансії... Вони розглядають релігію, як надійний засіб для поширення антикомуністичних ідей. Ми, комуністи, добре розуміємо свої обов'язки і завдання – бути завжди готовими дати відсіч різним проявам буржуазної ідеології. Наші працівники апарату уповноваженого зроблять все можливе, щоб наш народ жив новим радісним життям!» [28, арк. 19].

І. Панчук констатує: «Починаючи з другої половини 1960-х років влада намагалася легалізувати релігійне підпілля при одночасній ізоляції «релігійних фанатиків та екстремістів», тобто тих радикально налаштованих вірян, які прагнули у будь-який спосіб уникнути та протистояти цьому. Адже наявність у країні у цілому та особливо чисельних у Волинському регіоні

таких релігійних груп стала однією з основних проблем уповноважених Рад» [388, с. 56].

У цьому контексті найбільш активні дії влада здійснювала відносно нелегальних громад п'ятидесятників. Згідно з офіційною статистикою апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Волинській області у регіоні нелегально діяла 21 релігійна громада п'ятидесятників (християни віри євангельської), яка нараховувала близько 1200 осіб. Релігійна громада п'ятидесятників у с. Дольськ Турійського району, с. Тоболи Камінь-Каширського району, а також м. Нововолинськ «твердо стали на платформу євангельських християн-баптистів і ставлять питання перед владою про реєстрацію їх як ЄХБ» [31, арк. 17]. Водночас більші релігійні громади у м. Ковелі (200 – 250 осіб), м. Нововолинську (200 – 250 осіб) і деяких селах «відокремлюють себе від всіх віруючих і не погоджуються на об'єднання з ЄХБ» [31, арк. 17]. Апаратом Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Волинській області у 1972 р. «була проведена відповідна робота з керівниками нелегальної групи п'ятидесятників міста Луцька», яких у жовтні того ж року «вдалося вивести з нелегального положення» [31, арк. 17]. Релігійна громада об'єднувала близько 300 осіб, а в її складі, за словами партчиновників, «перебували крайньо фонетично настроєні віруючі» [31, арк. 17].

Апаратом Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Волинській області у 1972 р. «була проведена відповідна робота з керівниками нелегальної групи п'ятидесятників міста Луцька», яких у жовтні того ж року «вдалося вивести з нелегального положення» [31, арк. 17]. Релігійна громада об'єднувала близько 300 осіб, а в її складі, за словами партчиновників, «перебували крайньо фонетично настроєні віруючі» [31, арк. 17]. На середину 1970-х років декілька груп, які раніше входили до ЄХБ, вийшли з них на ґрунті догматичного різноголосся. Водночас у цей же період 78 віруючих-п'ятидесятників влилися до релігійних громад ЄХБ, зокрема у Луцьку 62 особи, Ківерцях 8 осіб, у с. Дольськ Турійського району – 8 осіб [32, арк. 30].

Діалог з п'ятидесятниками відбувався на тлі кампанії з дискредитації їх віровчення. Історики-релігієзнавці відзначають, що місцева преса подеколи містила абсурдні публікації щодо поведінки членів цієї релігійної спільноти [388, с. 145]. Так, стосовно п'ятидесятників, як і баптистів з метою моральної дискредитації апарат уповноважених у регіоні намагався використати особисті трагічні випадки з життя віруючих. Зокрема, останню тезу розвивають публікації, що попри свій атеїстичний характер, все ж таки ґрунтуються на місцевому емпіричному матеріалі. Зокрема, «член секти ЄХБ Стефан Павлюк з с. Кідри Володимирецького району (Ровенська область), засліплений релігійним фанатизмом, ножем тяжко поранив свою дружину Наталку Гнатівну та рідного брата Леонтія. Вони були ним обвинувачені лише в недостатній релігійності». Причина – «вона (Віра Сеньчук – робітниця Червоноармійської промартілі (с. Крупець Червоноармійського району Рівненської області)» відмовилася відвідувати збори секти, її мати і сестра щодня били, знущалися над нею. Справа дійшла до того, що вона була змушена втекти з рідної хати, виїхати з села» [388, с. 145]. Окрім того, з метою суспільної дискредитації поодинокі випадки співробітництва віруючих-п'ятидесятників з німецькою владою чи націоналістичним підпіллям стають стереотипним штампом відносно всієї спільноти. Це сприяло утвердженню в офіційних документах і пресі образу п'ятидесятника як підступного ворога своєї Батьківщини, що відмовляється «від захисту Батьківщини із зброєю в руках», не бере участі «у суспільно-політичному житті» [388, с. 132].

Все ж таки, у 1960-х рр. більшість п'ятидесятників Волинського регіону увійшли до складу офіційної ВР ЄХБ [259, с. 19]. Такі дії ініціювалися та спрямовувалися державними органами з метою здійснення контролю за релігійним підпіллям. Таким чином, реалізувалася мета, яку Г. Личковаха формалізував наступним чином: «Об'єднання п'ятидесятницьких груп на базі зареєстрованих громад ЄХБ знижує релігійну активізацію населення і перешкоджає розвитку п'ятидесятницького руху в Рівненській області» [388, с. 130].

Однак, в апараті РС РК стає зрозумілим, що «об'єднана діяльність» баптистів і п'ятидесятників чимдалі виявляється нежиттєздатною [298, с. 45]. Така політична стратегія наштовхнулася на релігійні переконання більшості віруючих, на які не впливали ні політичні технології радянської дійсності, ні репресії та залякування. Тому усі спроби місцевої влади включити євангельські церкви у «тотальний порядок радянського життя, де релігійне начало підпорядковується соціальному, а соціальне ідеологічному, були наївними. Церква за своєю природою залишається інакшою. Звісно, така позиція радянських вождів пояснювалася насамперед специфікою «мислення модерну, де релігійне майже повністю розчинялося у стихії суспільного життя» [388, с. 178].

І. Панчук зазначає: «З цих причин, наприкінці 70-х рр. ХХ ст., зважаючи на поодинокі факти реєстрації п'ятидесятників у Радянському Союзі, відбулася активізація звернень за автономну реєстрацію і серед п'ятидесятників Волинського регіону. Хоча такі релігійні об'єднання і надалі позбавлялися права інституалізації у межах легального керівного центру, проте за останніми визнавалося право на законне існування шляхом автономної реєстрації окремих громад. Хоча у Волинському регіоні цей факт не став визначальним у процесі підвищення суспільного статусу цієї конфесії, проте це був вагомий крок щодо руйнування стереотипу як забороненої «бузувірської» секти. Поряд з тим можливість поодинокі реєстрації значно ослабила радикальне крило протестантського підпілля. Зокрема, були зареєстровані громади ХВС с. Поляни, с. Красносілля, с. Збуж, с. Кураж на Рівненщині, після 1976 р. автономно зареєструвалася рівненська група п'ятидесятників» [259, с. 189].

Ініціативу виходу з підпілля підтримали не всі віруючі протестанти. Відтак автономна реєстрація не зняла з порядку денного функціонування у регіоні релігійного підпілля. За таких обставин, місцеві уповноважені самі змушені були контролювати цей процес, хоча називали подібну практику порушенням законодавства про релігійні культу. Адже варто наголосити, що

у досліджуваному нами культурно-історичному ландшафті концентрувалось найбільше релігійне підпілля п'ятидесятників, а відтак і його легалізація потрапила під особливий контроль як республіканського, так і союзного керівництва. Тому належність до п'ятидесятників, відсутність офіційного керівного центру чи небажання підкорятися будь-якому керівництву більше не було перепорою при реєстрації [305, с. 189].

Додамо, що вторитет духовних лідерів п'ятидесятників намагалися використати владні інституції для «профілактичної» роботи у потенційно налаштованому емігрантському середовищі, адже з 70-х рр. ХХ ст. міжнародні контакти радянських протестантів значно розширилися [305, с. 190]. Офіційне декларування лояльної позиції до влади відкривало перспективу виїзду за кордон для участі у міжнародних заходах, здебільшого присвячених боротьбі за мир. Фактично ще на початку 1960-х років серед п'ятидесятників почали виникати емігрантські настрої. Наприкінці 70-х років цей рух значно активізувався та позиціонувався у Волинському регіоні як активна форма спротиву «антиєвангельському законодавству». Підтвердженням цього факту слугує масове звернення 69 сімей із с. Жадень Дубровицького району (1977 р., згодом 31 родини повторно у 1978 р.) щодо виїзду за кордон [305, с. 195].

І. Панчук констатує, що активістів руху «еміграції віруючих із СРСР через релігійні мотиви» чекали кримінальні звинувачення. Так, у 1983 р. Рівненський обласний суд розглядав справу щодо звинувачення віруючого ХВС Шилюка В. С., що «звершував емісарські поїздки в різні райони країни з ціллю поширення серед віруючих еміграційних настроїв і для зустрічі з іншими керівниками цієї... кампанії». За такі дії, а також за виготовлення «рукописним способом творів у віршованій формі, прозі, друкованих текстів,... що порочать радянський державний та суспільний устрій» він засуджувався до позбавлення волі на три роки [388, с.165].

Загалом динаміка арештів євангельських християн-баптистів України була доводі тривожною: упродовж десяти років 1961 – 1970 рр. арештовано

524 людини (близько 200 з них – у період найбільш активної боротьби за з'їзд, з 1961 по 1963 рр.). Серед цих 524-х було 44 жінки, 8 людей померли в ув'язненні. У 1971 р. було 48 арештів, у 1972 – 53, в 1973 – 1975 рр. – 70 арештів. На 1 січня 1980 р. в ув'язненні перебувало 49 баптистів, до травня 1982 р. їх стало 158, що склало половину усіх перебувавши тоді в ув'язненні «за віру». Посилення репресій відчувалося не тільки кількісно, але й у тому, що серед ув'язнених росла кількість жінок одночасно з посиленням суворості вироків [298, с. 102].

Упродовж другої половини 1970-х – першої половини 1980-х рр. владні структури продовжували переслідувати керівний орган опозиційної церкви – РЦ ЄХБ. Зокрема, у 1985 р. посилили розшук голови РЦ Г. Крючкова, Майже увесь склад РЦ ЄХБ упродовж 1985 – 1986 рр. перебував у в'язницях, таборах чи на засланні. Тих, чий термін ув'язнення закінчувався, не звільняли: їм продовжили терміни за сфабрикованими кримінальними справами. Така доля спіткала І. Антонова, М. Батуріна, Я. Іващенко, О. Козорезова, Г. Костюченка, В. Маркевича, Д. Мінякова, П. Ритікова, П. Румачика, Я. Скорнякова, М. Хорєва [388, с. 67].

Принагідно відзначимо, що у Волинській області партійний актив приділяв значну увагу не зареєстрованим релігійними громадам ЄХБ. В області починаючи з 1966 р. діяла 4 релігійні групи ЄХБ (т. зв. «розкольники») загальною чисельністю 180 – 200 осіб. Вони проживали у Луцьку (45 – 50 осіб), Ковелі (36 осіб), Ківерцях (45 осіб), а також окремих селах на Волині. У звіті уповноваженого Ради констатовано, що ці релігійні громади «глибоко законспіровані», а релігійні збори «проводяться нелегально на приватних квартирах». Серед віруючих широко поширюється релігійна література. Для припинення функціонування цих релігійних громад починаючи з 1965 року апарат уповноваженого Ради проводить «систематичні розмови», основна мета яких зводилася до тези про необхідність припинення нелегальної діяльності. Однак у партійних документах із грифом «таємно» читаємо, що «позитивного результату ця робота поки що не приносить, оскільки актив

розкольників продовжує дотримуватися лінії на поглиблення розколу і активації підпільної діяльності» [31, арк. 7].

Так, волнська обласна рада ЄХБ, утворена представниками так званих «розкольників» підтримувала тісний зв'язок із РЦ ЄХБ. Так, до Луцька часто приїжджали представники із Бреста. У 1975 р. Л. Штик, яка прибула із БРСР разом із 40-а віруючими «розкольниками» організувала молитовне зібрання у Луцьку, під час якого закликала не дотримуватися законодавства про релігійні культу, не погоджуватися на офіційну реєстрацію релігійних громад. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області відзначав, що з цією групою віруючих із Бреста «була проведена відповідно розмова і вони пообіцяли більше не підтримувати зв'язків з волинською групою «розкольників» [32, арк. 26].

Група «розкольників» Ковеля і Ківерець у 1975 р. двічі подавала заяву до місцевих органів влади з проханням їх зареєструвати. У заяві вказувалося, що вони будуть належати до духовного центру РЦ ЄХБ. Заходи місцевих державно-партійних органів, які переконували їх влитися до ВР ЄХБ не принесли жодних позитивних для влади результатів. Релігійні групи з інших населених пунктів взагалі не зверталася з проханням про реєстрацію [32, арк. 26].

Зважаючи на посилення критики радянських органів влади релігійними громадами РЦ ЄХБ, уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Волинській області рекомендував «вжити необхідні заходи для посилення контролю і припинення протизаконних дій прихильниками так званої РЦ ЄХБ» [31, арк. 25]. На думку апарату Ради потрібно «посилити профілактичну, індивідуальну роботу серед віруючих за місцем їх проживання і роботи, а також вжити заходи щодо недопущення масових зборищ і інших провокаційних заходів сектантів. Доцільно провести зі служителями культу і членами виконавчих органів зареєстрованих громад ЄХБ розмови про недопустимість поширення і читання віруючими різного роду провокаційних матеріалів, які розсилає так звана «Рада Церков»,

домагатися, щоб вони рішуче викривали їх провокаційну сутність і забезпечує виконання законодавства про релігійні культури» [31, арк. 25].

Щодо «розкольників» радянські органи влади у 1970-х рр. практикували кампанію висвіювання їх віровчення. Ця тенденція стосувалася й офіційно зареєстрованих громад ЄХБ. Так, атеїстична пропаганда намагалася показати, що спосіб життя євангельського віруючого в радянському суспільстві – «інший», неправильний, а отже, сприяє ненормальному розвитку особистості. Радянські газети, як правило, районного масштабу, упродовж багатьох років рясніли заголовками на кшталт: «Лицеміри», «Ці тихі люди», «Перевертні», «За ширмою релігії». У цих статтях було прийнято розповідати про аморальні вчинки конкретних віруючих, подекуди відшукувалися не найкращі факти з життя задовго до вступу їх у релігійну общину. Популярними були малообґрунтовані розповіді про розбещеність баптистів, їх таємне пияцтво, злочинства або фінансові оборудки [388, с. 115].

На зламі 1960-х – 1970-х рр. у Волинській області підпільно функціонувала мережа релігійних громад АСД (550 осіб). Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області відзначав, що релігійні громади АСД не мають впливу населення області і характеризуються незначним збільшенням кількості членів [31, арк. 71]. Зокрема, згідно з отриманою від силових структур інформацією, у 1972 р. було охрещено тільки двох осіб із села Пожарки. Найбільше занепокоєння партчиновників викликав факт того, що «вожаки нелегальної групи у місті Луцьку отримують з-за кордону нелегально літературу, яку поширюють серед віруючих нелегальних громад, закликаючи, зокрема, віруючих не працювати в суботу на сатану, маючи на увазі роботу на наших підприємствах, не брати участі жодних громадсько-політичних заходах» [31, арк. 17].

У 1975 р. апарат Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР переконав декілька великих релігійна громада АСД у необхідності їх

офіційної реєстрації. Таким чином, було зареєстровано релігійну громаду м. Луцька (70 осіб), м. Ковеля (61 особа), с. Мишів Іваничівського району (24 особи), с. Дроздні Ковельського району (34 особи). Нелегально продовжували функціонувати релігійні громади АСД на території Локачинського, Камінь-Каширського, Володимир-Волинського районів і міста Володимир-Волинський. Адвентисти сьомого дня Волині підтримувала тісний зв'язок із Київською громадою АСД [32, арк. 26].

Окрім п'ятидесятників, баптистів, у Волинському регіоні помітний значний репресивний тиск на *свідків Єгови*. Згідно з «Інструкцією про застосування законодавства про культу» «... секта «свідків Єгови» реєстрації не піддавалася». Основним каналом формування негативної суспільної думки щодо представників цієї конфесії були пропагандистські матеріали для населення та ЗМІ. У цих комунікаціях у Волинському регіоні свідки Єгови подавались «бузувірською сектою темних і забитих фанатиків, які стояли на службі імперіалізму і не бажали реєструватися в органах влади». Так, із інтерв'ю, взятого у свідка Єгови Володимира Івановича Пуліковського із м. Рівного (прийняв хрещення у 1956 р.), 1924 р. н., ми дізнаємося, що серед його оточення та у пресі панували переконання, що представники цього віросповідного напрямку приносять кровні жертви, зокрема молодих дівчат, і тому їх переслідують. Безумовно, здебільшого громадськість була дезорієнтована такою інформаційною політикою, яка намагалася дискредитувати свідків Єгови, характеризуючи їх як «антирадянщиків», «проамериканців», а відтак і «ворогів» [388, с. 117].

Нова хвиля антирелігійної боротьби проти свідків Єгови розпочалася на початку 80-х років ХХ ст. Безумовно, їхня частина у Волинському регіоні до цього часу значно зросла, принаймні вони і надалі продовжували діяти нелегально. Хоча інституційна структура цієї релігійної організації відтворювала загальносвітову. Богослов'я їх і надалі залишалося однією з форм протестантського фундаменталізму, з актуальною есхатологією та вірою в те, що потрібно звертатися до Бога, застосовуючи його особисте ім'я

Єгови. Активізувала посилення обмежень релігійної діяльності свідків Єгови постанова «Про стан та заходи посилення роботи з викриття і припинення протизаконної діяльності Свідків Єгови», прийнята Радою у справах релігій (29 травня 1980 р.). Згідно з документом, пропонувалося використовувати всі засоби тиску на свідків Єгови, щоб примусити відійти від традиційної для соціальної та релігійної практики. Як зазначають автори книги «Пізній протестантизм в Україні»: «Місцевому партійному і комсомольському активу рекомендувалося ширше використовувати методи дискредитації Свідків Єгови, винахідливо і вигадливо налаштовуючи проти них громадськість: членів трудового колективу, де працюють ці віруючі, місцевих пропагандистів атеїзму та радянських активістів, вчителів, сусідів. Знову постійно робилися обшуки, вилучалася і знищувалася література...» [308, с. 538]. Пропаганда, що була апробована радянською владою, і донині залишає у свідомості окремих жителів Волинського регіону негативний стереотип щодо конфесії, віряни якої показали жертвність і непохитність щодо своїх переконань [388, с. 149].

Карально-репресивна система торкнулася також греко-католиків та римо-католиків Волинського регіону. У середині 1970-х років апарат уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області зафіксував діяльність нелегальних груп греко-католиків. Однак відзначено, що процеси, які які відбуваються в католицизмі «майже не вивчені», а деякий вплив на віруючих Волині «мають залишки уніатської церкви, яка тісно пов'язана з націоналізмом». Зважаючи на вищезазначене, державно-партійні органи влади вважали необхідним «посилити виховну роботу в подальшому викриттю діяльності нелегально уніатства», особливо у населених пунктах, що межують із Львівською областю [32, арк. 71].

Щодо римо-католиків, які перебували на легальному становищі, то фактично після Другої світової війни Луцька дієцезія була «обезглавлена». Після арешту та висилки єп. А. Шельонжека на територію Польщі, Луцька єпископська столиця, хоча й ніколи не була ліквідована згідно церковних

канонів, залишалася без свого владики. Священики, які добровільно залишилися на теренах дієцезії, були змушені працювати в підпіллі. Фактично легально до 1956 р. здійснював служіння на території Рівненської області о. Серафим Кашуба. Відмовившись від виїзду до Польщі, він залишився зі своєю паствою у м. Рівному та служить у місцевій католицькій громаді, здійснюючи релігійні практики у м. Рівному, м. Луцьку, м. Дубні, м. Здолбунові, м. Сарни, м. Корці, м. Острозі [388, с. 187].

Архівні матеріали підтверджують, чисельні прохання, адресовані уповноваженому О. Вільховому про можливість приїзду о. Серафима Кашуби до громад римо-католиків області. Так, голова виконавчого органу («двадцятки») м. Сарн Бенет Людовік Леопольд просить дати дозвіл ксьондзу про приїзд в громаду чотири рази на рік. Зокрема, церковний активіст констатує, що громада (станом на 1951 р.) складається із 1153 осіб. Також до її складу входили віряни-католики, що проживали у Клесово, Томашгороді–Ломську, Рокитно, Купеля, Домбровиця, Бережниця, Антоновка, Володимирці, Рафалівці. Л. Бенет констатує, «в Рівненській області зареєстровано 6 громад, а священнослужитель ксьондз один при громаді в м. Рівне та чотирьох громад, як виняток, дозволено йому їх відвідувати для здійснення релігійних обрядів і треб, а Сарненська громада чомусь не користується таким винятковими правами» [388, с. 189]. Порівняльний аналіз дозволяє нам констатувати факт звуження та обмеження впливу римо-католицької віросповідності на теренах Волинського регіону та намагання поступово її витіснити. Адже бачимо, що громада чисельністю майже 1200 чоловік не мала свого духовного очільника, в той час, коли, скажімо, православна громада невеликого села кількістю від 150 до 500 парафіян мали православного священика [388, с. 198].

У 1960-х – 1970-х рр. чи не найбільше занепокоєння влади викликали «процеси в середовищі ЄХБ», незважаючи на те, що за висновками державно-партійних органів влади, «переважна більшість євангельських християн-баптистів були лояльно настроєні до радянської дійсності, одобряють,

підтримують внутрішню і зовнішню політику нашої держави. Під впливом соціально-економічних і культурних змін, всього комплексу ідейно-виховної роботи, проходить процес поступового розмивання релігійної свідомості віруючих, підвищується їх інтерес до земного життя» [32, арк. 103].

Церква ЄХБ не була моноолітною, великою мірою й завдяки державно-партійним органам влади [3305, с. 308]. Найголовнішою причиною розділення в братстві ЄХБ була політика атеїстичної держави на повне викорінення релігії та церкви в СРСР. Вона проводилася в трьох головних напрямках:

- ідеологічна боротьба завдяки антирелігійній пропаганді, до якої активно залучалися всі школи та ВНЗ, преса, радіо, кіно, телебачення; використовувалися клуби, лекторії, будинки просвіти; влаштовувалися вечори запитань і відповідей, спеціальні заходи на підприємствах і установах і багато іншого. Ідеологічна війна велася з перших років і до останніх днів існування радянської влади, але її апогей припав на 60 – 70-ті рр. минулого століття;

- фізичне нищення шляхом репресій, яке включало увесь арсенал насильницької системи придушення, починаючи зі звільнення з роботи й відрахування з ВНЗ і закінчуючи вирокami й постановами «трійок» на тривалі терміни ув'язнення, заслання чи навіть смертні вирoki. Усі правоохоронні органи, як то міліція, прокуратура й суд, міністерство юстиції, міністерство МВС, КДБ, в'язниці, табори, місця заслання, а також міністерство освіти, шкільні та громадські організації, міськвиконками, райкоми, міськкоми, обкоми і ЦК партії були спрямовані проти будь-яких виявів релігійності;

- політична активність з метою проникнення до середовища церковних організацій задля внутрішнього підриву їх діяльності через тиск на релігійних лідерів і керівників церковних органів управління. У нашому випадку мова йде про Президію ВР ЄХБ і більшість її представників (старших пресвітерів областей) у регіонах [388, с. 205].

До негативу цієї Церкви уповноважений Ради у Волинській області відніс факт того, що «частина віруючих, особливо тих які перебувають у

молодому і середньому віці підтримують розкольників». На думку партчиновників «вони роблять спроби виступити з проповідями в яких висловлюють невдоволення радянським законодавством про релігійні культу, яке на їх думку обмежує їх діяльність, намагаються відволікти віруючих від участі в громадському житті». Як приклад – село Полапи Любомльського району, де пресвітер Сільчук у грудні 1967 р. «закликав віруючих молитися за мир і підкріплювати боротьбу за мир грошовими пожертвами у Фонд Миру. Після такої проповіді виступив віруючий Гайдек, який заявив: «Чому наші віруючі повинні вести боротьбу за мир? Наша справа іти до неба і мирянськими справами нам не потрібно вірити» [30, арк. 31].

Все ж, місцеві державно-партійні органи влади Рівненщини та Волині були змушені визнати, що упродовж першої половини 1970-х рр. «серед віруючих ЄХБ посилюються антип'ятидесятницькі настрої, особливо серед провідників так званого «чистого баптизму». У зареєстрованих релігійних громадах ЄХБ поширюються призови до очищення помісних церков від п'ятидесятників, для того щоб проводити більш широку євангелізацію населення і не займатися полагодженням конфліктів між ЄХБ і ХВС. В об'єднаних релігійних громадах наявність таких протиріч між євангельськими християнами-баптистами і християнами віри євангельської негативно впливає на процес легалізації п'ятидесятників і їх приєднання до зареєстрованих релігійних громад ЄХБ, посилює настрої до автономії, породжує релігійний фанатизм, консолідує віруючих» [32, арк. 112].

Рада у справах релігій при Раді міністрів СРСР констатувала, що «зростання релігійної активності громад ЄХБ у великій мірі є результатом недостатнього контролю за їх діяльністю з боку місцевих органів влади і уповноважених Ради у справах релігій». У низці областей, зокрема Волинській та Рівненській, «слабо проводиться робота щодо виховання служителів культу і церковного активу у дусі лояльного відношення до радянської дійсності, поваги до законодавства про релігійні культу...,

своєчасно не припиняються порушення радянських законів..., допускаються непродумані дії у відношенні до віруючих...» [32, арк. 115].

Зважаючи на активізацію віруючих ЄХБ у Волинській та Рівненській областях, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР вважала необхідним здійснити наступні заходи:

- уповноваженим Ради разом із місцевими органами влади у найближчі два-три роки вирішити питання реєстрації релігійних громад ЄХБ, які визнають радянське законодавство про релігійні культу;

- посилити роботу щодо реєстрації п'ятидесятників у союзи ЄХБ, їх приєднання до зареєстрованих релігійних громад, зближення автономних громад п'ятидесятників і євангельських християн-баптистів;

- уповноваженим Ради Волинської та Рівненської областей регулярно проводити роботу щодо виховання служителів культу, церковного активу у дусі радянської дійсності, патріотизму, поваги у відношенні до законодавства про релігійні культу;

- постійно приділяти увагу питанню створення резерву лояльних служителів культу для відсторонення від керівництва церквою фанатиків, екстремістів;

- районним, міським радам депутатів трудящих, на території яких діють зареєстровані релігійні громади ЄХБ, упродовж 1976 – 1977 рр. навести порядок в обліку матеріальних і фінансових ресурсів;

- комісіям, групам сприяння Виконкомам місцевих рад за дотриманням законодавства про релігійні культу своєчасно виявляти і припиняти факти екстремістських проявів у релігійних общинах;

- покращити вивчення проповідницької діяльності служителів культу церкви ЄХБ для того, щоб виключити із проповідей заклики до порушення законодавства про релігійні культу тощо [32, арк. 116 – 117].

1980-ті рр. не принесли особливого поступу у відносини державно-партійних органів влади та ВР ЄХБ [388, с. 143]. Віруючі та пресвітери зазнавали репресій та переслідування, поміж них – розгони богослужінь,

штрафи, адміністративні арешти на 5,10 чи 15 діб, неправдиві протоколи та акти, конфіскації майна, кримінальні справи, арешти, суворі вироки часто за вигаданими звинуваченнями, важкі умови утримання у в'язницях і таборах (там віруючих били, мучили шляхом необґрунтованого переведення до штрафного ізолятора та приміщення камерного типу, позбавляли передач, побачень, отоварювання грошей тощо). Практикували також фабрикування за вказівками органів КДБ нових кримінальних справ на віруючих, які перебували в місцях позбавлення волі, попередню підготовку лжесвідків із судимих кримінальних злочинців (за їх свідченнями, баптисти отримували нові терміни) тощо [388, с. 145].

Українські історики аналізуючи розвиток протестантських конфесій у середині 1970-х – початку 1980-х рр. у регіональному розрізі відзначають зміну методів взаємодії з ними з боку держави [388, с. 187]. Це стосувалося перш за все масовості й відкритості репресій, дотримання процесуальних норм у судах, крайніх форм адміністрування щодо віруючих з боку місцевої влади. Приховані репресії проти релігійної опозиції (арешти й суди), адміністрування (штрафи, примусові розпуски богослужінь, закриття молитовних будинків), розпалювання розкольницьких тенденцій застосовувалися радянськими владними структурами навіть наприкінці 1980-х рр. Одним із факторів, який зумовив пом'якшення державної політики щодо протестантів у середині 1970-х р. були, як ми уже зазначали, масові еміграційні настрої серед віруючих, які охопили незареєстровані та нелегальні релігійні громади. Влада намагалася цьому перешкоджати, але не мала змоги припинити еміграційні настрої. Світова громадськість вимагала свободи в'язням совісті й вільного виїзду віруючих за кордон [388, с. 190].

Таким чином, упродовд досліджуваного періоду державно-партійні органи влади Волині проводили масовану антирелігійну кампанію проти православних, католицьких, протестантських конфесій. Все ж, у середині 1970-х рр. припинилися крайні форми тиску на релігійні протестантські громади. Починаючи із 1976 р. різко зменшилася кількість арештів,

адміністративних санкцій проти віруючих. Новоутворена Рада у справах релігій при РМ УРСР (1965 р.) отримала певну незалежність від партійних структур, більше враховувала специфіку проблем протестантизму в Україні. З іншого боку, Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР СР вимушено пішла на деякі поступки перед конфесіями, для того щоб підтримувати на Заході міф про наявність свободи віросповідання в СРСР. Водночас 1 листопада 1976 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР було затверджено «Положення про релігійні культу в Українській РСР», яке, частково пом'якшувало законодавчий тиск на релігійні об'єднання, але не змінювало стратегії ставлення держави до церкви. Не змогла суттєво змінити її й Конституція СРСР 1977 р. Зареєстровані громади віруючих схвалювали ці документи, нелегальні – різко критикували.

4.3. РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯН

На відміну від Галичини, у Волинському регіоні у 1960-х рр. спостерігаємо дещо менший відсоток релігійного населення, хоча для тогочасного православ'я, яке домінувало серед місцевого населення, була характерна доволі висока релігійна обрядовість. Протестантські церкви та спільноти демонстрували стабільно високий рівень релігійності, на який не надто впливала репресивна політика місцевих органів влади.

Державно-партійні органи влади у середині 1960-х рр. фіксували чимало фактів дотримання релігійної обрядовості серед православного населення Волинської та Рівненської областей. Патріарше послання від 22 грудня 1964 р. констатує, що здійснення таємних обрядів стало особливо масовим у середині 1960-х рр. Патріарх забороняв священикам здійснювати незареєстровані хрещення без згоди батьків, а також хрещення поза межами церкви. Ієрарх окремо зазначав, що таїнство хрещення здійснено незаконно –

поза стінами церкви і без відповідної реєстрації – «не відповідає висоті та святості таїнства, що звершується, і суперечить радянському законодавству». Поряд з такою офіційною позицією церкви, атеїсти сторони також наголошували на неприпустимості розвитку таких модерністських тенденцій у православ'ї [388, с. 112]. З-поміж таємних обрядів, окрім хрещень, здійснювалися також і вінчання.

Зауважимо, що загалом в УРСР, за офіційними даними, у 1963 р.у православних храмах було охрещено 387603 осіб (48,8%) із загальної кількості зареєстрованих новонароджених, тоді як 1961 р. – 41%. Те саме стосується й обряду похоронів: якщо 1962 року, за офіційними даними, за ним було поховано 33,9% померлих, то 1963-го – 49,6%. Однак кількість вінчань за цей період зменшилася: 1963 року вінчалось у православних храмах 21601 пари з 407 388 зареєстрованих шлюбів – на 2024 пари менше, ніж 1962 року [310, с. 490]. Найбільше охрещених 1962 р. було у західноукраїнських областях – Волинській і Закарпатській, найменше – у центральних, східних і південних, особливо в Луганській та Дніпропетровській. За виконанням обряду вінчання цього ж року домінували Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська [310, с. 490].

Для прикладу, у Рівненській області, яка характеризувалася доволі високою релігійністю порівняно з більшістю регіонів України, на середину другої половини 1960-х років менше 20 % віруючих регулярно відвідували храми, близько 70% – відвідували епізодично, по релігійних святах, із них понад 12% – 1–2 рази на рік. Близько 11%, хоча й уважали себе віруючими, до церкви не ходили. Із відвідувачів менше 20% відчували внутрішню потребу в цьому. Інші робили це під впливом традиції, не бажаючи вступати в конфлікт із громадською думкою. Ще нижчий відсоток віруючих, що відвідували храми, був у центральних та південно-східних областях України [388, с. 210].

Державно-партійні органи влади у районах Волинської області детально вивчали проповіді як православного духовенства так і пресвітерів

протестантських громад. Зокрема партчиновниками констатовано, що у Горохівському районі (1983 р.) «більшість проповідей у православних об'єднаннях були догматичні, морально-повчальні». Визначено, що важливе місце у проповідях займають теми життя святих. Загалом тільки у 1983 р. у Горохівському районі було вилучено понад 700 проповідей духівництвом РПЦ. Щодо протестантських громад, у селі Козятин пресвітер ЄХБ виголосив 386 проповідей, пресвітер у с. Іванівці – 455, у релігійних громадах ХВС за цей же період було виголошено 340 проповідей [29, арк. 45].

Вивчаючи проповіді просвітителів, апарат Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області зазначав, що «майже всі проповіді у сектантських об'єднаннях присвячується спокутувальній жертві. Постійно втовмачується віруючим, що тільки баптисти обрані Богом для спасіння, а решта людей – «загиблій світ грішників». Широко вдаються у сектах до проповідей всепрощення. Баптисти намагаються пристосуватися до нових умов. Для емоційного впливу у релігійних громадах широко використовується музика, вірші, пісні» [29, арк. 47].

Щодо Волині, то обрядовість перебувала на постійному контролі місцевих державно-партійних органів влади. У 1966 р. в області було охрещено 13654 особи (78% від загальної кількості новонароджених), 1967 р. – 13108 (77%), 1968 р. – 12610 (73%). У 1966 р. за церковними канонами одружилося 711 подружніх пар (9%), 1967 р. – 699 (9%), 1968 р. – 579 (7%). За участю священнослужителя у 1966 р. поховано 4926 осіб (74%), 1967 р. – 5484 (77%), 1968 р. – 5265 (72%) [30, арк. 27]. Найвищий відсоток обрядовості був зафіксований у Луцькому районі, де хрещення дітей складало 98%, похоронів за релігійним обрядом 100%. У Ківерцівському районі цей показник складав відповідно 88% і 90%, Камінь-Каширському 80% і 60%, Любомльському 87% і 70%, Старовижівському 80% і 70% [30, арк. 26].

Уподальшому ситуація практично не змінилася, хоча у 1970 – 1980-х, порівняно із 1960-ми, спостерігалось зниження кількості здійснених обрядів. Кількість хрещень, здійснених в Україні православними священиками 1974 р.,

порівняно з 1970 р., за офіційними даними, знизилася майже на 8% і становила 37%. За цей період на 2,3% зменшилася кількість похоронів за релігійним обрядом. Знизилася й кількість церковних вінчань. В окремих документах Ради у справах релігій, працівники якої хотіли прозвітувати про свою успішну діяльність у сфері боротьби з релігією, навіть стверджувалося, що за шість років (1971 – 1977 рр.) в Україні на третину скоротилася кількість хрещень і вінчань (завищені дані), поступово знижувалася кількість поховань за церковним обрядом. У СРСР скорочення обрядовості за 9 років відбувалося такими темпами: 1962 р. було охрещено 30,7% новонароджених дітей, а 1971 – 20,6%; вінчання у православних храмах 1971 р. складало лише 1,9% від загальної кількості шлюбів, а з усіх християнських конфесій – 3 %. Як бачимо, статистика СРСР була значно нижчою, ніж в УРСР [388, с. 215]. Державно-партійні органи влади відзначали, що «духовенство і його актив бачать, що під впливом радянської дійсності вони втрачають свій вплив навіть серед малограмотної частини населення. Щоб посилити свій вплив вони вдаються до старих трюків одурманення населення. З цих причин... напередодні Благовіщення вони організували зв'явлення навколо ікони Божої Матері на околиці Луцька, до якої потягнулася люди, фанатики» [25, арк. 23].

Проте, у деяких населених пунктах обряд хрещення здійснювали над понад 90% новонароджених дітей. Зокрема в доповідній записці «Про релігійну обстановку в Ровенській області» (1970 р.) вказувалося, що в регіоні є села, де майже кожна новонароджена дитина охрещена в церкві [305, с. 496]. Такі села були не лише в Західній Україні, а й у центральних областях. Зауважмо також, що сільська місцевість у здійсненні цього обряду випереджала міста. Крім того, документи державних органів містять інформацію про здійснення релігійних обрядів удома (їх також не фіксували) й позаштатними священиками [388, с. 220].

Загалом, станом на 1 січня 1973 р. у Волинській області зберігалася тенденція до зростання релігійної обрядовості. У 1968 р. із 17150 новонароджених, 12610 було охрещено (73%), у 1969 р. – 16668 / 12718 (76%),

у 1970 р. – 17589 / 12717 (72%), у 1971 р. – 17626 / 12004 (68%), 1972 р. 17712 / 11838 (66%). Обряд одруження за релігійним обрядом демонстрував зворотню тенденцію: у 1968 р. в органах державної влади було зареєстровано 7814 шлюбів, з них церковний шлюб узяли 579 подружніх пар (7%), у 1969 р. – 8514 / 728 (8%), у 1970 р. – 8637 / 5692 (9%), у 1971 р. – 9031 / 820 (9%), у 1972 р. – 8470 / 755 (8,8%). На традиційно високому рівні обрядовості залишався обряд похорону: у 1968 р. із загальної кількості 7271 смертей, 5265 були поховані за церковним обрядом (72%), у 1969 р. – 7944 / 5690 (71%), 1970 р. – 8089 / 5692 (70%), у 1971 р. – 8026 / 5571 (69%), у 1972 р. – 8391 / 5930 (70%) [31, арк. 7].

У 1973 – 1975 рр. релігійність населення у Волинській області продовжувала залишатися на тому ж рівні. Для прикладу, у 1975 р. з-поміж 17564 народжених, 10470 (59,6%) були охрещені. Із 9504 померлих, 6486 (68,2%) були поховані за релігійною обрядовістю. Серед протестантів Волинської області динаміка виконання релігійних обрядів також не зазнала суттєвих змін. Серед членів церкви ЄХБ у 1970 р. охрестилися 218, у 1971 р. – 213, у 1972 р. – 216, у 1973 р. – 200, у 1974 р. – 215, у 1975 р. – 288. Віруючі АСД у 1970 р. не проводили обряд хрещення, у 1971 р. було охрещено 11 вірян, у 1972 р. – 2, 1973 р. – 1, у 1974 р. – 4, у 1975 р. – 4 [32, арк. 18].

Уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Волинській області зазначав, що основним фактором, який стимулювали людей звертатися до церкви по обряд хрещення дітей стала «сила традицій». За його ж словами, обряд шлюбу в області уже на протязі декількох років проводиться згідно з радянським законодавством, за винятком 7 – 9% випадків. У деяких районах Волині показник церковного шлюбу коливався у діапазоні 2 – 4%. Проте існували райони в яких подружні пари продовжували вінчатися згідно з релігійними традиціями, зокрема у Ратнівському – 32% молодят, Камінь-Каширському – 20%, Старовижнівському – 19%. На думку уповноваженого Ради, «у цих районах не приділяється відповідна увага питанням безрелігійної обрядовості» [31, арк. 7].

Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР відзначала, що значний вплив на населення УРСР має РПЦ, про що свідчила обрядовість, «яка хоч поступово і зменшувалася проте залишалася порівняно високою». Так обряд хрещення у 1975 р. по республіці становив 36,2%, а в Волинській області він складав 62,6%, Рівненський – 46,2%. У Вінницькій, Волинській, Рівненській, Львівській областях обряд хрещення у 1974 році кількісно зріс. Зросла також кількість вінчань за релігійним обрядом у Волинській та Чернівецькій областях. Високим залишався обряд релігійних поховань 49% у середньому по республіці. Натомість у Волинській області він складав 70%. «Основною причиною живучості релігійне обрядовості є недостатня робота по атеїстичному вихованню населення і впровадженню сучасних радянських обрядів, а також сила традиції, яка передається з покоління в покоління. Деякі виконками місцевих рад депутатів трудящих мало уваги приділяєть зміцненню матеріальної бази нової обрядовості...», – відзначали партчиновники [32, арк. 59].

Додамо, що апарат Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області фіксував численні порушення законодавства про релігійні культури в окремих районах області. Для прикладу священик Устилузької церкви Ломанський (Володимир-Волинська районна рада) у 1972 р. «хрестив дітей в будинку громадянина Лисицького, який працював у Луцькому педінституті». Останній здавав свій будинок православної церкві в оренду для хрещення дітей. На думку апарату Ради, «священик цієї церкви проводив неправильну роботу серед віруючих», зокрема просив відкрити культову споруду у с. Хотячів, яка була знята з реєстрації у 1965 році. Внаслідок цього у райвиконкомі збільшилася кількість скарг / заяв віруючих з проханням відкрити церкву у цьому населеному пункті [27, арк. 84].

Апарат уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Волинській області у звіті за 1975 рік відзначав, що «за рахунок посилення контролю за фінансовою діяльністю релігійних громад РПЦ виявлено чимало випадків, коли священики прямо чи опосередковано

втручалися у фінансово-господарську діяльність релігійних громад». Для прикладу, священник С. Веселовський (церква с. Дерно Ківерцівського району) на протязі майже трьох років використовував кошти релігійної громади на свої потреби. Священник М. Сасюк (церква с. Нудиді Любомльського району) тривалий час разом зі своєю дружиною формувала фінансову документацію релігійної громади у себе на квартирі. Священник Белянський (церква с. Квасів Горохівського району) сам вів фінансову документацію релігійної громади, не звітуючи про використання коштів [32, арк. 10].

Віруючі протестанти у 1970-х рр. проводили активну діяльність. Це визнавали в апараті Ради у справах релігій, усвідомлювали, що релігійні громади ЄХБ, ХВС, АСД мають молодіжний хор, «куди залучено неповнолітню молодь». Для прикладу, у Нововолинську нелегальні п'ятидесятники «мали чудовий молодіжний хор і струнний оркестр». «Слід відверто сказати, – зауважував уповноважений, – що Нововолинська міська комісія за дотриманням законодавства про релігійні культури разом з радянськими, партійними органами нічого не зробила щоб покінчити з сектантами. Аартищук заявляв: « Навіщо йти в реєстровану громаду, мені і так добре!» [29, арк. 12].

Уповноважений Ради констатував: «Не знаючи форм і методів, самого змісту проповідей сектантів, ми не можемо воювати із своїм ідейним противником. Як поставлена у нас справа – тільки починаємо. Непогано це получається в Луцьку під безпосереднім контролем відділу пропаганди міськкому Компартії України. Створена група людей, які періодично бувають на моліннях у сектантів і ведуть свої спостереження. Даному питанню слід приділити серйозну увагу. Нам потрібно щоб групи по вивченню проповідницької діяльності давали систематично відповідні матеріали райвиконкомам, які їх узагальнюватимуть, робитимуть висновки для подальшої роботи з віруючими громадянами...» [29, арк. 17].

На думку уповноваженого, «сучасні віруючі не стоять осторонь життя країни і подій, які відбуваються у світі. Через різні шляхи інформації у їх

свідомість проникають знання про природу, суспільство, могутність розуму і праці людини. Усе це поступово призводить до руйнування релігійних поглядів, змушує замислитись чи придатні для життя богословські повчання. Ось тут ми не використовуємо свої можливості, можливості трудового колективу для відвернення віруючого від релігії. Нам відомо що віруючі рідко бувають на лекціях, політінформація нерідко, ми рідко залучаємо їх до громадської роботи, майже не знаємо чим займається той чи інший робітник у вихідні дні, яка у нього сім'я, як виховує дітей. Як би ми звернули максимум уваги даному питанню, ми не мали б на сьогодні в області більше півсотні нелегальних релігійних угруповань...» [29, арк. 18].

Апарат уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР намагався проаналізувати віковий і соціальний склад протестантів Волинської області. Партчиновники відзначали: «Будучи присутнім на молитовний зборищах бачиш серед віруючих небагато молодих життєрадісний квітучих людей. Основну масу становлять пожилі люди, в основному жінки. Коли ознайомилися з кожним конкретно, виявляється, що освітній і культурний рівень віруючих далеко невисокий. З усіх віруючих ЄХБ, ХВС, АСД області – 73% встановлять малописьменні і неписьменні. Що спонукає літніх людей вступати в секту? Тут чимало причин. Поштовхом для людини вдаритися до релігії при певних умовах служить: зміна їх становища в суспільстві і сім'ї в зв'язку з припиненням трудової діяльності, погіршення стану здоров'я, думки про близькість смерті, віра в існування душі. Всі ці категорії віруючих шукають в релігії заспокоєння...» [31, арк. 53].

Апарат Ради зауважував, що «відвідуючи молитовні збори, беручи участь в них віруючі задовільняють, крім іншого, і необхідність чистого людського спілкування. Розуміючи це, церковнослужителі піклуються щоб створити і підтримувати в релігійній громаді атмосферу взаєморозуміння, взаємоповаги, доброзичливості. Тут віруючий має можливість «відвести душу з однодумцями». Звершення культових дій (спів, слухання молитв і т.д.) знімають з людини психічне напруження, людина відчуває полегшення і

заспокоєння за рахунок релігії. Всі ці психічні особливості людей не завжди враховують керівники організацій, пропагандисти, лектори в роботі з людьми. До віруючих громадян повинен бути особливий, тонкий підхід...» [31, арк. 53].

Відзначено, що «там, де партійні, радянські, комсомольські організації розуміють цю сторону життя людини, там є успіхи... У таких населених пунктах мало хрестять дітей, вінчаються, хоронять померлих за громадянським обрядом... На жаль у багатьох населених пунктах області питанню роботи з віруючими не надають значення. Прикладом є село Дерно Ківерцівського району, де на протязі 1973 – 1975 років сільська рада не контролювала діяльність православної церкви, окремих дії віруючих ЄХБ. Тут було широке поле діяльності як я православного священика так і для сектантів...» [31, арк. 59].

Щодо кожної з церков, то на Волині відчутні певні відмінності. Інституціонально територія Волинської та Рівненської областей входила до Східної Конференції Церкви АСД. Суспільно-політичні трансформації Волинського регіону (1939 р.) привели до інституційних змін в адвентистів. Зокрема, з відходом польських військ з території регіону керівники усіх ланок церковної організації АСД, котрі працювали на теренах Західної України та Західної Білорусі, залишили ці терени. Головною причиною таких дій стала їхня національна належність (здебільшого вони були німцями чи поляками.) Як наслідок, відбулося інституційне руйнування Східної (центр Пожарки – Рожищенський район Волинської області) та Південних (центр м. Львів) конференцій АСД, а відтак і залишення без пастирської опіки віруючих. З огляду на такі обставини, Андрій Мащак був єдиним керівником Церкви, який залишився на території обох конференцій і зобов'язаний за рішенням Польського уніону здійснювати загальне керівництво Церквою в усій Західній Україні [388, с. 235].

У 1955 – 1980 рр. Церкви АСД переживали період внутрішньоінституційних розколів, що зумовлювались насамперед

особистими амбіціями адвентистських лідерів та підігриванням внутрішньоцерковних конфліктів з боку офіційної влади [297, с. 56]. Як результат, декілька десятиліть тривали, за висловленням П. Яроцького, «міжособистісні та міжцерковні полеміки». Після смерті Г. Григор'єва особливо став відчутним розбрат у керівництві ВР АСД. Офіційна влада, намагаючись дискредитувати та ліквідувати діяльність адвентистських громад, сприяла поглибленню суперечностей внутрішньоінституційного розвитку, зокрема, намагалась поглибити розкол поміж церковними лідерами. Головними центрами стали Московська група (очолював колишній голова ВРАСД С. Калужинський, пресвітер Московської громади А. Лікаренко та колишній старший пресвітер АСД по Україні О. Парасей) та група проповідників на чолі з П. Мацановим та Д. Колбачем. Така різновекторність адвентистських лідерів призводить і до розколів на регіональному рівні. У таких обставинах волинський лідер Олександр Павлюк зайняв дипломатичну, виважену позицію, не вдаючись до осудливої критики чи різких висловлювань [297, с. 78]. Така ситуація у Волинському регіоні істотно відрізнялася від решти регіонів, де розкол призвів до активізації різних угруповань та періоду т зв. «чорної смуги в житті адвентистів, коли із вогню гонінь та репресій вони потрапили у полум'я церковного розколу» [388, с. 89].

На думку І. Панчук, механізм церковного об'єднання був запущений у 1976 р. на зустрічі у Київській громаді та формулюванням спільного рішення з 10 пунктів, яке підписали представники усіх угруповань в Україні [297, с. 29]. У 1978 р. наслідком інституційних змін Церкви АСД стало утворення на території Західної України двох обласних і двох міжобласних об'єднань громад. Серед пресвітерів Волинської та Рівненської областей міжобласним керівником було обрано Петра Бурила, котрий змінив багаторічного керівника і сподвижника Церкви АСД Олександра Павлюка. Окрім того, на початку 1970-х років було відновлено зв'язки з Генеральною конференцією, яка почала впливати на внутрішньоцерковні процеси радянських адвентистів, зокрема, щодо припинення розколу [388, с. 230].

Відновлення інституційної структури регіонів відбувалося на регіональних з'їздах. Один з перших таких з'їздів був проведений у Волинському регіоні, де в березні 1987 р. в Пожарецькій громаді (Волинська область) зібралися 42 делегати від 12 громад регіону. Головою був повторно обраний Петро Бурило, секретарем – Вілліс Нейкурс, скарбником – Дмитро Грицюк, членами Ради – Володимир Котирло та Петро Подолін. Згодом, у травні 1987 р., вирішено було провести перевибори у всіх регіонах та скасовано інститут старших пресвітерів як нецерковний орган. Мали обиратися ради об'єднань на чолі з головою, які згодом перейшли б у всесвітньо прийнятний формат інституалізації адвентистів – конференцію. Окрім того, відбулася зміна назв та кількості об'єднань в Україні. Як результат, Волинсько-Ровенське об'єднання було перейменовано у Волинське з центром у м. Луцьку [389, с. 91].

У першій третині ХХ ст. в Україні сформувалося два основних центри *п'ятидесятництва* – західний і східний [259, с. 65]. Західний центр базувався, переважно, на території Волині та Галичини, і був представлений однією із найбільш поширених в Україні п'ятидесятницьких течій – християнами віри євангельської (ХВЕ). Виникнення східного центру п'ятидесятництва, що сформувався на території Одеської області, пов'язане з іменем І. Воронаєва – пресвітера Одеської общини баптистів. У 1927 р. у м. Одесі відбувся Всеукраїнський з'їзд Християн євангельської віри, на якому було прийнято декларацію про визнання радянської влади та створено керівний орган – Всеукраїнську раду ХЄВ [388, с. 267].

У розвитку п'ятидесятницького руху на Україні у досліджуваний період помітні суттєві регіональні відмінності [388, с. 258]. Якщо у західних областях християни віри євангельської більш-менш вживалися у єдиному союзі з ЄХБ, то в інших регіонах республіки п'ятидесятники наполегливо домагалися самостійності. У «західних» п'ятидесятників, які до 1939 р. існували у складі Союзу ХВЕ й іменувалися у літературі «шмідтівцями» (від імені керівника Східноєвропейської місії Густава Шмідта), сформувалася

інша традиція богослужінь, більш наближена до баптистської. Так, вони визнавали хрещення Духом Святим як зі знаменням глосолалії, так і без нього, під час хлібоперемлення омовіння ніг не здійснювали і не дотримувалися прісного хліба. Ось чому ще з часів Серпневої угоди 1945 р. більшість західноукраїнських п'ятидесятників влилася у єдиний союз з ЄХБ, а на решті території п'ятидесятники активно протидіяли приєднанню» [388, с. 260].

Не зважаючи на нібито відсутність догматичних перешкод для єдності, відносини між п'ятидесятниками і євангельськими християнами-баптистами у громадах не завжди склалися вдало [206]. Ще менше було порозуміння між старшими пресвітерами ВР ЄХБ, які частіше були баптистами і громадами ХВЄ, що входили до союзу. Основними причинами невдоволеності частини віруючих ЄХБ діяльністю офіційного духовного центру церкви були:

- встановлення ієрархії духовних осіб;
- порушення принципу виборності служителів культу;
- втручання у прерогативи помісних церков;
- закостенілість складу ВР ЄХБ з 1944 р.;
- повна відсутність церковних з'їздів упродовж 1944 – 1963 рр. [388, с. 90].

У 1975 р. до Луцька, Ковеля, Нововолинська прибули генеральний секретар ВР ЄХБ О. Бичков та член Президії ВР ЄХБ П. Шатров. Основне питання, яке обговорювали представники ВР із місцевим релігійним активом ЄХБ – проблеми у процесі об'єднання баптистських та п'ятидесятницьких релігійних громад під патронатом ВР ЄХБ [32, арк. 19].

У протестантських церквах проходив також процес «самоочищення». У 1975 р. офіційно зареєстрована церква ЄХБ у Волинській області відлучила 27 віруючих, а 2 віруючих узагалі виключено із релігійних громад «за порушення віровчення про моральну поведінку». Загалом, упродовж 1965 – 1975 рр. у Волинській області було відлучений від церкви ЄХБ 336 віруючих, проте частину розкаяних у своїх вчинках незабаром знову було повернуто до

їх релігійних громад. Тільки у 1973 – 1975 рр. знову були прийняті до релігійних громад 96 віруючих (1973 р. – 28, 1974 р. – 32, 1975 р. – 36) [32, арк. 22].

Щодо соціально-демографічного складу ЄХБ, то на зламі 60-х – 70-х рр. він був такий: за статтю: чоловіків – 24%, жінок – 76%; за родом діяльності: робітників – 23%, колгоспників – 27%, службовців – 2%, домогосподарок – 21%, пенсіонерів – 27%; иза віком: до 25 років – 3%, від 25 до 40 – 10%, від 41 до 60 – 31%, більше 60 років – 56%; за освітою: вища – 0,4%, середня – 6,6%, незакінчена середня – 20%, початкова – 18%, малописьменних і неписьменних – 55% [206].

Варто наголосити, що у Волинському регіоні *п'ятидесятники* активно намагалися скористатися можливістю автономної реєстрації, проте відносини із лідерами зареєстрованих громад залишались доволі складними. Г. Філімончук, один з відомих служителів незареєстрованих п'ятидесятників Волині, в своїх спогадах написав, що під час проведення з'їзду незареєстрованих п'ятидесятників у м. Луцьк (кінець 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст.), у приміщення, де зібралися проповідники і пресвітери, не допустили відомого проповідника із Рівненщини з сином, адже він належав до громади із союзу баптистів. На тому з'їзді постановили «з реєстрованими церквами не спілкуватися, з ними у ламанні участі не брати, на зібрання до реєстрованих не ходити». По суті цей захід став першим організаційним з'їздом незареєстрованих п'ятидесятників Західної України. На початку 1970-х років (1972 р.) незареєстровані п'ятидесятники Волинського регіону організаційно інституалізувалися у Західне братство. Було обрано трьох єпископів: у м. Нововолинськ – Ф. Артищука, у м. Львів – І. Боєчка, у м. Рівне – О. Грищука [388, с.272].

Додамо, що баптисти та євангельські християни ставилися до п'ятидесятників вкрай негативно, так як останні поповнювали свої лави за рахунок євангельського та баптистського братств, вносячи смуту та розкол у традиційні помісні общини. Баптисти кваліфікували п'ятидесятників як

«трясунів та стрибунів» та закликали боротися з ними «як з хижаками». У свою чергу, п'ятидесятники, зневажливо ставилися до баптистів та євангельських християн, вважаючи їх «не духовними і теплими», на противагу себе – «духовними і гарячими». Слід зауважити, що вся історія стосунків між протестантськими деномінаціями характеризується конфліктами, звинуваченнями та непорозуміннями [388, с. 270]. І. Панчук констатує: «Ті п'ятидесятники, що відмовилися від реєстрації, розробили три можливих варіанти діяльності своїх релігійних громад в СРСР. Перший – поставити існуючі общини під опіку іноземних держав та міжнародних організацій. Другий – допускалася можливість об'єднання усіх незареєстрованих та зареєстрованих общин у єдиний союз з наступною вимогою узаконити його правовий статус. Третій варіант – широко обговорювалася можливість еміграції членів общин з наступним об'єднанням із зарубіжними центрами» [388, с. 272].

У підпіллі проявляли активність *свідки Єгови*. Основним джерелом поповнення громад була сім'я. Окрім того, варто наголосити, що активна місіонерська діяльність спонукала до того, що неофітами ставали також люди, які ідентифікували себе віруючими іншої конфесії, або атеїсти. Людина, яка проявила хоч найменшу зацікавленість, ставала об'єктом посиленої уваги найближчої громади. Адже місіонерство і прозелітизм – основні форми релігійної практики, якими мають займатися без винятку свідків Єгови незалежно від індивідуальних, вікових, професійних особливостей. Це дало підстави П. Яроцькому назвати їх активними «польовими благовісниками» [474, с. 1].

Вагому роль у процесі релігійного освідомлення у свідків Єгови, як зрештою у п'ятидесятників, баптистів, відіграла сім'я. Зокрема у звіті уповноваженого Ради у справах релігії при Раді міністрів СРСР у Волинській області зауважено, що «релігійний вплив на дітей у православних парафіях відбувається здебільшого через церкву. У великі свята батьки пропонують своїм дітям відвідати богослужіння, послухати спів хору, поставити свічку за

померлих членів родини, тим самим поступово намагаються привчити дітей до релігії» [32, арк. 16]. Натомість «у сектантських сім'ях застосовуються дещо інші методи впливу. Тут у будинку в сім'ї йде систематичне внушення дітям про існування релігії, Бога, про необхідність шукати щастя, про спасіння тільки через віру...». Якщо в сім'ї з'являється невіруючий, не бажаючий приймати віру, то до нього «надалі застосовуються засоби впливу, які переходять у гоніння, недовір'я...». На думку партчиновників у православ'ї за прикладом батьків до церкви і релігії залучаються приблизно 2 – 5% молоді, у протестантських спільнотах процент дещо вищий – 8 – 12% [32, арк. 16].

Завершуючи варто навести результати першого масштабного соціологічного опитування, яке у 1970 р. проводилося у Локачинському районі Волинській області і присвячувалося стану релігійності населення. Дослідження проводилося у райцентрі Локачі, а також селах Привітне, Затурці, Холопичі, Ворончин, Конюхи, Білопілля. «Ці села було вибрано для дослідження тому, що вони були найбільш характерними по стану релігійності, атеїстичної і культурно-масової роботи, географічних умов, економічного стану колгоспників», – зазначали організатори соціологічного опитування [27, арк. 12].

Відзначено, що «віруючі зустрічали дослідників вдома гостинно, давали детальні відповіді на всі ті питання, які цікавили». Інтерв'юери зазначали: «Під час зустрічі з ними, ми не прагнули до спростування їхніх поглядів, бо це могло б негативно вплинути на збір об'єктивних даних. Але коли відбувалася зустріч з віруючими, які постійно читали Біблію, ми інколи просили їх роз'яснити те чи інше положення Біблії, яке на нашу думку було суперечливим. Наші співбесідники охоче погоджувалися і коли слухали від нас наукове спростування своєї думки, не обурювалися» [27, арк. 12].

Якщо коротко охарактеризувати ставлення віруючих до соціологічного дослідження, організатори дослідження зазначали, що «майже всі ті, з ким нам довелося зустрітися до опитування відносилися схвально. Оцінку такого ставлення дав один віруючий-баптисти, який сказав: «Мені

було дуже приємно поговорити з вами, а що точки зору у нас різні – то не біда. В спорі народжується істина. Така розмова була вперше за моє життя. Подібні оцінки таких бесід з віруючими були непоодинокі [27, арк. 13].

Планом соціологічного опитування передбачалося опитати не тільки віруючих, а й невіруючих. Дослідниками було підготовлено два види анкет. Враховуючи те, що жінок-віруючих було більше ніж чоловіків-віруючих, то й кількість жінок, із числа опитаних, було більше. Загалом в опитуванні взяли участь 268 віруючих і 108 невіруючих / пасивну віруючих осіб. Відзначалося, що «у зв'язку з тим, що на території Локачинського району діяли релігійні громади православної церкви, ЄХБ, АСД, колектив дослідники звертав увагу до якої релігійної спільноти належать співбесідник» [27, арк. 15].

Вартувало б детальніше проаналізувати відповіді на запитання, які поставили соціологи віруючим та невіруючим жителям Локачинського району. Зважаючи на те, що матеріали цих досліджень чи не уперше вводяться до наукового обігу, оцінки радянських соціологів подані без критичного аналізу, хоча розуміємо бажання партчиновників показати занепад релігійної обрядовості та здобутки атеїстів району. Дослідники зазначали, що «коли проаналізувати відповіді на питання про причини приходу до релігії, то ми будемо мати таку картину. Віруючих православної церкви в першу чергу приваблює релігія своєю обрядовою стороною (про це заявили 82% опитаних) і тільки 18%, найбільш стійка частина православних віруючих, прагнули через віру в Бога забезпечити спасіння душі. Половина з них прагнула жити за моральними законами Біблії. Тільки 5% читали науково-атеїстичну літературу [27, арк. 19].

На думку радянських соціологів, «відвідування церкви і здійснення релігійних обрядів православними носили більше характер традиції. Жінки, кількість яких з числа опитаних становила 59% відзначали, що мають можливість ідучи до церкви зустрітися з близькими знайомими. Це одна з причин для основної маси віруючих відвідувати церкву. Якщо врахувати, що 73% віруючих православної церкви не читали релігійний літератури і мали

поверхневе уявлення про релігійне вчення, а сприймання релігійного культу мало більше емоційний характер, то можна з цього зробити висновок, що віра в Бога для більшості віруючих цієї категорії не носила глибокого переконання. Про це говорять відповіді деяких членів церковної двадцятки на питання анкети. Наприклад, декілька з них заявили, що вони самі не знають, чи вірять в Бога, чи ні» [27, арк. 20].

Зазначено, що «ставлення віруючих православної церкви до атеїстичної роботи в цілому лояльна. 40% з опитаних заявили, що вони відвідують атеїстичні заходи, якщо їх туди запрошують. Але до частини з них атеїстичні лекції не доходять. Їм приємно слухати особливо ті лекції, в яких піддаються критиці віруючі-сектанти. Коли ж мова на лекція заходить про православну церкву, то як заявили 20% опитаних, їм лише цікаво послухати, але їх важко переконати. Проте бесіди з віруючими під час дослідження свідчать, що науково-обґрунтовані змістовні, цікаві лекції вони хочуть слухати. Саме головне в цій справі те, щоб не ображати почуття віруючих...» [27, арк. 21].

Цікавими для соціологів виявилися відповіді представників релігійних громад ЄХБ та АСД. «Релігійні общини цих віруючих в районі невеликі, – зазначали дослідники. – Переважна більшість віруючих тут люди середнього і похилого віку, за деяким винятком адвентистів сьомого дня села Привітне, де є частина віруючих молодого віку». Зазначено, що «релігійні общини більш замкнуті в собі і зв'язані круговою порукою, порівнюючи з віруючими православної церкви» [27, арк. 22].

Соціологи відзначали, що «якщо для віруючих православної церкви основною причиною приходу в релігію була сила традиції і вплив батьків, близьких, то трохи інша картина серед віруючих баптистів і адвентистів. Виховання в релігійній сім'ї, вплив батьків, близьких було і мабуть буде основним шляхом поповнення складу віруючих. Але на відміну від православної церкви тут набуло широкого розмаху залучення до віри христової методом агітації. Кількість таких віруючих, перехрещених у нову

віру, у баптистів, адвентистів становить близько 50%. Вони, як правило, до цього належали до православної церкви [27, арк. 23].

Характерною особливістю цих релігійних громад було те, що «форма прийняття релігійного культу дуже спрощена і на перший план виступає зміст релігійного вчення. Саме тому жоден з цих віруючих не заявив про те, що його приваблює релігія своїми обрядами, на відміну від православної церкви. У них на першому місці стоїть прагнення забезпечити «спасіння душі» (52%), зокрема у баптистів, і моральні повчання (48%). Важливим для поліпшення атеїстичної роботи з цієї категорії віруючих є аналіз відповідей на питання: «Що Ви вбачаєте позитивно в релігійному напрямку, до якого належите?». Якщо згрупувати всі відповіді, то можна зробити висновок, що на першому плані для цих віруючих стоїть приклад Ісуса Христа як ідола, до якого вони повинні прагнути. Згуртованість колективу, зразкова поведінка віруючих зрозумілість проповідей – три сторони які на думку віруючих є позитивними» [27, арк. 28].

Із відповідей віруючих-протестантів державно-партійні органи влади Волинської області планували зробити практичні висновки. Зокрема вважалося доцільним, «через пресу, радіо зробити акцент на послідовній науково-обґрунтованій критиці основної ідеї будь-якої релігії – ідеї існування Бога. У зв'язку з тим, що самі віруючі звертають увагу на те, що проповіді їх проповідників мають практичний характер є зрозумілими і доступними, то лектори-атеїсти не можна залишатись осторонь аналізу цих проповідей» [27, арк. 29].

«Потрібно відзначити, – зазначали соціологи, – що віруючі-баптисти, адвентисти порівнюючи з віруючими православної церкви більше читають суспільно-політичну, наукову художню літературу (76% проти 35%), слухають радіопередачі. Вони дуже гостро реагують зокрема на ті статті районної преси, в яких на їх думку поміщено несправедливу критику по відношенню до того чи іншого віруючого. Такі статті стають предметом обговорення в колу віруючих» [27, арк. 30].

Щодо відношення до кіно і телебачення, то віруючі баптисти і адвентисти, на відміну від віруючих православної церкви, залишалися, «в основній масі», консервативними. Загалом 76% баптистів і 67% адвентистів заявляли, що «вони не відвідують кіно, виставки не дивляться телебачення. Переважна більшість віруючих-баптистів, адвентистів відносилася також негативно до лекційно-атеїстичної пропаганди. 76% баптистів і 58% адвентистів із загального числа опитаних віруючих цієї категорії «відмітили, що на лекції вони не ходять, але не проти поговорити з лекторами. А це говорить про те, що індивідуальну роботу з такими віруючими можна проводити» [27, арк. 31].

Соціологи констатували, що «однією з причини низького відвідування віруючими цієї категорії лекцій на атеїстичну тематику є те що ці лекції читаються не на високому рівні. Нерідко під час лекції ображається почуття віруючих (вказували під час бесіди самі віруючі). Із тих віруючих, які слухали атеїстичні лекції, 24% баптистів і 42% адвентистів заявили, що їм цікаво слухати такі лекції, але їх не переконати. Подібна заява не повинна давати підставу атеїстам вважати, що атеїстично-лекційна пропаганда не доцільна для такої категорії віруючих» [27, арк. 32].

Зважаючи на те, що дослідницький колектив цікаво відношення до атеїстичної пропаганди не тільки віруючих, тому значний інтерес для них становила категорія атеїстів / невіруючих. «Для того щоб мати більш об'єктивну характеристику відношення населення району до атеїстичної пропаганди, було опитано також частину сільської інтелігенції, яка в своїй переважній більшості не належить до числа віруючих», – зазначали соціологи. Для цієї категорії людей була розроблена окрема анкета, якою було опитано 152 особи (з них чоловіків – 63%, жінок – 89%. Відповідно до цієї анкети, 9% заявили, що «вони є віруючими за переконанням», 26% чоловіків і 34% жінок-віруючих – «в силу традиції». 67% чоловіків і 64% жінок відзначали, що вони не вірять в Бога. Якщо поглянути на їх освіту, то «це в переважній більшості люди з початковою (42%), неповною середньою освітою, серед яких у 44%

робота яких пов'язана з фізичною працею (хлібороба – 25%, тваринники – 35%) [27, арк. 33].

Дослідники зауважили, що «в число віруючих попали 6% людей з середньою спеціальною освітою, для яких основним родом заняття є сільське господарство. Всі вони жінки. Лише одна із них заявила, що вірить у Бога за переконанням, решта – в силу традиції. Цей факт свідчить, що не завжди освіта визначає ставлення людини до релігії. Тут потрібно врахувати і такі фактори, як виховання в релігійній сім'ї, силу традиції, які в значній мірі впливають на формування світогляду людини [27, арк. 34].

Важливим для дослідники було запитання «Чи здійснюєте Ви релігійні обряди?». Коли проаналізувати відповіді опитаних на це запитання, буде така картина: 35% чоловіків і 46% жінок здійснюють релігійні обряди. Причина здійснення релігійних обрядів – різна. 7% чоловіків заявили, що вони здійснюють релігійні обряди через те, що віруючі, 26% – в силу традиції, 2% – під тиском батьків. 69% чоловіків взагалі не здійснюють релігійні обряди. З числа жінок 3% здійснюють релігійні обряди, оскільки віруючі, 3% отримують особлисте задоволення, 37% – в силу традиції, 3% – під тиском батьків. 54% жінок не здійснюють релігійні обряди [27, арк. 35].

Коли проаналізувати відповіді на запитання анкети «Як Ви ставитеся до віруючих?», то можна сказати, що 36% чоловіків відноситься до віруючих позитивно, 48% – негативно. 16% опитаних чоловіків відповіли, що їм байдуже. Відповіді жінок відповідно – 34% / 45% / 21%. «З цього можна зробити висновок, – зазначали соціологи, – що ставлення до віруючих у більшості негативне. Але тут потрібно внести одне пояснення: справа в тому, що говорячи про позитивне ставлення до віруючих, майже половина з опитаних обумовили своє ставлення до віруючих тим, що позитивно вони відносяться до віруючих православної церкви, а негативно – до віруючих-сектантів. Таким чином, ставлення людей до віруючих-баптистів і віруючих-адвентистів значно гірше ніж до віруючих православної церкви. Таке явище має історичні причини, але саме по собі не сприяє проведенню атеїстичної

роботи з віруючими. Проаналізувавши відповіді на запитання «Як Ви відноситеся до пропаганди атеїзму?», соціологи зауважили, що «більшість населення за те, щоб проводити атеїстичну роботу. Таку точку зору висловили 85% опитаних чоловіків і 86% жінок, в тому числі 45% віруючих / пасивних віруючих. 15% опитаних чоловіків і 14% жінок висловилися проти атеїстичної пропаганди» [27, арк. 39].

Відповідаючи на запитання «Чи Ви відвідуєте атеїстичні заходи?», переважна більшість опитаних позитивно відповіли на нього (про це свідчать відповіді 71% опитаних чоловіків і 82% жінок). Проте 29% чоловіків і 18% жінок були зовсім не охоплені атеїстичною пропагандою. Під час дослідження було виявлено, що майже всі первинні партійні організації «проводили роботу щодо атеїстичного виховання населення на такому рівні, який ще не відповідає вимогам сьогодення. Така робота проводилася без чіткої системи заходів, не координувалася» [27, арк. 40].

Таким чином, релігійні практики населення у Волинській та Рівненській областях були детерміновані (а) рівнем толерації державно-партійних органів влади до кожної із церков і спільнот та (б) внутріцерковними процесами. Віруючі РПЦ, ЄХБ, АСД у порівнянні з іншими церквами та спільнотами мали значно кращі можливості для проведення релігійних обрядів. На відміну від РПЦ, протестанти значну увагу присвячували молоді, що викликало підвищену увагу силових структур та компартійного активу регіону.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Волинський регіон – традиційно православний, хоча в окремих районах області значного поширення набули протестантизм, передусім церква ЄХБ. У 1968 р. на території Волинської області було зареєстровано 194

православні релігійні громади. Найчисельнішою протестантською спільнотою на Волині була церква ЄХБ. Наприкінці 1960-х рр. у Волинській області діяли 58 зареєстрованих релігійних громад ЄХБ, 53 із яких були самостійними, а 5 – філіалами, які були взяті на облік у 1968 році. Загалом у зареєстрованих релігійних громадах євангельських християн-баптистів нараховувалося 7931 віруючий, які проживали у 388 населених пунктах області.

Станом на 1 січня 1973 р. у Волинській області функціонували 53 релігійні громади РПЦ, 53 релігійні громади ЄХБ, 2 релігійні громади АСД. Серед нелегально діючих громад – 21 релігійна громада п'ятидесятників, 13 релігійних груп єговістів, 8 релігійних груп АСД, 4 релігійні громади, які підтримували РЦ ЄХБ. Таким чином, найбільша кількість віруючих акумулювала РПЦ. Як і в попередні роки підпільну діяльність проводили 28 релігійних громад п'ятидесятників, 6 релігійних громад, які підпорядковувалася РЦ ЄХБ, 18 релігійних громад свідків Єгови, а також нечисленні релігійні групи АСД.

Звітуючи центральним органам влади про «про процес кризи релігії і відходу від неї віруючих», уповноважені Волинської та Рівненської областей, ідеологічний актив регіону вживали заходів щодо роз'яснення радянського законодавства про релігійні культу серед віруючого населення, викорінення протизаконної діяльності «екстремістських», протестантських груп, приділяла увагу роботі громадських комісій сприяння виконанню радянського законодавства про релігійні культу з метою активізації їх діяльності щодо контролю за виконанням законодавства, вивчала внутрішнє життя і процеси в релігійних громадах, аналізувала нові тенденції, що зароджувалися в ідеологічній роботі партійних, радянських органів і громадських організацій.

Одним із основних методів боротьби влади із релігійністю на селення у Волинській та Рівненській областях стало насадження стеїстичного світогляду та радянської обрядовості. У досліджуваній період у районних

центрах Волинської області у школах проводилися бесіди, вечори, збори загонів атеїстичного спрямування, тижні атеїзму. У кожній сільській бібліотеці організовано постійно діючі виставки літератури з питань атеїстичної роботи. Проводилася цілеспрямована індивідуальна робота з дітьми, які перебували під релігійним впливом – вони, за словами партчиновників, постійно залучалися до активної участі в житті дитячого колективу, суспільно-корисної праці.

Державно-партійні органи влади намагалися перешкоджати діяльності православних та протестантських релігійних громад на Волині, хоча у 1970-х – на початку 1980-х рр. репресії та переслідування віруючих, атеїстична робота не приносили очікуваних результатів. Рада у справах релігій при Раді міністрів СРСР констатувала, що зростання релігійної активності протестантських громад, передусім ЄХБ, стало безпосереднім результатом недостатнього контролю за їх діяльністю місцевими органами влади і уповноважених Ради (Волинська, Рівненська області) у справах релігій. За висновками державно-партійних органів влади у Волинській та Рівненській областях доволі слабо проводилася робота щодо «виховання» служителів культу і церковного активу у дусі лояльного відношення до радянської дійсності, поваги до законодавства про релігійні культу, своєчасно не припинялися порушення радянських законів, допускалися непродумані дії у відношенні до віруючих.

Релігійна обрядовість у Волинській області перебувала на постійному контролі місцевих державно-партійних органів влади. У 1966 р. в області було охрещено 13654 особи (78% від загальної кількості новонароджених), 1967 р. – 13108 (77%), 1968 р. – 12610 (73%). У 1966 р. за церковними канонами одружилося 711 подружніх пар (9%), 1967 р. – 699 (9%), 1968 р. – 579 (7%). За участю священнослужителя у 1966 р. поховано 4926 осіб (74%), 1967 р. – 5484 (77%), 1968 р. – 5265 (72%). Найвищий відсоток обрядовості був зафіксований у Луцькому районі, де хрещення дітей складало 98%, похоронів за релігійним обрядом 100%. У Ківерцівському районі цей показник складав відповідно 88%

і 90%, Камінь-Каширському 80% і 60%, Любомльському 87% і 70%, Старовижівському 80% і 70%.

У 1973 – 1975 рр. релігійність населення у Волинській області продовжувала залишатися на тому ж рівні. Для прикладу, у 1975 р. з-поміж 17564 народжених, 10470 (59,6%) були охрещені. Із 9504 померлих, 6486 (68,2%) були поховані за релігійною обрядовістю. Серед протестантів Волинської області динаміка виконання релігійних обрядів також не зазнала суттєвих змін. Серед членів церкви ЄХБ у 1970 р. охрестилися 218, у 1971 р. – 213, у 1972 р. – 216, у 1973 р. – 200, у 1974 р. – 215, у 1975 р. – 288. Віруючі АСД у 1970 р. не проводили обряд хрещення, у 1971 р. було охрещено 11 вірян, у 1972 р. – 2, 1973 р. – 1, у 1974 р. – 4, у 1975 р. – 4.

РОЗДІЛ 5

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА БУКОВИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ

5.1. МЕРЕЖА РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД

Процес формування сучасного конфесійного простору Буковини та Закарпаття був достатньо тривалим і складним, залежав від багатьох чинників, але насамперед від суспільно-політичної ситуації у регіоні упродовж XVII – першої половини XX ст. Це призвело до помітних відмінностей у конфесійній структурі населення. У 60 – 70-х рр. XX ст. у краї простежувалися чіткі територіальні диспропорції та відмінності темпів зростання релігійних громад різних напрямів та течій (конфесій).

Ліквідації УГКЦ вивела на провідні місця РПЦ. Про її значний вплив на населення регіону свідчать статистичні дані. Загалом в УРСР за офіційними даними у 1963 р. у православних храмах було охрещено 387 603 осіб (48,8%) [212, с. 190]. Якщо у 1962 р., за офіційними даними, за релігійним обрядом було поховано 33,9% померлих, то 1963 р. – 49,6%. Однак кількість вінчань за цей період зменшилася: 1963 р. вінчалось у православних храмах 21 601 пари з 407 388 зареєстрованих шлюбів – на 2024 пари менше, ніж 1962 року [212, с. 190]. Для прикладу, Станом на 1 січня 1969 р. у Закарпатській області нараховувалося 505 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, із яких у 479 церковних спорудах постійно проводилися молитовні зібрання [19, арк. 29]. У Чернівецькій області в багатьох селах 1970 р. на Великдень освячувати паски до храмів приходило близько 40–50% населення. Із 784 опитаних 1970 р. віруючих колгоспників Закарпаття, відвідували церкву по неділях 233 осіб, часто (напевне, також раз на місяць) – 69, у великі свята – 287, не відвідували 195 осіб [310, с. 305].

В. Боднар відзначає [197, арк. 68], що упродовж 1971 р. у Вижницькому районі Чернівецької області відбулося 773 хрещення, 128 вінчань, 393 похоронів, у Глибоцькому, відповідно, – 1264/308/597, у Кельменецькому – 382/11/300, у Сокирянському – 584/99/291, у Путильському – 402/57/148 [100, арк. 19]. «У всіх районах керівництво занижувало реальний рівень релігійної обрядовості. Вищезгадані матеріали вивчалися уповноваженим Ради в справах релігій по Чернівецькій області з партійним та адміністративним активом. Уповноважені вимагали, щоб на місцях побільше складали актів щодо порушень при проведенні культових дій. Так, відзначалося, що у Новоселицькому районі складено за рік 28 адміністративних актів, у Вижницькому – 32, у Кельменецькому – 41, за що окремі чиновники отримали похвалу», – резюмує учений. Щоб зупинити процес поширення релігійних обрядів, уселах області в 1971 р. організували 54 новорічні ялинки та 54 групи Дідів Морозів, які роз'їжджали селами, виконували радянські щедрівки та вручили мешканцям чотири тисячі подарунків [99, арк. 312].

У середині 1970-х рр. чимало релігійних громад РПЦ на Закарпатті припинили свою діяльність. Зокрема, у 1976 р. були зняті з реєстрації релігійні громади сіл: Руська Кучава (Мукачівський район) – віруючі перейшли до Кальницької громади; с. Руське (Мукачівський район) – віруючі перейшли до Троїцької церкви с. Руське Поле; с. Коноплівці (Мукачівський район) – віруючі перейшли до релігійної громади М. Мукачево; с. Вільховиця (Мукачівський район) – віруючі перейшли до релігійної громади с. Бистриця; с. Комарівці (Ужгородський район) – віруючі перейшли до католицької церкви; с. Галоч (Ужгородський район) (віруючі перейшли до католицької церкви); с. Свалява-Бистрий – віруючі перейшли до релігійної громади м. Свалява; с. Торунь (Міжгірський район) – віруючі перенаправлені до другої церкви того ж села; с. Стебний (Міжгірський район) – віруючі перейшли до релігійної громади с. Чорнотисово [28, арк. 67].

Ведучи мову про РПЦ, варто також згадати й осташів (рух у православ'ї на Буковині й Румунії [197, с. 65]. На початок 1970-х років у Чернівецькій області їх налічувалося близько 600 осіб. Порівняно з повоєнним періодом їх кількість зменшилася. Осташі займали керівні посади в парафіях РПЦ на Буковині, відзначалися високою моральністю, релігійністю. Серед їх побутових особливостей, за словами П. Бондарчука, було: невживання алкогольних напоїв, заборона куріння тощо [212, с. 290].

Значним залишався рівень виконання релігійних обрядів у Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. У с. Велика Добронь Ужгородського району 1961 р. було охрещено 93% новонароджених дітей, повінчано 83% усіх одружених, за релігійним обрядом були поховані всі померлі. 1960 року ці цифри становили відповідно – 85%, 72%, 97%. У с. Дрисині Мукачівського району 1960 р. у храмі вінчалось 52% одружених, а 1961 р. – 100%. У населених пунктах, де поруч із реформатами проживало багато представників інших конфесій, кількість виконаних релігійних обрядів була меншою [212, с. 195].

Незважаючи на репресії та переслідування віруючих, чисельність релігійних громад на Закарпатті продовжувала залишатись високою. У 1976 р. у Берегівському районі Закарпатської області нараховувалося 54 зареєстровані діючі релігійні громади, зокрема 30 реформаторських, 14 православних, 4 римо-католицьких, 3 громади ЄХБ, 2 адвентистів сьомого дня та 1 іудейська [32, арк. 7]. Того ж року служителями культу на території сільських рад було проведено 58 обрядів хрещень, 6 обрядів вінчань, 37 обрядів похорону; у с. Гать – 48 обрядів хрещень, 8 обрядів вінчань, 19 обрядів похорону; с. Бодолів – 35 обрядів хрещень, 7 обрядів вінчань, 28 обрядів похорону; с. Заставне – 30 обрядів хрещення, 17 обрядів вінчань, 29 обрядів похорону [32, арк. 67].

Доволі чисельною конфесією на Буковині та Закарпатті була релігійна спільнота АСД. Узагальнені дані про громади АСД 12 областей показують, що кількість церков, наближених і охрещених у другій половині 1950-х рр.,

стабілізувалась. Найбільше громад АСД знаходилося у Вінницькій (25), Чернівецькій (20) та Черкаській (13), Закарпатській (10). Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області С. Олеоленко констатував, що на початку 1970-х рр. у Закарпатській області активну діяльність проявляли Адвентисти сьомого дня, які дотого ж намагалися «встановити контакти з нелегальними групами адвентистів» [19, арк. 29]. Згідно з підрахунками уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРРС у Закарпатській області у 1971 р. було офіційно зареєстровано 10 громад АСД. Географія поширення адвентизму в області: м. Мукачево (115 віруючих, пресвітер-проповідник І. Химінець), м. Виноградово (73 віруючих, пресвітер-проповідник Ф. Капітан), м. Берегово (85 віруючих, пресвітер проповідник М. Доктор), с. Мужієве, Берегівський район (31 віруючий, пресвітер-проповідник О. Белла), с. Ільниця, Іршавський район (174 віруючих, пресвітер-проповідник С. Луцьє), с. Буштино, Тячівський район (28 віруючих, пресвітер-проповідник І. Капітан), с. Добрянське, Тячівський район (35 віруючих, пресвітер-проповідник М. Фера), с. Бедевля, Тячівський район (53 віруючих, пресвітер-проповідник П. Шелевер), с. Олександрівка, Хустський район (37 віруючих, пресвітер із м. Виноградово), с. Кобелецька Поляна (45 віруючих, пресвітер-проповідник І. Куриляк) [19, арк. 29].

Щодо Чернівецької області, то В. Бондар зауважує, що станом на 22 вересня 1975 р. в м. Чернівці налічувалось близько 70-100 членів громади АСД [197, с. 67]. У Садгірському районі було 172 адвентисти: у Старій і Новій Жучці – 88, Садгорі – 49, Рогізні – 25. Обласні уповноважені Ради в справах релігійних культів по Чернівецькій та Закарпатській областях постійно дорікали головам міських та сільських рад в атеїстичній бездіяльності та вимагали від них посилення роботи з адвентистами. За словами В. Боднара, «влада постійно відстежувала процес збільшення кількості адвентистів сьомого дня в селах Грозинці Хотинського району, Шишківці, Рингач Новоселицького району та в інших населених пунктах, наголошуючи, що

при «бойовій» роботі парторганізацій можна було б зруйнувати адвентистські громади зсередини і зняти з реєстрації. Констатовалося, що на місцях партійні і радянські органи не вміють організовувати атеїстичну роботу, тому громади пишуть скарги в Москву з «наклепами на місцеві органи влади» [197, с. 69].

На початку 1980-х років у західноукраїнських областях Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зареєструвала значну кількість членів Церкви АСД [297, с. 89]. Так у Чернівецькій області нараховувалося 2990 членів цієї Церкви, Волинській і Рівненській областях – 1048, Закарпатській – 1003, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – 784. Загалом в УРСР станом на серпень 1981 року нараховувалося 12 1943 адвентисти сьомого дня. Для прикладу, у середині 1980-х рр. тільки у Чернівецькій області нараховувалося уже 89 громад АСД, членами яких вважали себе 3291 особа (у Вижницькому районі – 276 членів, Заставнівському – 278, Кельменецькому – 233, Кіцманському – 423, Новоселицькому – 283, Путильському – 57, Сторожинецькому – 181, Хотинському – 96; громад адвентистів-«реформістів» – 30). Залякування віруючих уже не могли суттєво вплинути на подальший розвиток громад адвентистів сьомого дня. Адвентисти, як і інші протестантські конфесії, мали відповідні структури і не піддавалися радянському впливу [197, с. 75].

Релігієзнавці на початку 1960-х рр. у Закарпатській та Чернівецькій областях виявили доволі чисельні релігійні громади ХЄБ [197, с. 90]. Так, з'явилися чималі баптистські громади у с. Кам'янка (134 особи), Нижні Станівці (35 осіб), Горішні Шерівці (75 осіб) Садгірського району, Рокитне (24 особи) Новоселицького району, м. Чернівці (32 особи), що викликало негативну реакцію з боку влади. Уповноважений Ради у справах релігій у Чернівецькій області П. Уричев вимагав збільшити тиск на баптистів. Зростала кількість людей, які приймали водне хрещення. Якщо у 1956 р. його прийняло 187 осіб, у 1957 р. – 202, то в 1958 р. – 318. За соціальним статусом кількість хрещених селян становила – 203, робітників – 64, учнів – 5. У Хотинському районі в ці роки налічувалося 700 осіб віруючих-баптистів.

Серед них у Недобоївцях – 152, Хотині – 90, Ставчанах – 70, Зарожанах – 66 [197, с. 82].

Уповноважений ради у справах релігій при раді Міністрів СРСР у Закарпатській області С. Олеоленко повідомляв Раду у справах релігій про те, що у 1971 р. у Закарпатській області нараховувалося чимало «сектантських» організацій, таких як євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники (нараховувалося 90 груп). На його думку «діяльність всіх цих груп щодо поширення релігійного світогляду належно не вивчена», зокрема «на конкретних прикладах не з'ясовано, яку роботу серед віруючих ведуть проповідники, чому їм вдається тримати під своїм контролем віруючих, залучати в своє лоно нових єдиновірців» [19, арк. 28].

В. Бонар відзначає, що станом на 1977 р. у Чернівецькій області вже діяло 50 баптистських громад кількістю 6649 віруючих. Влада легалізувала громади у с. Дубівка, Молодія (74 осіб), м. Новоселиця (200 осіб), с. Репужинці (180 осіб), вивівши їх «з підпілля» [197, с. 65]. Після об'єднання п'ятидесятників і баптистів (1945 р.) на Закарпатті, Буковині проти реєстрації виступили провідні лідери п'ятидесятництва – М. Іванов, І. Левчук, М. Мельник, Ф. Артищук [297, с. 112]. Багато п'ятидесятників не прийняли пропозиції легалізувати свої громади ще й тому, що добре пам'ятали події 1956 р., коли згідно зі списками на реєстрацію, влада провела арешти. За підрахунками чиновників Ради у справах релігій при РМ УРСР основна кількість п'ятидесятників з незареєстрованих груп на середину 1970-х р. знаходилася у Вінницькій і Волинській областях (більше ніж по 2 тис. осіб у кожній), у Житомирській і Рівненській (більше 1 тис. осіб у кожній), у Донецькій, Одеській, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Хмельницькій (від 500 до 1 тис. осіб) [197, с. 65].

У 1970-х роках апарат уповноваженого Ради в справах релігійних культів домогся реєстрації діяльності п'яти автономних п'ятидесятницьких громад у селах Великий Кучурів, Малинівка, Михальча, Межиріччя Чернівецької області. Станом на 1977 р. в області діяло вже 18 громад

християн віри євангельської (п'ятидесятників) чисельністю 990 віруючих. З них лише 3 громади зареєструвалися, 15 вважали себе незареєстрованими (610 осіб) [197, с. 66]. У 1978 р. в області нараховувалось близько 2700 віруючих-п'ятидесятників. З них у зареєстрованих релігійних громадах в союзі з євангельськими християнами-баптистами було 1477 осіб. 505 осіб перебувало в п'яти незалежних п'ятидесятницьких громадах, які теж були зареєстровані. Окрім того, існувало 14 п'ятидесятницьких громад, які ухилялись від реєстрації (43 села, близько 700 осіб). Через п'ять років кількість незареєстрованих громадуже налічувала 18 одиниць [197, с. 67].

У Закарпатській області значний вплив на населення регіону мала РКЦ. Так, На Закарпатті на початку 1970-х років була зареєстрована 41-а релігійна громада РКЦ і 81 реформістська релігійна громада. На думку уповноваженого Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР у Закарпатській області С. Олеоленка, місцеві партчиновники не приділяють належної уваги діяльності католицького та протестантського духівництва, не вивчають їх вплив на віруючих (особливо молодь), не показують який вплив на католиків та реформістів має «західна пропаганда» [19, арк. 29].

Загалом, в УРСР у 1978 р., за офіційними даними, у великодні дні костьоли відвідали понад 11 тис. осіб, із них більше 7 тис. жінок і близько 700 дітей. На Хмельниччині у перший день Різдва у 10 храмах (де служили 3 священики) побувало 1977 року 10 тис. осіб, 1976-го – 11 тис. 1978 року у Хмельницькій області на різдвяні свята у костьолах побувало до 9 тис. молільників, у Вінницькій області – 28 тис., із них 80% – жінки, 20% – чоловіки, близько 2 тис. – молодь. Отже, можна стверджувати, що римокатолики відвідували богослужіння частіше, ніж православні – за наявності храмів у тих місцевостях, де вони проживали. Додамо, що у 1980 році на Закарпатті існувала 81 реформістська релігійна громада, яка користувалася правом самоуправи. За словами віруючих, їм ніхто не перешкоджав здійснювати релігійні обряди, а «державна забезпечила свободу совісті відповідно до основного закону» [391, с. 120].

У середині 1970-х р. в Україні продовжували існувати й інші течії п'ятидесятницького руху. Старший інспектор Ради у справах релігій при РМ УРСР М. Новиченко вказує, що у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській та Одеській областях діяли 18 громад євангельських християн в дусі апостольському, у дев'яти регіонах – 26 груп п'ятидесятників-сіоністів і 15 груп п'ятидесятників-суботників у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській та Чернівецькій областях. Діяльність цих громад мала нелегальний характер [197, с. 65].

В. Боднар констатує, що «особливість Чернівецької області – значна активність євреїв. Апарат уповноваженого періодично аналізував явку євреїв на основні свята як показник збереження іудаїзму в Чернівецькій області. Так, на Новий рік 1955 р. констатовалася присутність у синагогах близько 2-х тис. євреїв. У 1960 р. обласне управління КДБ кваліфікувало іудейський культ як такий, що відмирає в області. Проаналізувавши віковий ценз відвідувачів синагоги, чиновники побачили таку картину: віруючих євреїв віком від 25 до 35 р. налічувалось 10%, від 35 до 45 р. – 30,5%, від 45 до 55 р. – 40%, від 55 р. і вище – 20%. На основі цього був зроблений висновок про «затухання» іудаїзму [197, с. 80].

Також у 1977 р. в Чернівецькій області налічувалось 290 *назарян*. У 1983 р. їхня кількість не зменшилась, діючими були 6 назарянських громад. Велика група назарян діяла у с. Димка Глибоцького району і нараховувала близько 50 вірних. 1968 р. голову назарянської громади цього села Григоращука засудили на 5 років ув'язнення. У нього вилучили 10 примірників пісенників румунською мовою і пісенник у перекладі російською мовою «Нова сіонська арфа». Оскільки кількість назарян не була значною, рішенням Ради у справах релігій при РМ СРСР від 11 лютого 1983 р. вони були зняті з реєстрації як такі, що «втратили організаційну діяльність». Однак назаряни все ж продовжували існувати, зберігаючи свою ідентичність [197, с. 90].

В умовах підпілля продовжувала зростати кількість релігійних громад *свідків Єгови*. На початок 1965 року в УРСР організації свідків Єгови налічували понад 7 тис. членів. Станом на 1969 рік, за офіційними даними, існувало 275 їхніх груп. Проте 1984 року в УРСР було зафіксовано 215 груп. Здебільшого свідки Єгови концентрувалися у західноукраїнських областях: у Закарпатській області діяло 64 громади, в Івано-Франківській – 41, у Чернівецькій – 18, у Тернопільській – 16, у Львівській – 14, у Волинській – 12. Багато їх було в Одеській (14) та Донецькій (11) областях. До того ж серед свідків Єгови спостерігалось збільшення частки молоді та осіб середнього віку [474, с. 207].

Зокрема у Берегівському районі Закарпатської області (1976 р.) доволі активно діяли нелегальні релігійні громади свідків Єгови, зокрема у с. Гать, Гараздівка, Рафайлово, Липове, Добросілля та ін.). Проте «у процесі послабленням атеїстичного виховання населення єговісти з'явилися і в інших населених пунктах району». Зокрема у 1975 – 1976 роках вони проводили активну місіонерську роботу у с. Береги, Вузлове, Лужанка, Грабарєво. Згідно з інформацією силових структур незареєстровані релігійні громади свідків Єгови систематично проводили збори на квартирах віруючих, зокрема у 1975 р. у с. Гараздівка 5 осіб були притягнуті до адміністративної відповідальності (адміністративна комісія при виконкомі райради оштрафувала кожного з них на 50 крб.) [32, арк. 12].

Станом на 1975 р. у семи селах Глибоцького району Чернівецької області кількість прихильників цієї конфесії налічувала 193 особи. На Закарпатті на початку 1980-х рр. було зареєстровано понад 1000 віруючих свідків Єгови, – здебільшого Рахівський район. У 1981 р. у цьому районі місцевим Уповноваженим у справах релігій було організовано два тематичних вечори, дві радіопередачі, опубліковано дві історичні статті у газеті «Зоря Рахівщини». На думку представника Ради у справах релігій (В. Єленський) у районі проведена «системна робота з даною категорією віруючих, основу якої складала індивідуальна робота практично з кожним

єговістом». Утому ж році 7 разів було припинено збори Свідків Єгови. У цей же час В. Єленський констатував, що започатковано масові збори віруючих цієї Церкви, особливо після того, як восени 1981 року керівником Рахівської громади став Мигалій («Корона») [474, с. 230].

Таким чином, упродовж 1965 – 1985 рр. на Буковині та Закарпатті функціонували релігійні громади практично усіх конфесій, а також релігійні громади, які були характерними виключно для Буковини та Закарпаття. Серед останніх – осташі. Найчисельнішою релігійною громадою у регіоні залишалася РПЦ, хоча у багатьох її приходах, особливо у сільській місцевості релігійні обряди відбувалися за греко-католицькими канонами. Монолітністю відзначалися релігійні громади іудеїв, реформістів, а також підпільні громади свідків Єгови та АСД.

5.2. АНТИЦЕРКОВНІ ЗАХОДИ ДЕРЖАВНО-ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ УРСР

Боротьба з релігійністю населення – один із визначальних напрямів діяльності радянсько-партійних органів влади Буковини та Закарпаття. Зупинення протизаконної діяльності групи віруючих, освоєння раніше закритих культових будівель, нагляд за релігійними дисидентами, насадження атеїзму стали базовими векторами діяльності місцевого комуністичного активу.

1 квітня 1969 р. Рада Міністрів УРСР оприлюднила Постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культу». У Закарпатській області виконання основних положень цієї постанови перебувало на особливому контролі місцевого апарату Ради у справах релігій. Так, виконком Березівської районної Ради у доповідній «Про виконання

виконками сільських Рад району постанови Ради Міністрів УРСР від 1 квітня 1969 року № 219 «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культу інформував, що «заслухавши та обговоривши звіт голови комісії сприяння виконкому районної Ради депутатів трудящих по додержанню законодавства про релігійні культу тов. Манді А.І. про виконання виконками сільських району постанови Ради Міністрів УРСР від 1 квітня 1969 року № 219 «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культу» та рішення виконкому обласної Ради депутатів трудящих від 21.10.1975 р. № 263 по виконанню цієї постанови, виконком районної Ради депутатів трудящих відмічає, що виконками сільських Рад за останній час провели певну роботу в правильному застосуванні і додержанні законодавства про релігійні культу» [19, арк. 40].

Зазначено, що «в роботі виконкомів сільських Рад є і істотні недоліки. Ще не всюди проводиться глибокий аналіз релігійної ситуації. Не при кожній сільраді створенні групи сприяння контролю за додержанням законодавства про релігійні культу, та комісії по впровадженню в побут трудящих нових громадських свят та обрядів». Водночас «не у всіх виконкомах сільрад є облікові дані які характеризують діяльність релігійних об'єднань /Відомості про зміни в складі духівництва, фундаторів – «двадцятки», інвентар описі культового майна тощо». Констатовано, що «мали місце випадки коли духівництво втручалось в господарську і фінансову діяльність релігійних громад, допускались проведення релігійних обрядів, тобто хрещення дітей без згоди обох батьків» [19, арк. 41].

Місцевими органами влади встановлено, що мали місце незаконний збір коштів церковним активом серед віруючих в с. Н. Ремети, Іванівка, В. Бігань, Бовтрадь, Вузлове. Не ведеться належна роз'яснювальна робота з керівниками релігійних громад по питанню добровільного відрахування коштів у фонд миру та охорони пам'ятників історії і культури. Також у с. Мочола вже багато років не використовується культовий будинок, знятий з реєстрації релігійної громади який пустує і руйнується [19, арк. 43].

У с. Бадів, Свободянської сільради, колгоспам і ХХІ – з'їзду КПРС до цього часу не використано незаконно побудований віруючим житловий будинок для служителя культу. В селах Дідово, Мужієво та Геча на кладовищах господарюють віруючі, члени «двадцятки». Окремі керівники зареєстрованих сект Єговістів організовують нелегальні збори на квартирах віруючих членів «свідків Єгови». Не дивлячись на те, що релігійна обрядність в населених пунктах району продовжує бути високою, нова громадська обрядність впроваджується в новий побут трудящих повільно, обрядові комісії сільрад працюють не задовільно. Не відповідає сучасним вимогам робота шкіл та культурно-освітніх закладів по атеїстичному вихованню учнівської молоді та населення [19, арк. 45].

У Довідці «Про дотримання законодавства про релігійні культу в Іршавському районі» (1970 р.) зазначено, що «певну роботу по контролю за додержанням радянського законодавства про релігійні культу проводить громадська комісія сприяння контролю при райміськвиконкомі в складі 7 чоловік. В результаті активізації роботи комісії, виконкомів сільських Рад депутатів трудящих, та їх груп сприяння контролю в районі зменшилося число порушень законодавства про культу як з боку релігійних об'єднань, так і з боку служителів культу» [28, арк. 2].

Констатовано, що «питання про дотримання законодавства про релігійні культу розглядались виконкомом районної Ради. Так, в 1969 році виконком обговорив питання «Про стан дотримання законодавства про культу на території Ільницької сільської Ради». Аналогічне питання по Зарічнлянській сільській Раді розглядалось в 1970 році. У 1971 році виконком районної Ради депутатів трудящих розглянув питання про припинення незаконної діяльності в селищі Іршава. По питанням прийняті відповідні рішення» [28, арк. 2].

Відзначено, що 27 січня 1970 р. адмінкомісією «було оштрафовано на 50 крб. організаторів проведення маштовних зборів поза межами культового приміщення в с. Дешковиця гр. Огаря М. В. та Ламагу В. И. У квітні 1971

року за аналогічне порушення до адміністративної відповідальності були притягнуті жителі Ільниці Мичалець І. І., Марковцй Ю. Ф., Ромачівський Ф. П., Кливець І. М.» [28, арк. 4].

Проте, на думку партчиновників, в районі Іршавського райвиконкому, багатьох сільських Рад депутатів трудящих мають місце певні недоліки в дотримання соціалістичної законності по культурах. Ще не взято під строгий контроль діяльність незареєстрованих сект на території району. В цьому питанні слабо виконується рішення облвиконкому № 223 від 9 травня 19696 року. В супереч діючому законодавству про культу в Ільниці відправляються релігійні обряди і діє незареєстрований церковних виконавчий орган у знятій з реєстрації православної церкви. А в той час в селі діють дві зареєстровані православні громади, які мають в своєму користуванні по маштовному будинку, що повністю задовольняє релігійні потреби всіх віруючих [28, арк. 3].

Не було використано також знятий з реєстрації маштовний будинок в с. Лази, «часто порушують законодавство про релігійні культу керівники релігійних громад і служителі культу в селах Доробратові, Негрові, Броньці, Лисичеві, В. Раковиці, Заріччі і інших. На початку цього року на молитовних зборах баптистів с. Заріччя з релігійними проповідями виступали дві сектантки, які приїхали з інших областей. А керівники села не поцікавились цими людьми» [28, арк. 5].

Водночас в Іршаві 28 березня «віруючі іудейською віросповідання проводили молитви в будинку жительки Гедейлович Ж. І. по вул. Червоноармійській, 28. В с. Білки 4 квітня уніатствуючі провели біля каплиці по вул. Лермонтова відкриті молебні. А що прийнято по цим порушенням і по їх недопущенню в майбутньому – невідомо» [28, арк. 5].

Іршавський райвиконком 23 лютого 1970 р. прийняв рішення № 46, який зобов'язав виконком Іршавської селищної Ради депутатів трудящих виділити питання про повне припинення дзвоніння в православної церкви селища. Таке рішення суперечить пункту 7 постанови Ради Міністрів СРСР

№ 28 від 10 січня 1967 р. «Про внесення змін в постанову Ради Народних Комісарів СРСР від 28 січня 1946 р. «Про молитовні будинки релігійних громад» і в постанову Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури». Однак, «райвиконком ще не домігся того, щоб копії актів про порушення постанов адмінкомісії направлялися уповноваженому Ради в справах релігій по області, як це вимагається листом облвиконкому, по цьому питанню» [28, арк. 3].

У рішенні Виконкому Закарпатської обласної ради «Про стан та заходи по дотриманню законодавства про релігійні культури в Іршавському районі» від 15 грудня 1971 р. рекомендовано:

1. Звернути увагу виконкому Іршавської районної Ради депутатів трудящих (Ващинець І., Бокотей І.) на упущення в справі дотримання соціалістичної законності про релігійні культури.

2. Взяти до неухильного виконання рішення облвиконкому № 223 від 9 травня 1969 року «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культури».

3. Зобов'язати Іршавський райвиконком відмінити власне незаконне рішення № 46 від 23 лютого 1970 року.

4. Районній комісії сприяння контролю більше надавати допомогу виконкомам сільських Рад і їх групам сприяння [28, арк. 3].

Для посилення антирелігійної кампанії, у 1971 р. уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області надіслав у сільській ради Закарпаття «Пам'ятку про виконання сільськими радами району постанови Ради Міністрів СРСР від 1 квітня 1969 року «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культури», у якій наголосив на необхідності при перевірці інспекторами апарату уповноваженого Ради сільських рад висвітлювати у звітах наступні питання:

– чи створені на території сільської ради групи сприяння виконання законодавства про релігійні культури (4–5 осіб)?;

– чи зареєстровані у сільській раді так звані двадцятки, виконавчі органи релігійних громад, ревізійні комісії?;

– чи мають сільської ради укладений договір на користування майном релігійними громадами?;

– чи мають сільські ради опис інвентарю та матеріальних цінностей культових споруд?;

– чи проводиться регулярний поточний / капітальний ремонт молитовних будівель;

– чи ведеться облік релігійних обрядів, чи мають згоду батьків на хрещення релігійні громади?;

– у в якому стані перебуває облік касових операцій?

– чи проводить ревізійна комісія регулярні ревізії?

– чи втручаються служителі культу у діяльність релігійних громад?

– чи є факти навчання дітей і підлітків місцевими служителями культу?

– чи відкриті рахунки релігійних громад у відділенні зв'язку та загалом де зберігаються кошти, які надійшли під час добровільних пожертвувань, а також виконання релігійних обрядів;

– чи перераховують релігійні громади кошти у фонд миру та фонд пам'ятників культури?

– які форми і методи введення сільськими радами нової обрядовості, як обладнані кімнати щастя та ін.? [19, арк. 45].

Так, для прикладу, користуючись цією інструкцією, перебуваючи у Великоберезнянському районі інспектор апарату Ради у справах релігій виявив численні порушення законодавства про релігійні культури (1973 р.):

1. При виконках Великоберезнянської селищної і сільських Рад депутатів трудящих не створено груп сприяння.

2. Не всюди ведеться інвентаризація культового майна. Є випадки, коли в описі майна відсутні записи наявних предметів.

3. У знятих з обліку діючих але не використаних церквах (пам'ятники архітектури) сіл Гуский і Сухий віруючі поновили богослужіння.

4. Має місце благодійна діяльність окремих релігійних громад. Так, в касовій книзі православної громади с. Ставне записано, що гр. Матулі Д. куплено костюм за 41 крб., а багатодітній матері Корінь виділено 50 крб.

5. Для організованого збору грошей в користь релігій громад використовується коляда. Так, в різдвяні свята 1973 року у с. В. Березному було зібрано біля 600 крб., по селу Ставному зібрано біля 300 крб. [31, арк. 60].

6. Має місце приховування від фінорганів прибутків окремих людей, які одержують гроші за виконання релігійних обрядів. Так, у с. В. Березному керівником православної громади встановлена плата за хрещення в сумі 3 крб., але в касову книгу (до 19 року) записувалося 1 крб. 20 коп. Справа в тому, як пояснили керівники релігійної громади, що з кожного обряду хрещення 1 й видавався дяку, а 80 коп. церковнику. Про ці прибутки (дяка і церковника) не було повідомлено райфінвідділу [31, арк. 60].

Надалі тиск на релігійні громади – посилювався. Прикладів чимало. Так, для «усунення наявних недоліків в роботі виконкомів сільрад по дотриманню законодавства про релігійні культу, виконком районної Березівської Ради депутатів трудящих» вирішив:

1. Зобов'язати виконкоми сільських Рад депутатів трудящих до 10 березня 1976 року розробити конкретні заходи по усуненню недоліків відмічених в даному рішенні, для чого:

- активізувати роботу комісії та групи сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу;
- негайно налагодити роботу комісії по впровадженню в побут трудящих нових громадських свят і обрядів;
- завести при виконкомах справи обліку, які характеризували діяльність релігійних об'єднань і служителів культу;
- домогтися відкриття рахунків релігійними громадами у відділенні зв'язку – ощадкаси по місцю релігійної громади – сільради, всі поступлення релігійних громад вносити на відкритий рахунок;

- не допускати порушень законодавства про примусовому збору коштів серед віруючих;

- райвідділу фінансів зав. тов. Кодіна Т. посилити контроль за служителями культу і церковним активом, які скривають свої гроші прибутки від оподаткування;

- ліквідувати недоліки в утриманні громадських кладовищ, їх огороження благоустрій, та керівництво ними згідно діючого законодавства, не допустити втручання віруючих – «двадцятки»;

- посилити роз'яснюючу роботу з церковними виконавчими органами по відчисленню коштів у фонд миру та фонд охорони пам'ятників культури;

- не допускати втручання духовенства в господарські та фінансові справи релігійної громади, інших порушень законодавства до порушників приймати профілактично-виховні та адміністративні міри згідно діючого законодавства;

- до кінця 1976 року використати будинок в селі Мочола для потреб музею,

- до 1 липня 1976 року використати за призначенням будівлю культової споруди Свободянської сільради [19, арк. 45].

2. Вжити в установленому порядку необхідних заходів до тих релігійних організацій, які ухиляються від реєстрації, для чого: за допомогою широкої громадськості виявити найбільш активних членів секти «свідків Єгови», і шляхом попередження та адміністративного впливу добитися певного припинення їх діяльності, роз'яснити сектантам, що вони мають всі можливості для задоволення потреб в зареєстрованих релігійних об'єднаннях; проводити постійно виховну роботу з членами сімей сектантів, особливо з дітьми; вжити термінових заходів по припиненню нелегальних зборів серед віруючих секти «Свідків Єгови»; при кожній сільраді створити та обладнати кімнати щастя в якому проводити урочисті події по впровадженню в побут нових громадських свят та обрядів.

3. Районній комісії по дотриманню законодавства про релігійні культури надавати кваліфіковану допомогу виконкомам сільських Рад, що до контролю за правильним застосуванням законодавства про культури та впровадження в побут громадських свят і обрядів, а також за суворим додержанням релігійними організаціями цього законодавства.

4. У зв'язку з тим, що недоліки в справі дотримання законодавства про релігійні культури та впровадження в побут трудящих нових свят і обрядів мають місце і в інших населених пунктах району, зобов'язати виконкоми сільських, селищної та міської Ради депутатів трудящих обговорити до 15 квітня 1976 року дане питання на своїх засіданнях і вжити відповідних заходів [19, арк. 48].

У довідці «Про хід виконання Хустським райвиконкомом рішення облвиконкомом № 283 від 21.10.75 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культури» зазначено, що «дане рішення облвиконкому обговорено на виконкомах районної, міської і деяких сільських Рад депутатів трудящих». Виконуючи рішення, виконком районної Ради депутатів трудящих «вжив ряд заходів по усуненню відмічених недоліків. Розібрались з нелегально діючими в районі сектантськими об'єднаннями і прийняли міри по їх легалізації. В с. Рокосів зареєстрована релігійна громада п'ятидесятників. Проконтрольована діяльність нелегально діючої групи адвентистів-реформістів с. Олександрівка, яка виношує намір зареєструватися в органах влади. В с. Боронява припинено нелегальне зборище віруючих біля колишнього уніатського монастиря».

Констатовано факт того, що «розроблена документація для переобладнання колишнього культового будинку в с. Горінчове під кінозал. Аварійне приміщення церкви с. Нанкове передано місцевому колгоспу для переобладнання його під склад. В колишніх культових спорудах, які стоять на обліку пам'ятників історії та культури, організуються музеї. Такі музеї уже організовано в сс. Стеблівка, Крайникове».

Проведено семінари комісій і груп сприяння контролю за виконанням законодавства про релігійні культу, на яких вивчено досвід роботи комісій і груп у Харківській і Хмельницькій областях. Для груп сприяння контролю розроблені конкретні рекомендації. Найбільш активним членам секти «свідків Єгови» роз'яснено законодавство про релігійні культу і відповідальність за його порушення. Також роз'яснили, що вони мають всі можливості для задоволення релігійних потреб в зареєстрованих релігійних об'єднаннях.

«Заходами щодо «поліпшенню роботи за дотриманням законодавства про релігійні культу в Хустському районі» (1976 р.) передбачалося:

1. Провести перевірку роботи груп сприяння при виконкомах сільських Рад депутатів трудящих по виявленню порушень радянського законодавства про культу в церковних громадах своїх сіл. Надавати їх практичну допомогу в боротьбі з антигромадськими проявами церковників (виконують: члени комісії за дотриманням законодавства про релігійні культу при райвиконкомі);

2. Групам сприяння при виконкомах сільських Рад проводити збори трудових колективів, на яких обговорювати протизаконні дії релігійних громад. При допомозі громадськості викривати такі порушення, як: виконання релігійних обрядів з порушенням громадського порядку або проведення їх вдома, втягування неповнолітніх до участі в хорах, оркестрах, проведення ділових зборів без дозволу місцевих органів влади та ін. (виконують: групи сприяння при сільських Радах, голови сільських Рад);

3. Головам сільських Рад сіл Олександрівка, Велятино та Рокосово проводити роботу по впорядкуванню реєстрації релігійних організацій. Розібратися з кожним з незареєстрованих релігійних об'єднань і визначити, які з них підлягають реєстрації у відповідності з діючим законодавством (виконують: голови сільських Рад сіл: Олександрівка, Велятино, Рокосово)

4. Виявляти і усувати такі порушення церковників та сектантів, як розповсюдження нелегальної літератури, ікон, предметів культу, проведення без відповідних дозволів хрещень, організація і проведення незареєстрованих

сектами нелегальних молитовних зборів, втручання служителів культу у фінансово-господарську діяльність релігійних об'єднань (виконують: районна комісія за дотриманням законодавства про релігійні культу);

5. Відділу народної освіти звернути особливу увагу на охорону дітей і підлітків від впливу церкви, не допускати відвідування дітьми молитовних будинків, залучення їх до читання релігійної літератури, участі в нелегальних молитовних зборах (виконують: Райвно);

6. Виконкому Олександрівської сільської Ради депутатів трудящих разом з педколективом школи та громад кістю села вжити заходів до залучення в школу в суботні дні дітей адвентистів-реформістів (виконують: Сільська Рада та ВШ с. Олександрівка.

7. Провести «рішучу боротьбу з залишками уніатського духовенства. Виявляти їх незаконні дії, не допускати проведення ними підпільних релігійних обрядів. Виявлених порушників притягати до адміністративної відповідальності» (виконують: районна комісія за дотриманням законодавства про релігійні культу);

8. В селах Нанково, Копашново, Бороняво, Березово переобладнати колишні культові будинки, які зняті з обліку діючих (виконують: Голови сільських Рад.

9. Райвідділу культури, райархітектурі, товариству охорони пам'ятників історії і культури виявити, взяти на облік і організувати зберігання цінностей матеріальної та духовної культури в діючих і недіючих культових спорудах (виконують: відділ культури, райархітектура, товариство охорони пам'ятників історії і культури) [32, арк. 24].

У 1975 р. постійна комісія Закарпатської обласної ради щодо дотримання соціалістичної законності вирішила:

1. Запропонувати виконкомам районної, міської, сільських і селищних Рад депутатів трудящих Хустського району піднести відповідальність за виконання покладених на них обов'язків по контролю за дотриманням і правильним застосуванням законодавства про релігійні культу, а також

звернути їх особливу увагу на достовірність і якість обліку релігійних об'єднань і обрядності.

2. Організувати систематичне вивчення характеру і направленість проповідницької діяльності служителів культу, форми і методи впливу церковників на жінок, підлітків і дітей.

3. Не допускати, щоб служителі культу втручалися у фінансово-господарську діяльність релігійних організацій, проникнення в склад фундаторів і виконавчих органів релігійних громад фанатиків і різного роду екстремістів.

4. Своєчасно проводити перевірку правильності обліку і витрат грошових надходжень в релігійних об'єднаннях, маючи на увазі те, що законодавство про релігійні культу надає право витрачати такі кошти лише на цілі, зв'язані з задоволенням релігійних потреб віруючих.

5. Ширше роз'яснювати серед віруючих і духівництва матеріали заключного акту наради в Хельсенці і Положення про релігійні культу в Українській РСР [21, арк. 40].

Перелік заходів в антирелігійній боротьбі з віруючими кардинально не змінявся з плином часу. Зокрема виконком Березівської районної ради у рішенні № 29 від 11 лютого 1976 р. інформував: «Виконкоми сільських рад за останній час провели певну роботу в правильному застосуванні і додержання законодавства про релігійні культу. Проте у роботі виконкомів сільських рад є істотні недоліки. Ще не всюди проводиться глибокий аналіз релігійної ситуації, не при кожній сільраді створено групи сприяння контролю за додержанням законодавства про релігійні культу та комісії по впровадженню у побут трудящих нових громадянських свят, обрядів. Не у всіх виконкомах сільських рад є облікові дані, які характеризують діяльність релігійних об'єднань. Мали місце випадки, коли духівництво втручалася у господарську, фінансову діяльність релігійних громад. Допускалося проведення релігійних обрядів, тобто хрещення дітей без згоди обох батьків. Окремі керівники

zareestrovanih громад єговістів організують нелегальні збори на квартирах віруючих членів свідків Єгови» [28, арк. 4].

Виконком Берегівської районної ради був змушений визнати, що «не дивлячись на те що релігійна обрядовість у населених пунктах району продовжує бути високою, нова громадянська обрядовість впроваджується в новий побут трудящих повільно, обрядові комісії сільрад працюють незадовільно. Не відповідає сучасним вимогам робота шкіл та культурно-освітніх закладів по атеїстичного виховання учнівської молоді та населення» [28, арк. 4].

Рокошинська сільська рада (Мукачівський район, Закарпатська область) інформувала уповноваженого Ради про значну активність у цьому населеному пункті баптистів. Так, зазначено, що «22 серпня 1976 р. в селі Ракошино по вул. Кайданівській проходив шлюб сектантів секти баптистів. Одружувався гр. Коштура Михайло Іванович, батьки якого належать до Великолучківської релігійної громади. На весілля було запрошено 300 чоловік з нашої області, однак також були і люди з Молдавської РСР. Хто здійснював обряд шлюбу встановити немає змоги. На обряді шлюбу виступав хор підлітків села Кам'яниця Ужгородського р-ну, яким керувала літня людина (досить молода ще), хор дорослих церковної громади баптистів м. Мукачево та інструментний оркестр переважна більшість із Кам'яниці, однак на електрогітарі грав Туряниця із В. Лучок». Констатовано, що «на гр. Коштура Івана Михайловича за порушення законодавства про культу складено протокол і направлено в районну адмінкомісію. Встановити прізвища виступаючих та хто здійснював обряд шлюбу не встановлено» [21, арк. 30].

Однак активна діяльність Комісії сприяння, уповноважених областей не завжди знаходила розуміння у Раді у справах релігій. Так, 20 жовтня 1970 р. уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Закарпатській області С. Олеоленко звітував Раді про дотримання законодавства про релігійні культу у Закарпатській області. Після

заслуховування його звіту була прийнята Постанова в якій «вказано на серйозні недоліки у роботі місцевих органів влади і апарату уповноваженого ради у Закарпатській області щодо контролю за дотриманням законодавства про культу» [19, арк. 78]. Так, 28 жовтня 1970 р. С. Олеоленко звітував у Раді у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. У постанові прийняті за підсумками звіту було «вказано на серйозні недоліки в роботі місцевих органів влади, апарату уповноваженого Ради у справах релігій у сфері здійснення контролю за виконанням законодавства про культу».

Звіт уповноважений Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР у Закарпатській області за 1971 р. викликав хвилю обурення у Ради у справах релігії. У документі «Зауваження щодо інформаційного звіту уповноваженого ради товариша С. Олеоленка» відзначено, що «звіт дає загальні уявлення про релігійну обстановку області, однак існує чимало питань, які необхідно було б розкрити більш детально і переконливіше – висвітлено слабо, немає належних висновків, не показані причини виникнення тих чи інших явищ у релігійних об'єднаннях» [19, арк. 81].

В документі, зокрема зауважено: «Говорячи наприклад про обрядовість і доходи церкви автор дуже побіжно наводить цифри не даючи їм оцінки, не показує причини живучості старих обрядів, не відзначає, як впроваджується нова радянська обрядовість. Товариш Олеоленко пише: «Помітне зростання грошових доходів релігійних об'єднань..., це видно із наступної таблиці... Далі проводяться цифри за 1966, 1967, 1968, 1969, 1970 роки. Якщо порівняти ці цифри то за 7 років доходи релігійних організацій збільшилася на 300 тисяч рублів». Автор звіту підкреслює, що причина зростання доходів – підвищення життєвого рівня радянських людей, зростання західної пропаганди, живучість релігійних обрядів, активність духовенства... Все це правильно. Але головне, звичайно, що це наявність значної кількості віруючих, слабка антирелігійна пропаганда, а також контроль за виконанням законодавства про культу [19, арк. 81].

Констатовано, що «майже 10 сторінок звіту присвячені пропагандистській діяльності духовенства. Характерно, що проводиться чимало витягів із проповідей священників різних культів, але який вплив цих проповідей на віруючих у звіті не розкрито. Багато загальних суджень і пристосуванства до модернізму» [19, арк. 81].

У Раді у справах релігій при Раді Міністрів СРСР наголосили, що «добре що у звіті зроблена спроба на соціологічних дослідженнях показати вплив релігії на жінок, проте невідомо скільки було опитано працівниць, які задіяні у виробництві..., невизначено яка категорія жінок більше схильна до впливу церкви, не вказано, які форми і методи роботи використовує духовенство для того, щоб тримати в своєму лоні жінок-робітниць міст і сіл. Майже немає аналізу форм і методів роботи духівництва у сфері зтягування до церкви молоді» [19, арк. 81].

«В області чимало сектантських організацій, таких як ЄХБ, АСД, п'ятидесятників..., – йдеться у документі. – Діяльність всіх цих сект щодо поширення релігійного світогляду нерозкрита. На конкретних прикладах не показано, яку роботу серед віруючих ведуть проповідники, чому їм вдається утримувати під своїм впливом віруючих, зтягувати до свого лона нових єдиновірців. У звіті подана неповна характеристика діяльності православної церкви. Не показано у чому виражаються кризові явища, як вони відбуваються, які заходи приймає духовенство, щоб утримувати владу над «душами віруючих» [19, арк. 83].

Обурення партчиновників викликав факт того, що «тільки одним реченням сказано про жіночі монастирі загальним числом монахів 164 осіб». Натомість необхідно було б «повідомити, який вплив мають монастирі на віруючих, яку роботу проводять серед населення. Скільки осіб було пострижено у ченці, їх вік, освіту». Зауважено, що у Закарпатті діє 41 зареєстрована релігійна громада римо-католицької церкви і 81 – реформатської. «Як і по православної церкві, у звіті не показано основні напрями і діяльність духовенства католиків і реформістів, не визначено їх

вплив на віруючих, особливо на молодь, – відзначено у документів. – Зовсім не розкриті кризові явища, які помітні у цих релігійних громадах, не показано який вплив на віруючих має західна пропаганда, як саме проявляється активність даних релігійних напрямів» [19, арк. 83].

З обуренням констатовано, що «до того ж зовсім нерозкрита характеристика таких нагальних як п'ятидесятників, адвентистів, реформістів, назаряннин... У розділі про організацію контролю за виконанням законодавства про релігійні культу чимало сказано про заходи щодо виконання постанов партії і уряду, які торкаються релігії і церкви... Це звичайно має важливе значення. Але у звіті чомусь нерозкриті питання, які стосуються досвіду роботи кращих комісій чи груп сприяння, немає жодного слова про навчання їх членів» [19, арк. 85].

«А які висновки зробили автори інформаційного звіту?», – риторично запитували партчиновники. У документі зазначено: «Не всі комісії повністю виконують свої плани, відсутній аналіз порушень законодавства про релігійні культу, не всі комісії сприяння приймають участь у вивченні проповідницької діяльності священиків. В яких районах мають місце такі недоліки, хто в цьому винен – не говориться. Така оцінка діяльності комісій сприяння нічого нікому не дає. Вона дає тільки самозаспокоєння... Та й обком партії, облвиконком із такої інформації не зможе зробити потрібних висновків, вжити відповідні заходи щодо посилення контролю за виконанням законодавства про культу [19, арк. 87].

Наголошено, що у березні 1970 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову «Про факти порушення релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавство про культу». У документі констатовано, що «у Закарпатській області груп цієї секти немало... Адвентисти останнім часом посилили свою діяльність під впливом старшого пресвітера Химинця. Вони намагаються встановити зв'язок з «нелегальним корпусом проповідників». Повідомляючи про це, у звіті не показано, які заходи прийняті облвиконком і апаратом уповноваженого Ради у цьому питанні, як виконується

вищезазначена постанова. У звіті відсутній аналіз впливу реформи 1961 року на церковне життя, немає характеристики духовенства, його настроїв». Завершуються документ докором уповноваженому у тому, що 28 жовтня 1970 року він звітував у Раді у справах релігій, після чого була прийнята відповідна постанова. Проте, відзначають партчиновники, «у звіті про цю постанову нічого не говориться, не показано, що вже зроблено» [19, арк. 87].

Критика Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР змушувала апарат уповноваженого у Закарпатській області вживати рішучих заходів щодо стримування релігійності серед місцевого населення. С. Олеоленко у звіті за 1971 рік відзначав, що «у своїй практичній роботі ми і контролюючі органи на місцях... враховуємо підвищену активність служителів культу, встановлюючи постійний контроль за їх діяльністю». Серед причин, що сприяли активізації віруючих, апарат уповноваженого Ради у справах релігій передусім вказував на релігійність старших членів сім'ї. Відзначено, що нерідко невіруючі люди вінчаються у церкві або ж проводять обряд хрещення дитини «виключно через вимогу чи надогоду своїх віруючих батьків». Констатовано, що у цьому процесі важлива роль відведена «богомольним бабусям» [19, арк. 115].

Основний «удар по релігійності» на Буковині та Закарпатті було зроблено у двох напрямках – переслідуванні віруючих, що приводило до зменшення кількості віруючих, які відвідували культові споруди та закриття / нищення церковних будівель, молитовних домів.

Як уже відзначалося (п. 5.1.) у середині 1970-х рр. чимало релігійних громад РПЦ припинили свою діяльність. Зокрема, у 1976 р. були зняті з реєстрації релігійні громади сіл: Руська Кучава (Мукачівський район) – віруючі перейшли до Кальницької громади; с. Руське (Мукачівський район) – віруючі перейшли до Троїцької церкви с. Руське Поле; с. Коноплівці (Мукачівський район) – віруючі перейшли до релігійної громади М. Мукачево; с. Вільховиця (Мукачівський район) – віруючі перейшли до

релігійної громади с. Бистриця; с. Комарівці (Ужгородський район) – віруючі перейшли до католицької церкви; с. Галоч (Ужгородський район (віруючі перейшли до католицької церкви); с. Свалява-Бистрий – віруючі перейшли до релігійної громади м. Свалява; с. Торунь (Міжгірський район) – віруючі перенаправлені до другої церкви того ж села; с. Стебний (Міжгірський район) – віруючі перейшли до релігійної громади с. Чорнотисово [28, арк. 67].

Діяльність православного духовенства у деяких районах Закарпатської та Чернівецької областей у 1960-х рр. було повністю паралізовано. Проводилися спеціальні перевірки. Так, перевіркою апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області було встановлено (1971 р.), що священник М. Болог, який обслуговував три церковні громади у селах Хижа, Новоселицьке, Чорняне, задекларував занадто малі суми заробітку – у Хижацькій церковній громаді 40 крб. у місяць, хоча фактично отримав 80 крб., у Новоселицькій – 20 крб. у місяць, хоча фактично отримав 40 крб., у Чорнянській – 20 крб. у місяць, хоча отримував 4 крб. Таким чином, на думку уповноваженого Ради у справах релігій, він приховав від оподаткування 960 крб. у рік. Також він приховав від оподаткування 315 крб., які отримав від мешканців села Хижа на ремонт церкви. Подальша детальна перевірка виявила, що ремонт церкви у с. Хижа було проведено на загальну суму 3500 крб., хоча священник відзвітував тільки про 1600 крб. Таким чином, загалом упродовж року священник приховав від оподаткування 4325 крб. Додамо, що тільки у 1970 р. церковною громадою с. Хижа було зібрано «під різними приводами» 9881 крб. (про 5316 крб. не було жодних відомостей у церковній книзі) [20, арк. 52].

Значний тиск чинився передусім на православних віруючих. Показовими у протидії святкування віруючими релігійних свят та боротьби влади з РПЦ можна вважати святкування Великодня (1981 р.) у Міжгірському районі Закарпатської області. Напередодні Великодніх свят, 21 квітня 1981 р. Міжгірським райкомом Компартії України було проведено нараду з адміністративними органами району з питань посилення роботи щодо

попередження порушень законодавства про релігійні культу, забезпечення належного громадського порядку. Таку ж нараду проведено з головами виконкомів сільських і селищних рад народних депутатів. У села для надання допомоги первинним партійним організаціям, сільським і селищним радам направлено пропагандистські групи працівників апарату райвиконкому, якими на місцях проведено наради із партійним активом, групами сприяння за дотримання законодавства про релігійні культу. Усіма партійними організаціями, виконкомом рад, закладами культури, освіти розроблено робочі плани масово-політичної і культурно-виховної роботи серед населення. Водночас виконкоми сільських рад, групи сприяння за дотримання законодавства про релігійні культу провели роботу з церковними двадцятками, внаслідок чого у ніч на 25 квітня не було організовано запалення вогнищ біля культових споруд, «незаконних зборищ віруючих, інших негативних явищ» [23, арк. 11].

У неділю (26 квітня) в усіх населених пунктах району був належний громадський порядок, порушень торгівлі також не було виявлено. На Пасху у культосвітніх закладах «проведено цікаві змістовні заходи»: читацькі конференції, тематичні вечори, демонстрування кінофільмів для учнів. Зокрема усний журнал «З Леніним по ленінському шляху» проведено в сільському будинку культури с. Келечин, теоретичну конференцію «Образ Леніна в радянській літературі» у бібліотеці с. Подобовець. Перед колгоспниками виступали агіткультбригади Річківського і Пилипецького сільських будинків культури. У селищі Міжгір'я проведено району перші з легкої атлетики серед учнів середніх шкіл. Спортивні змагання з волейболу, настільного тенісу, проведено Майданською, Синевирською, Пилипецькою середніми школами [23, арк. 12].

Велелюдні пасхальні богослужіння у Закарпатській області (1881 р.) змусили апарат уповноваженого Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР прискіпливе поглянути на причини такого явища. В «Інформації про релігійну ситуацію і стан контролю за дотриманням законодавства про

релігійні культури в селах в Гусній і Сухий Великоберезнянського району Закарпатської області» здійснено спробу аналізу причин високої релігійної обрядовості у цих населених пунктах. У документі зазначено, що серед жителів села є члени КПРС, 7 депутатів 11 комсомольців, 1 учасник Великої Вітчизняної війни. Крім віруючих РПЦ на території с. Сухий проживає 3 віруючих ЄХБ. Поглянувши на дотримання обрядовості, в апараті Ради констатували, що упродовж 1978 – 1981 рр. практично усі новонароджені сіл були охрещенні, а всі померлі – поховані за релігійним обрядом. Для врегулювання ситуації, працівники апарату уповноваженого Ради «роз'яснили» віруючим «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», повідомили, що обидві церкви зняті з реєстрації в установленому законодавством порядку», а і віруючі можуть задовольняти свої релігійні потреби у Волосянській і Тихінській релігійних громадах РПЦ, які знаходяться на відстані 3 км від цих населених пунктів. Також відзначено, що виконком Великоберезнянської районної ради планує освоїти культові споруди у селах Гусній і Сухий у 1982 році і використати їх як музеї [23, арк. 39].

Активна діяльність священників провокувала появу численних «анонімок». Так, із с. Банилів-Підгірний Сторожинецького р-ну надійшла анонімка на священника І. Каплуна про порушення ним законодавства про культури, оскільки він збирав гроші під час освячення пасок, торгує свічками, дозволяє молодим сім'ям під час хрещення мати багато кумів. Інформація анонімного характеру надійшли з хутора Заболоття, с. Нові Бросківці Сторожинецького району на поведінку священника Костянтина Тучемського, який, начебто, наказував людям збирати для себе харчі, а в разі невиконання наказу погрожував закрити церкву. Скарга завершувалася словами: «Ми його не можемо утримувати харчами і грошима так і натурою... Він нам не потрібен». Подібна анонімка надійшла 5 березня 1968 р. із с. Клинівка на священника Чокалюка, котрий, як вказувалося, також вимагав від людей

забезпечення продуктами харчування. Окрім того, він приносив із дому свічки для продажу, святив фелони, а гроші забирав собі [197, с. 112].

Загалом упродовж першого півріччя 1981 р. апаратом уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області розглянуто 198 усних та 85 письмових заяв, 1 скаргу, а також 45 письмових звернень і листів. Було прийнято 198 громадян, які «зверталися з різних питань діяльності релігійних громад, служителів культу та церковного активу. У письмових усних зверненнях віруючі піднімали питання про порушення законодавства про культу з боку окремих священиків і церковних виконавчих органів, вказували на те, що окремі керівники місцевих органів влади не дозволяють проводити ремонт культових будинків...» [23, арк. 135].

На початку 1970-х рр. для боротьби з релігійністю населення місцеві державно-партійні органи влади розпочали масово кампанію щодо створення комісій щодо впровадження у життя і побут трудящих нових радянських свят і обов'язків. Для прикладу відповідно до розпорядження № 72 Виконкому Закарпатської обласної ради депутатів трудящих від 11 лютого 1971 р. було запропоновано створити відповідно комісією у складі: заступника голови облвиконкому (Г. Коструб) – голова комісії; начальника обласного управління культури (І. Семйон); начальника обласного управління кінофіксації (М. Попович); завідувача відділом шкіл обласного відділу народної освіти (В. Герзанич); завідувача відділом культури редакції газети «Закарпатська Правда» (Ю. Шкробинець); завідувача відділом культури редакції газети «Карпаті і газ Сов» (Л. Кроо); голови обкому профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових закладів (І. Безручко); відповідального секретаря правління обласної організації Товариства охорони пам'ятників історії і культури (І. Демко); директора обласного краєзнавчого музею (С. Пеняк); директор обласного музею народної архітектури та побуту (І. Попович); уповноваженого Ради у справах релігійних культів (С. Олеоленко); заступника начальника управління торгівлі (І. Панаїт); головного інженера обласного управління побутового обслуговування (Л. Печкевич); заступника

начальника управління місцевої промисловості (М. Рушак); проректора Ужгородського державного університету (М. Лакіза); відповідального секретаря обласної організації товариства «Знання» (І. Берцик); керуючого облінопрокату (А. Попович); завідуючого відділом культурно-масової роботи облпрофради (В. Сергієнко); заступника голови обласного комітету фізкультури і спорту (А. Безуглий) [20, арк. 12].

План роботи Комісії сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культури при Виконкомі Ужгородської міської ради на 1971 рік передбачав:

- здійснення постійного нагляду за діяльністю релігійних громад і церковнослужителів щодо додержання ними законодавства про релігійні культури;

- сприяння Виконкому у перевірці скарг громадян з питань порушення законодавства про релігійні культури;

- проведення засідання Комісії з питань: а) підсумків аналізу релігійної обрядовості за 1970 рік (січень); б) слухання питання про те, «як себе поведуть колишні уніатський церковнослужителі» (квітень); в) обговорення наслідків діяльності православних релігійних громад (липень); г) обговорення наслідків діяльності іудейської релігійної громади (жовтень); д) обговорення стану релігійні обрядовості за 1971 рік (грудень);

- вивчення діяльності релігійних громад, зокрема звернення уваги на виявленні недопущення таких порушень: а) втручання служителів культу у фінансово-господарську діяльність релігійної громади; б) виконання духовництвом, пресвіторами потреб віруючих (вінчання, хрещення, похорон); в) поквартирний збір грошей у віруючих;

- постійне вивчення ідеологічної діяльності церков, форм методів роботи служителів культу щодо збереження свого впливу серед населення;

- підготовка доповідних записок Виконкому;

- звернення особливої уваги на охорону дітей і підлітків від впливу церковників [20, арк. 14–15].

Надалі заходи Комісії залишалися практично без змін. Так, план роботи Комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культури при Ужгородському райвиконкомі на 1976 рік передбачав:

- зробити аналіз грошових прибутків церковних громад у 1975 р.;
- провести засідання комісії по підсумках роботи за 1975 рік, завданнях на 1976 рік;
- провести нараду-семінар з головами виконкомів району у справі здійснення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури;
- зібрати у сільських радах уточнені відомості та персональні списки про: наявність у населених пунктах пришляхових хрестів; розташовані на садибах громадян хрести; списки протестантських громад і незареєстрованих протестантських груп;
- прийняти участь у підготовці на засідання райвиконкому питання про проведення нової радянської обрядовості;
- разом із культосвітніми закладами району провести навчання голів виконкомів району щодо організації роботи груп сприяння за дотриманням законодавства про культури;
- вжити заходи щодо освоєння культового приміщення у с. Гута під сільський клуб;
- перевірити стан виконання рішення райвиконкому про використання зняти з обліку колишніх культових приміщень;
- внести на засіданні райвиконкому питання про додержання радянського законодавства про культури (на прикладі територій двох сільських рад);
- провести відповідну роботу щодо зняття хрестів з фасадів житлових будинків;
- організувати спостереження за проходженням релігійних протокольних свят православної та римо-католицької церков у селах району;
- зробити аналіз в розрізі сіл району про дотримання громадянами релігійної обрядовості при реєстрації шлюбів, народжень, похоронів;

– вивчити стан поведінки колишніх греко-католицьких священиків та ін. [32, арк. 35].

У звіті Комісії сприяння виконкому Воловецької районної Ради народних депутатів по додержанню законодавства про релігійні культу за 1977 рік (Закарпатська область) констатовано, що «у своїй практичній діяльності комісія сприяння по контролю за додержанням законодавства про релігійні культу керується законами СРСР Української РСР, постановами і розпорядженнями Ради Міністрів СРСР та Української РСР з питань, що відносяться до релігій» [21, арк. 45].

Відзначено, що «свою роботу комісія проводить згідно плану роботи, який складається на рік. Комісією практикувалось спостереження за проходженням храмових свят в релігійних громадах сіл району, проведення стану релігій обрядності в громадах окремих сіл, обміну досвідом роботи кращих груп сприяння при виконкомках сільських та селищних Радах району. Проведена комісією робота дає позитивні результати. В цілому по району релігійна ситуація покращується. В 1977 році не виявлено порушень з боку служителів культу» [21, арк. 47].

Щодо релігійних громад відзначено, що до їх складу входять «в основному пенсіонери, люди пожилого віку з початковою освітою. Склад виконавчих органів аналогічний. Релігійні громади проводять роботу направлену лише на задоволення релігійних потреб. Для вивчення проповідницької діяльності служителів культу в комісії по розподілу обов'язків залучено чотирьох кращих пропагандистів-атеїстів району. При ознайомленні з проповідями служителів культу громад села Скотарське Олог В. М., С. В. Ворота, Тидір М. М. ніяких антирадянських, антисуспільних виступів не виявлено» [21, арк. 50].

«В районі проводиться атеїстична робота, – зауважували члени комісії. – Пропагандисти систематично виступають перед населенням з лекціями на атеїстичні теми, організовуються вечори запитань і відповідей, цікавої хімії та фізики. Проводиться певна робота по впровадженню в побут трудящих нові

радянські обряди і звичаї такі, як зірчини, урочиста реєстрація шлюбу, свято повноліття та інші» [21, арк. 51].

Працівниками суду і прокуратури, радянськими і партійними органами проводиться робота по ознайомленню трудящих з діючим законодавством про культу і свободу совісті СРСР. «Завдяки проведеній роботі з року в рік зменшується число людей, які пов'язують важливі і життєві події з релігією – це хрещення, вінчання, похорони за релігійним обрядом. Про це свідчать такі дані: за 1977 рік в порівнянні з 1976 роком кількість хрещень зменшено за релігійним обрядом, на 6 молодих пар зменшилось кількість вінчань», – констатували партчиновники [21, арк. 52].

Зазначено, що «аналізуючи фінансову діяльність релігійних громад, можна відмітити, що економічна база церкви з часом втрачає свої позиції. Хоч доходи церковних об'єднань району за 1977 рік в порівнянні з 1976 роком дещо збільшились на 600 крб. що визнано посиленням контролю за діяльністю громад, в той же час збільшились відрахування на охорону пам'ятників і в фонд миру. В більшості релігійних громад загальні надходження грошей знизились, однак у окремих громад спостерігається деякий ріст. Зокрема у громад сіл Буковець, В, Ворота, Задільське. Комісією буде більш детально розроблено аналіз діяльності релігійних громад в перерахованих селах» [21, арк. 52].

Не обійшли увагою члени Комісії незареєстрованих релігійних громад. Відзначено, що «секта покутників нараховує 27 чоловік. Переважно це люди пенсійного віку, більшість з них з початковою освітою. Дітей шкільного віку в секті немає. Окремим членам секти властивий фанатизм, ухилення від контакту з населенням. Громадської участі у житті села не приймають, активності і пропаганди релігії не проводять. Вступу в секту нових членів не було. Керівники цієї секти знаходяться за межами області» [21, арк. 53].

Щодо свідків Єгови констатовано, що «секта «єговістів» нараховує 3 чоловік, зокрема сім'я Бирковичів в Н. Воротах і Приймич М. В. с. Лази. За всіма сім'ями і окремими особами закріплено досвідчених атеїстів, які

проводять з ними виховну роботу.З боку комісії сприяння виконкому районної Ради, разом з працівниками освіти та райвідділу внутрішніх справ основна увага приділяється дітям, які проживають разом з батьками сектантами. З цього приводу всі діти навчаються в школі» [21, арк. 53].

Значну увагу Комісія приділила самокритиці. «Ще залишається вагомою активністю релігійних громад під час святкування новорічних свят 6-8 січня, – йдеться у звіті. – Не все зроблено по виведенню із секти «покутників» окремих членів сімей. Сектанти «покутники» не приймають участі в голосуванні, фінансові платежі не сплачують, в організаціях чи установах не працюють. Особлива увага приділяється розгляду скарг і листів віруючих. Як правило вони розглядаються головою комісії або за його дорученням одним з членів комісії. На протязі 1977 року поступило в райвиконком чотири листи на ремонт молитовного приміщення. Інших скарг не поступило» [21, арк. 54].

Міжгірський район у 1977 р. звітував про значні успіхи у боротьбі з релігійністю, адже «релігійна ситуація в районі дещо поліпшилась внаслідок налагодження радянськими і громадянськими організаціями антирелігійної роботи». В інформаційному звіті, зокрема зазначено: В минулому році дещо зменшилась кількість релігійних обрядів, відхід від церкви громадян, забезпечення дотримання діючих законів членами незареєстрованих релігійних об'єднань. Районною комісією по дотриманню законодавства про релігійні культи протягом року вивчено ситуацію і налагоджено профілактичну роботу серед сектантів-єговістів. Станом на 1 грудня 1977 року в районі налічується 89 сектантів, серед яких: 45 жінок, 17 пенсіонерів та інвалідів, 19 робітників, 20 колгоспників, 19 домогосподарок, 14 сезонних робітників віком 50 і більше років – 35, від 40 до 49 років – 33, від 30 до 39 років – 13, від 20 до 29 років – 9 чоловік. Сектанти проживають в с.м.т. Міжгір'я, селах Запереділля, Торун, Прислопі та Синевирі. В них є два керівники: Гренджа Михайло Степанович, та Рошко Дмитро Олексійович. Молитовні збори проводять не систематично і на дому керівників (с.м.т.

Міжгір'я, с. Торун). Порухень законодавства на протязі року не допускали, взяли участь у виборах до місцевих Рад, порушень Закону СРСР про загальний військовий обов'язок не допущено. Протягом року поліпшено роботу по встановленню контролю за дотриманням законодавства про культу знову релігійних громад руської православної церкви» [21, арк. 15].

У звіті «Про роботу районної комісії сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу на 1977 рік» Перечинська районна рада (Закарпатська область) зауважено, що «Комісія працювала згідно річного плану роботи, яким передбачено вирішувати важливі питання пов'язані з дотриманням законодавства про релігійні культу. За 1977 рік членами комісії проведено перевірку фінансово-господарської діяльності в 16-ти релігійних організаціях. Під час перевірки особлива увага зверталась на ведення касових книг в церковних общинах, на правильність оформлення прибутків і витрат. На першому організаційному засіданні комісії були розподілені обов'язки між членами комісії. За кожним членом комісії були закріплені релігійні об'єднання, для проведення профілактичної роботи по контролю за отриманням законодавства про релігійні культу [21, арк. 17].

Доведено до відома уповноваженого Ради у справах релігій, що «за 1977 рік комісія провела декілька семінарів і нарад з головами, секретарями сільських і селищних Рад, а також з головами церковних двадцятки по питанню роз'яснення законодавства про релігійні культу. Комісія на своїх засіданнях розглядала такі питання, як: аналіз фінансово-господарської діяльності релігійних організацій за перше півріччя 1977 року, ознайомлення членів комісії і голів сільських і селищних Рад з Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР»; релігійна ситуація в районі за 9 місяців 1977 року; робота комісії і груп сприяння місцевих Рад народних депутатів по контролю а дотриманням законодавства про релігійні культу. Крім цих питань, комісія провела значну роботу серед релігійних організацій по активізації їх участі в

поповнення Радянського Фонду Миру і внесенню коштів у фонд охорони пам'ятників» [21, арк. 18].

Констатовано, що «Комісія вживала необхідні заходи по наведенню порядку у фінансово-господарських документах, в справі охорони і обліку культового майна релігійних організацій. Об'єктом посиленої уваги церковників продовжують залишатися підлітки та молодь. Мали місце в районі поодинокі факти, коли в дні релігійних свят частина учнів брала участь у різних обрядах, різдвяних колядах, новорічних вінчуваннях, великодніх поливаннях, тощо. Ці факти безперечно не свідчать про релігійну переконаність учнів. Церковна обрядність їх скоріше вабить зовнішньою колоритністю, а не релігійною суттю. В боротьбі з цими пережитками відіграє велику роль нова радянська обрядність, яка з кожним роком в нашому районі дедалі глибше входить в наше життя і побут. Позитивний досвід організації науково-атеїстичної пропаганди серед населення нагромадили багато партійних організацій району. Вони стали глибше організовувати у кожному трудовому колективі, населеному пункті релігійну ситуацію і на цій основі організовують атеїстичне виховання» [21, арк. 19].

На думку партчиновників, «сфера впливу релігії на населення району постійно зменшується. Зменшились загальні поступлення грошових коштів від релігійних общин. Якщо в 1976 році загальні поступлення коштів від релігійних організацій становили 41707 крб., то в 1977 році – 36661 крб.; від виконання релігійних обрядів в 1976 році поступило 7320 крб., а в 1977 році – 6843 крб. Зменшилась кількість хрещень, вінчань, похоронів за релігійним обрядом. Якщо в 1976 році було охрещено 240 дітей, то в 1977 році – 189, вінчань в 1976 році – 3, в 1977 ні одного, похоронів в 1976 році – 224, в 1977 році – 185. Ці цифри свідчать про те, що релігійна ситуація в районі продовжує бути високою. Певну роботу комісія провела з незареєстрованими сектантськими групами «суботників-п'ятидесятників» і єговістів. Члени комісії разом з активістами сіл Т-Бистра, Свалявка, Порошково, Мокре і Зарічево проводять індивідуальну роботу з сектантами. За кожною сім'єю

закріплені кращі агітатори-атеїсти, які проводять віруючим відповідну роботу. До роботи з сектантами залучаються колишні віруючі, які порвали з сектою» [21, арк. 19].

Зазначено, що «деяку роботу проведено комісією, активом, педагогічними колективами шкіл, культосвітніми працівниками по запобіганню відвідування церкви учнями та молоддю. В дні релігійних свят в клубах, бібліотеках, школах, на спортивних майданчиках організовуються дитячі ранки, колективні походи на художні фільми, спортивні ігри, змагання та інші масові заходи. Випадків порушення законодавства з боку служителів культу та членів виконавчого органу не виявлено» [21, арк. 20].

Щодо недоліків у своїй діяльності, Комісія зазначала: «Члени комісії, педагогічні колективи шкіл ще недостатню увагу приділяють виховній роботі з членами сімей сектантів, особливо з дітьми шкільного віку. Ще недостатньо вивчаються форми і методи діяльності незареєстрованих сектантських об'єднань єговістів і п'ятидесятників, не вживаються відповідні заходи по припиненню їх протизаконної, антигромадської діяльності. На території району є сектантські об'єднання в селах: Порошково, Мокре, суботники-п'ятидесятники, керівник секти Печко Йосип Іванович, працює столяром в місцевому колгоспі (Т-Бистра, Свалявка), суботники-п'ятидесятники, керівника секти невідомо (с. Зарічево) єговісти, керівника секти не виявлено» [21, арк. 21].

Визнано, що «робота комісії і груп сприяння місцевих Рад народних депутатів по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу не відповідають сучасним вимогам. Члени комісії і груп сприяння місцевих Рад не відвідують в достатній кількості богослужіння і молитовні збори в зв'язку з чим, не знають дійсного стану проповідницької діяльності служителів культу. Члени комісії, активісти недостатньо проводять індивідуальну виховну роботу з рядовими віруючими з метою їх ізоляції від керівництва груп незареєстрованих релігійних сектантських об'єднань. Члени комісії і групи сприяння місцевих Рад недостатньо надають практичної допомоги

виконкомам Рад народних депутатів у вивченні діяльності релігійних організацій, їх впливу на населення, особливо на молодь, не здійснюють належного контролю за діяльністю релігійних організацій, сект і духовенства в справі дотримання ними законодавства про релігійні культу» [21, арк. 22].

Повідомляючи «Про стан релігійної обрядності в Свалявському районі» (1977 р.) (Закарпатська область) Виконком Свалявської районної Ради зазначав, що «виконавчі комітети міської, селищної і сільських Рад в 1977 році провели певну роботу по дотриманню законодавства про релігійні культу. Контроль за виконанням законів про релігійні культу виконками здійснюють: райвиконком через комісію, а виконками міської, селищної і сільських Рад через групи сприяння контролю за додержанням законодавства про релігійні культу. Районна комісія, групи сприяння в своїй практичній роботі керуються Положенням про релігійні об'єднання в Українській РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 1 листопада 1964 року. При плануванні роботи використано примірний перелік питань роботи комісій і груп сприяння місцевих Рад народних депутатів, який було надіслано уповноваженим Ради» [21, арк. 26].

«З метою встановлення діючого контролю а дотриманням релігійними громада діючого законодавства комісія райвиконкому довела до виконавчих органів релігійних об'єднань рекомендовані Уповноваженим Ради зразком форми книги обліку обрядів, форми касового журналу для руської православної, римо-католицької церкви та ЄХБ, копію листа патріарха Алексея, надісланого в 1964 році всім правящим архієреям по питанню дотримання законодавства про релігійні культу при хрещенні», – відзначено у звіті [21, арк. 26].

Констатовано, що «районною комісією разом з виконками Рад народних депутатів проведено перевірку наявності в районі хрестів (в населених пунктах, за їх межами, на полях, на будинках). На вимогу ради складено і надіслано списки сектантів незареєстрованих сект. З головами і секретарями виконкомів Рад народних депутатів пророблено доповідну

записку «Про досвід роботи комісії виконкому Острожської районної Ради народних депутатів Ровенської області по дотриманню законодавства про релігійні культу». Районна комісія сприяння планує до кінця січня цього року провести практичний семінар з головами і секретарями виконкомів міської, селищної і сільських Рад народних депутатів району по вивченню і правильному застосуванню Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» [21, арк. 27].

На думку партчиновників, «основним в діяльності виконкомів Рад народних депутатів була організація комплексної роботи по роз'ясненню серед населення і віруючих громадян радянських законів про релігійні культу. Це роз'яснення проводилось шляхом читання лекцій, групових і індивідуальних бесід з віруючими релігійних об'єднань. Проводилась відповідна профілактична робота та консультації по роз'ясненню Положення про релігійні об'єднання з окремими керівниками, виконавчими органами і служителями культу» [21, арк. 27].

Так, у вересні 1977 р. з виконавчими органами православної і римокатолицької церков міста Сваляви було проведено 6 бесід і роз'яснень по припинення дзвоніння в релігійні свята і по неділях. Проведена в цьому напрямку настирлива робота дала свої позитивні результати. Без прийняття яких-небудь правових актів з боку райвиконкому церковні виконавчі органи врахували зауваження трудящих міста з цього приводу і припинили дзвонити в церквах міста. Загалом за звітний період серед населення району з питань законодавства про релігійні культу прочитано 15 лекцій, проведено понад 50 бесід і консультацій з віруючими та виконавчими органами релігійних об'єднань [21, арк. 28].

Констатовано, що «в районі мають місце окремі факти порушення законодавства про релігійні культу. В селищі Полянні зареєстроване релігійне об'єднання євангельських християн баптистів проводить свої збори в двох будинках. Виконком селищної Ради в жовтні і листопаді зафіксував збори цієї секти в незареєстрованому будинку гр. Годинця Ю. Ф. Матеріали про

порушення законодавства про релігійні культу в селищі Поляна були розглянуті адмінкомісією райвиконкому. Постановою від 16 грудня 1977 року адмінкомісії за це порушення наклала на гр. Годинця Ю. Ф. штраф в розмірі 50 карбованців. Спостереження за цією сектою продовжується» [21, арк. 29].

Заслуговує на увагу інформація «Про проходження релігійного свята «Різдво» в релігійних громадах Хустського р-ну» (1979 р.). У документі йдеться про те, що «Виконкомом Хустської районної Ради народних депутатів та комісією сприяння по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу напередодні свята «Різдво» було проведено нараду з членами комісії, на якій згідно розподілу обов'язків, доручено кожному з них провести спостереження за проходженням свята «Різдво» в релігійних громадах району. З метою недопущення порушень законодавства про релігійні культу релігійними громадами, голови груп сприяння при сільських Радах також провели роботу з виконавчими органами релігійних громад. Педколективи шкіл району проведено бесіду з учнями, яким роз'яснено походження свята «Різдво», нездоровий вплив релігії на свідомість людей» [22, арк. 29].

Зазначено, що «під час релігійного обряду «колядування» 6.01.79 р. увечері, в школах були організовані вечори на цікаві теми. В сільських клубах та Будинках культури демонструвались того ж вечора кінофільми та організовані молодіжні вечори. Висновки спостережень за проходженням релігійного свята «Різдво» члени комісії представили в райвиконком». Також спостереженням було виявлено, що присутніх в церквах на богослужінні було біля 14 тис. чоловік, з яких переважна кількість жінок. Серед присутніх молодь до 30 років складає 35 – 40% [22, арк. 30].

Іршавська районна рада повідомляла (1979 р.), що «кількість людей, які взяли участь у святкуванні релігійного свята «Пасхи» в порівнянні з минулим роком значно зменшилась. Так, в 1978 році в цьому обряді взяло участь 11671 чол. В цьому – 8273 чол. Зменшилась кількість учасників релігійного обряду «Пасха» серед жінок на 875 чол., серед молоді до 30 років на 230 чол., серед дітей шкільного і дошкільного віку на 116 чол. Під час

проведення обряду «Пасха» порушень законодавства про культури з боку служителів церкви, виконавчих органів та віруючих не було. В культових будинках проводився тарілочник збір грошей. Всі зібрані кошти зареєстровані в касових книгах» [22, арк. 30].

Зазначено, що напередодні релігійного свята «пасхи» виконкоми місцевих Рад депутатів, партійними, профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями проведена певна масово-роз'яснююча робота. На місцях лектори-пропагандисти, депутати провели на десятихатках бесіди, лекції про виникнення і суть релігії, зокрема обряду «Пасха». На нараді уповноважених від РК Компартії України та райвиконкому було дано інструктаж про організаторську роботу на місцях. У виконкоми сільських і селищних Рад народних депутатів були викликані служителі культу та церковний виконавчий орган, яких зобов'язали до 2-8 годин ранку провести обряд світіння пасхи і без порушень законодавства про культури. В більшості населених пунктах церемонія світіння пасхи було закінчено в рекомендований час». Відзначено також, що «церковне свято «Великдень» співпало з проведенням комуністичного суботника. В суботу, 21 квітня всі організації, підприємства, установи, школи організовано вийшли на кому стичний суботник. На підприємствах робітники працювали на місцях [22, арк. 31].

Святкування «Пасхи» у Виноградівському районі (1979 р.) «по всіх віросповіданнях проходило в рамках законодавства про релігійні культури. В порівнянні з минулим роком дещо зменшилась кількість громадян що знаходились біля молитовних будинків в час посвячення пасок, особливо різко зменшилась кількість молоді і школярів. Незважаючи на пасхальні дії в промислових підприємствах, колгоспах, організаціях і установах панував трудовий ритм, забезпечувалось виконання виробничих програм та норм виробітку. Зривів у роботі підприємств торгівлі, побуту, зв'язку та транспортних організацій не було. Проходили моління і в церквах, що зняті з реєстрації. Організатори моління виявляються і будуть притягнуті до

адміністративної відповідальності. Був намір з боку уніатських елементів с. Боржавське організувати посвячення пасок на кладовищі, що закрито близько 30 років тому. Вина за це цілком і повністю лягає на управління Мукачево-Ужгородської єпархії про що райвиконком уже інформував уповноваженого своїм листом №01/16-433 від 24.04.79 р.» [22, арк. 32].

Для посилення ідеологічного впливу на голів Комісій сприяння за додержанням законодавства про релігійні культу при Виконком районних (міських) рад депутатів трудящих у Закарпатській області у 1970-х роках проводилися відповідні семінари. Для прикладу, у 1971 р. уповноважений Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР у Закарпатській області просив виконком Закарпатської обласної ради дозволити провести семінар голів комісій на тему «Сучасний стан і діяльність релігійних організацій області і завдання щодо посилення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу» [20, арк. 74]. На семінарі запропоновано заслухати доповіді В. Копенача («Про роботу комісії сприяння по запобіганню впливу релігійників на молодь, дітей і підлітків»), І. Стегура («Про реакційну роль уніатства»), Ф. Митрюка («Про роль і завдання місцевих органів влади в справі дотримання законодавства про релігійні культу»), П. Тимочука («Про застосування адмінпрактики проти порушників законодавства про релігійні культу»), П. Сабова («Про аналіз матеріального стану релігійних організацій»), А. Окаля («Про використання пустуючих культових споруд»), І. Бокотея («Про форми і методи вивчення проповідницька діяльності служителів культу») [23, арк. 71].

Репресій зазнавали також греко-католики Чернівецької та Закарпатської областей. Маловідомий факт – у 1972 р. архієпископ Мукачівський і Ужгородський Григорій створив спеціальну перевірочну комісію з метою ознайомлення зі ступенем опрацювання новоприєднаних греко-католицьких приходів Закарпаття. До складу цих комісій входили три священнослужителі: представник старо-православного духовенства, греко-католицький священник, який зрікся своєї віри і так званий чорний духівник

(монах). Звіти, які представили комісії до Мукачівського єпархіального управління показали, що «загалом всі новоприєднані приходи Закарпаття були у достатній степені опрославлені. Якщо де-небудь і були виявлені певні огріхи, то до їх ліквідації були прийняті відповідні заходи. Таким чином, можна із спокійною совістю констатувати, що церковні проходи Закарпаття упродовж останнього часу стала не впізнаваними...». Додамо, що станом на 15 серпня 1973 р. у Закарпатській області нараховувалося 204 священники РПЦ та 7 дияконів [20, арк. 46].

20-21 лютого 1974 р. у Києві відбулася нарада архієреїв західних єпархій Українського екзархату Російської Православної Церкви, у роботі якої, зокрема, взяли участь митрополит Львівський і Тернопільський Миколай, архієпископ Мукачівський і Ужгородський Григорій, архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосиф [20, арк. 10]. Із заключною доповіддю виступив Екзарх України, митрополит Київський і Галицький Філарет, який зауважив, що частина духовенства, яка отримала рукоположення в Греко-католицькій церкві, продовжує здійснювати проскомідію не за православним чином. Запропоновано священників, які допускають порушення Уставу Православної Церкви, направляти до Почаївської лаври, кафедральних соборів для отримання практичних навиків у вдосконаленні православного богослужіння. Екзарх України зауважив, що духівництву церкви необхідно «проводити духовно-виховну роботу серед віруючих у дусі православ'я, патріотизму». З цією метою вони повинні щорічно виголошувати одну-дві проповіді на тему православ'я і в письмовому вигляді подавати її до Єпархіального Управління [20, арк. 74].

Уповноважений ради у справах релігій у Закарпатській області був незадоволений роботою Виноградівської районної ради у церковно-релігійній сфері (1981 р.). Констатовано, що:

– грошові внески на утримання церкви у с. Королево поступають незаконним шляхом – від окремих дворогосподарств віруючих і не повністю обліковуються;

– релігійною громадою «намічається провести ремонт даху церкви. Дозволу райвиконкому на ремонт немає. Однак, окремі віруючі придбали за свій рахунок 500 шт. виварок з цинкової бляхи, вартістю 6крб. за 1 шт., які після їх розбору намічається використати для ремонту покрівлі церкви. Зазначений товар поступив вагонами в січні, лютому і квітні 1981 року через Ужгородський госпторг в адрес філіалу Виноградівської торгбази «Укрторгбудматеріали» с-ща Королево, де його і було закуплено»;

– церковний виконорган с. Королево «допускає порушення і при здійсненні релігійних обрядів. Наприклад, 04.05.81 р. здійснено хрещення 3-х річного хлопчика, якого привіз з собою гр-н Одинаєв Рустав Вікторович з м. Ленінабада, вул. Медична, 9. Записі в книзі обліку хрещень немає. В квитанції на хрещення не записано дані свідоцтва ЗАГСа про народження дитини. Відсутня відмітка про згоду батьків на хрещення дитини» [26, арк. 120].

У зв'язку з вищезазначеним, уповноважений Ради у справах релігій у Закарпатській області вважав за доцільне рекомендувати виконкому Виноградівської районної Ради вжити такі заходи: «доручити слідчим органам виявити і притягти до відповідальності організаторів незаконного збору грошових внесків від дворогосподарств віруючих на утримання церкви, і чи не має незаконного збору грошей на покупку великої кількості жерстяних, оцинкованих виварок для перекриття даху церкви, використання яких передбачено зовсім на інші цілі»; за допущене порушення законодавства про релігійні культу зробити відвод членам діючого церковного виконоргану РПЦ с-ща Королево; комісіям сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу при Виноградівському райвиконкому і Королівській селищній Раді посилити контроль за діяльністю всіх релігійних об'єднань на території селищної Ради, забезпечити їх діяльність в рамках діючого законодавства [26, арк. 122].

У Довідці «Про роботу серед віруючих, які відвідують зняті з реєстрації РПЦ в селах Р. Поле, Бедевля, Добрянське і селищі Дубове

Тячівського р-ну» (1981 р.) констатовано, що в районі «є 4 зняті з реєстрації в 1960-1962 роках РПЦ. Це в селах Р. Поле, Бедевля, Добрянське і селищі Дубове. В кожному із названих населених пунктів група віруючих систематично по неділям і релігійним святкам проводить організоване, незаконне моління без священників, чим порушують радянське законодавство про релігійні культу. Відстань від недіючих церковей 0,3 – 0,9 км, які обслуговуються священниками» [26, арк. 125].

Партчиновники відзначали, що «3-5 вересня 1981 р. уповноваженим Ради т. Ващинець І. І., заст. уповноваженого т. Окаль А. І., ст. інспектором по культурам т. Панов О. О. В присутності заст. голови райвиконкому т. Парасич Б. Ю. і голів сільських Рад народних депутатів проведено роз'яснюючи роботу з віруючими, які проводять незаконне моління в названих церквах по питанням «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР».

У процесі роботи виявлено, що зняті з реєстрації церкви відвідує в селах: Р. Поле – 33, Бедевля – 53, Добрянське – 81, селищі Дубове – 47 віруючих. Ці віруючі задовольняють свої релігійні обряди – хрещення, вінчання, похорони, сповідання в діючих, в цих селах, православних церквах» [26, арк. 127].

Відзначалося також, що «за 8 місяців 1981 року за порушення радянського законодавства про культу, яке заключається в організації незаконного моління в знятих з реєстрації церквах, в с. Р. Поле складено 4 акти на 8 громадян. Акт від 26.04.1981 року на гр. Степа І. В. Акт від 13.07.1981 р. на гр. Бонка М. А. Акт від 13.08.1981 р. на гр. гр. Цоцинець М. Ю., Бонка М. А. Акт від 30.08.1981 р. на гр. гр. Бонка М. А., Мотичко І. Д., Петейчук Василини Іллічни. У с. Добрянське за ці порушення законодавства складено 2 акти. Акт від 31.05.1981 р. на гр. Думнич А. М., Мандзюк Ю. Ю., Думнич Ю. Ю. і акт від 31.08.1981 року на гр. Думнич А. М., Продан І. В., Думнич Ю. Ю., Думнич Д. І, Думнич Ю. Ю. Всього на 8 громадян-порушників» [26, арк. 128].

Зазначено, що «у с. Бедевля за організацію нелегальних молінь в знятих з реєстрації церквах складено 3 акти на 8 громадян. Акт від 20.05.81 року на гр. Дебич Ганни А. Акт від 30.08.1981 року на гр. гр. Дебич І. М., Полінкаш В. М., Тиводар М. В., Тиводар В. М., Бедей А. С. У с-щі Дубове також притягнуто до адміністративної відповідальності віруючих, які організують моління в знятих з реєстрації культових будинках. Зокрема, 11.05.1981 р. гр. Салейчук М. М., а 08.06.1981 р. – гр. гр. Бережник І. П., Цубера І. В., Цубера Ю. А. Відбулася розмова в приміщенні сільських Рад народних депутатів з організаторами нелегальних молінь з знятих з реєстрації культових будинках – порушниками радянського законодавства про релігійні культу. Зокрема, в с. Р. Поле з гр. гр. Цоцинець М. Ю. І Бонка М. А. в селі Добрянське – з гр. гр. Думнич В. І., Думнич М. М., Драгун В. М., Думчик Ю. М., Токар Д. Д., Думнич Д. І., Дучич А. М., Думнич А. В. В с. Бедевля з гр. гр. Тиводар Марія В., Тиводар Ганна І. В селищі Дубове – Бережник І. П....» [26, арк. 130].

Повідомлено, що «перерахованим віруючим громадянам роз'яснено, що вони порушують законодавство про культу, за що їх справедливо притягають до адміністративної відповідальності і якщо не припинять організувати незаконне моління в знятих з реєстрації церквах, будуть притягатися до більш сурової відповідальності, згідно з радянськими законами, що вони своїми діями мішають органам влади на місцях освоїти знятий з реєстрації культовий будинок для народногосподарських і соцкультурних потреб [26, арк. 131]».

Учасникам розмови було «сказано, що при вирішенні питання з освоєнням культових будинків буде переглянуто склад двадцятки і керівних органів діючих релігійних об'єднань з тим, щоб до керівництва церковними справами залучити віруючих з числа тих, які відвідують і організують моління в знятих з реєстрації церквах. Вище перераховані організатори незаконних молінь заявили, що вони відстоюватимуть «свої» церкви, на введення їх віруючих до керівного складу зареєстрованих релігійних

об'єднань не погоджуються, просять поновити їх діяльність в установленому законодавством порядку. Найбільш настирливо відстоюють «свої» церкви в с. Добрянське і Дубове. Вони заявляють, що релігійні громади були і є православними і до бувших уніатських церковей і віруючих громадян вони не бажають піти, що в цих церквах вони не вміщаються» [26, арк. 132].

Особливий акцент Рада у справах релігій робила на діяльність уніатів. У цьому контексті члени Ради була незадоволена роботою єпископа Мукачівсько-Ужгородської єпархії РПЦ Сави (О. Бабинець). У 1982 році він, посилаючись на погане самопочуття, де-факто, самоусунувся від керівництва єпархією. У підсумку, в області активізували свою діяльність віруючі греко-католицької церкви. На думку Уповноваженого ради у справах релігій у Закарпатській області, єпископ Сава проводить пишні архієрейське Богослужіння в період польових робіт, чим відволікає місцеве населення від сільського господарства. Також він перешкоджає притягненню до адміністративної відповідальності низки священнослужителів РПЦ. Рада у справах релігій відповідно до оперативних даних повідомляла, що єпископ Сава отримує значні грошові кошти від священнослужителів, які претендують на кращі приходи. Значні фінансові надходження єпископ отримував також від висвячення духівництва. Щорічно за його ініціативою у день ангела Сави він отримував від священнослужителів від 20 до 50 рублів [391, с. 212].

Ситуація у Закарпатській області яскраво демонструє методи боротьби радянської влади із греко-католицькими віруючими – для нейтралізації останніх радянсько-партійні органи влади використовували РПЦ.

23 листопада 1982 року відбулася нарада за участю першого заступника голови Ради у справах релігій при Наді Міністрів УРСР П. Пилипенка, Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області І. Ващинця, старшого інспектора апарату Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області О. Панова, заступника голови виконкому Мукачівської міської ради народних депутатів М. Поповича та єпископа Сави. П. Пилипенко зауважив, що у вересні 1981 року з єпископом Савою

обговорювалося два важливих питання. Перше з них стосувалося того, що у Мукачівсько-Ужгородській єпархії «на низькому рівні ведеться боротьба із залишками уніатства у православних проходах», наводилися конкретні приклади церкви у селі Драгово Хустського району де із хоругв був знятий православний хрест і пришитий греко-католицький та церкви у селі Воловець, де священник Іваницький проводив хресну ходу на Великдень з елементами греко-католицького культу. Друге питання стосувалося того, що в єпархії не працевлаштовані 16 випускників духовних семінарій [391, с. 212].

У відповідь єпископ зауважив, що після приїзду з Києва і останньої розмови з членами Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР «нічого зроблено не було». Він констатував, що випускники духовних семінарій й надалі залишаються без роботи через протидію місцевого уповноваженого Ради у справах релігій. В агресивній формі П. Пилипенко відзначав, що апарат Уповноваженого у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області «не є відділом кадрів у сфері працевлаштування священнослужителів». «Ви прекрасно знаєте порядок призначення до приходів священників, який склався на практиці і дотримується всіма архієреями екзархату, – відзначав представник Ради. – Чому Ви його ігноруйте? Чому Ви не узгодили список прибувших до Закарпаття випускників семінарії з уповноваженим, видалили всім священникам укази про призначення їх на приходи, а самі поїхали у відпустку?» [391, с. 214].

Вислухавши відповідь єпископа Сави («у нас понад 70 приходів, де немає священників»), П. Пилипенко констатував: «Якщо Ви, Олександр Павловичу, так ставите питання і не хочете самі його вирішувати, то ми можемо поставити питання перед екзархатом і патріархатом щоб це питання вирішив тут інший єпископ. Ви проявляйте упертість, яка не потрібна ні Церкві, ні Вам, ні державі» [391, с. 214].

Не досягнувши згоди у питанні працевлаштування випускників духовних семінарій у Закарпатській області, П. Пилипенко торкнувся іншого не менш важливого питання – протидії поширенню уніатства. «У Києві ми з

Вами багато говорили про боротьбу із залишками уніатства і в той же час ми маємо чимало фактів, які свідчать про те, що у низці приходів використовуються білі уніатські свічки..., зберігається уніатська атрибутика, – відзначав представник Ради. – Ви не вжили заходів щодо Минайла, Іванця та інших... наводжу свіжі факт сьогодні заїхали до церкви у селі Нове Давидково. Там уніатські ікони, хоругви і служебники. Тих служителів потрібно забирати і замінити другими священиками під контролем досвідчених православних священиків. У відповідь єпископ Сава констатував: «Коли я всіх православних священиків звільненню, з ким я залишусь? З одними уніатами? Ми подивимось, якусь перестановку будемо робити. Ми узгодимо з Уповноваженим...» [391, с. 215].

Він також додав, що Іваницький «дуже багато зробив для ліквідації уніатства: перебудував престол, забрав ікони і хоругви, але йому важко під час храмових свят – довкола церкви торгують уніатськими іконами і календарями». П. Пилипенко задав риторичне запитання: «Глобальне питання для Закарпаття – боротьба з уніатством. Хто повинен займатися цим питанням?» і почув однозначну відповідь єпископа Сави: «Я!». Останній також відзначив що замість священика Минайла не може підібрати «знаючого справу православного священика» і коли такого знайде – він проведе заміну. Завершуючи розмову єпископ Сава резюмував: «Чому б вам не провести таку розмову з екзархом України. Ми відрізані від православ'я уніатством – сусідством Львівської, Івано-Франківської областей з одного боку та Румунією і Польщею – з іншого» [391, с. 215].

Незважаючи на негласний союз влади та РПЦ на Буковині та Закарпатті продовжувалося нищення православних храмів. Так, у Чернівецькій області реєстрації знято Дмитрівську церкву в с. Іспаський Майдан Вижницького району, а священика виселено з села. Також демонтовано Успенську церкву у Вижниці, яка, нібито, загорілася від удару блискавки, хоч була кам'яною (після пожежі храм передано під спортзал, адже грошей на її ремонтне було). Замість церкви Святого Георгія у Сторожинці побудовано універмаг. Віряни

двічі приїжджали до Чернівців з проханням зберегти їхній храм, натомість влада рекомендувала райспоживспільці пришвидшити будівництво універмагу на базі церкви. У 1962 р. у Кельменецькому районі знято 44 хрести, у Новоселицькому – 81 [197, с. 104].

Із церкви с. Пашківці Хотинського р-ну вивезли цінне майно – золотий і срібний посуд. В умовах реального пограбування храмів ніхто не організовував опис церковного майна, не заводили книг опису. У результаті цього багато цінних церковних речей назавжди зникли [197, с. 98]. Голова сільської ради с. Рухотин Хотинського району 4 серпня 1966 р. вирішив із закритої церкви винести майно, щоб пристосувати її до колгоспних господарських потреб. Проте до церкви підійшло понад 70 селян, які вимагали допустити їх до перепису майна. Протестуючі церкву закрили і повісили свій замок, водночас написали скаргу обласному уповноваженому Ради в справах релігій про грабіж церкви. Однак П. Подольський вирішив не розбиратися, а наказав знайти винних і покарати. Щодо відновлення діяльності громади рекомендував відвідувати церкву у сусідньому селі Поляна, що за три кілометри від Рухотина [197, с. 99].

Релігієзнавці констатують, що «у 1970-х рр. практика руйнування церков продовжувалася, стало поширеним заперечення архітектурного й історичного значення культових споруд. Враховуючи, що церкви на Буковині майже всі були старовинні, а тому перебували на обліку як пам'ятки архітектури, влада наказувала виключати їх з таких списків. Наприклад, щоб ліквідувати церкви, збудовані у XVII – XVIII ст., у селах Вербівці, Звенячин, Кулівці, Репужинці Заставнівського району, чиновники вигадали таке формулювання: «Виключити зі списків пам'яток архітектури, як однотипні архітектурні форми, що не мають ніякої архітектурної вартості». Подібні рішення приймалися і в інших районах Чернівецької та Закарпатської областей» [197, с. 87].

19 лютого 1973 р. з ініціативи Уповноваженого Ради у справах релігій по Чернівецькій області П. Подольського відбулася нарада секретарів

райвиконкомів, від яких останній вимагав остаточно завершити ліквідацію у краї хрестів і каплиць, водночас повідомити йому про наявність у краї проблемних місць з культовими пам'ятками. У 1974 р. у Садгорському районі м. Чернівці знято 11 хрестів, залишився один хрест на вул. Дунайській. На Сторожинеччині залишилися 31 хрест і 41 каплиця, найбільше у селах Банилів-Підгірний, Стара Жадова, Красноільськ, Клинівка, Великий Кучурів. У Заставнівському районі залишилось 55 каплиць і 1 хрест, на подвір'ях осель 15 хрестів [197, с. 68].

У 1979 р. у Закарпатській області нараховувалося 20 недіючих культових споруд, які були віднесені до реєстру пам'яток історії та культури. Серед них 6 використовувалися як культурно-просвітницькі споруди, 2 – для господарських потреб, 12 храмів не використовувалися і були законсервовані. 31 культова споруда (пам'ятка історії та культури) була передана релігійним громадам для виконання релігійних обрядів. Відповідно до розпорядження Закарпатська облвиконкому № 117 від 10 березня 1971 р. була створена спеціальна комісія, яка проводила роботу щодо виявлення і взяття на державний облік усіх цінних рукописних книг, творів мистецтва, які знаходилися у храмах області [19, арк. 22].

Станом на 1 липня 1981 р. в області було не освоєно 22 культові споруди, серед яких 17 храмів РПЦ, 3 реформістські храми, 2 католицьких костьоли. У 19 храмах продовжувалися молитовні зібрання. Перспективним планом Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області передбачалося у 1981 – 1982 рр. освоїти культові споруди у с. Міжгір'я Міжгірського району, с. Бедевля, с. Добрянське, с. Дубове Тячівського району, с. Цеглівка, с. Комарівці Ужгородського району, с. Петрово Виноградівського району, с. Березово Хустського району. Місцевими державно-партійними органами влади здійснено спроби щодо відібрання у релігійних громад ключів від культових споруд. «Проведено низку розмов, нарад з партійним, радянським активом, під час яких заплановані заходи щодо

освоєння культових споруд», – йдеться у звітах апарату Ради у справах релігій у Закарпатській області [23, арк. 54].

Руйнування храмів привело до збільшення кількості скарг на дії місцевих органів влади. Так, для прикладу в інформації Закарпатського облвиконкому «Про розгляд пропозицій, скарг і заяв віруючих громадян в апараті уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області за 1980 р.» від 4 квітня 1981 р. зазначено, що у 1980 році «апаратом уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області розглянуто 150 письмових заяв і скарг віруючих громадян, в т. ч., що надійшли через вищестоящі організації – 27, повторних – 14. Працівники апарату уповноваженого Ради розглянули 89 письмових скарг і заяв, а 61 направлено на розгляд міськрайвиконкомів» [23, арк. 113].

Повідомлялося, що «віруючі сіл Грушево, Ганичі, Нересниця Тячівського району та деяких інших населених пунктів області звернулися з заявами про реєстрацію їх релігійних пунктів області звернулися з заявами про реєстрацію їх релігійних об'єднань ЄХБ в органах влади, а віруючі сіл Боржавське, Теково Виноградівського району, Бедевля Тячівського району, Ракошино Мукачівського району звернулися в різні інстанції про поновлення діяльності знятих з реєстрації культових будинків. Авторам заяв про реєстрацію їх релігійних громад ЄХБ та про поновлення діяльності знятих з реєстрації церков дано відповідь, що вони мають можливість задовольняти свої релігійні потреби в сусідніх населених пунктах, де є діючі релігійні об'єднання, які обслуговуються служителями культів. З населених пунктів Ракошино Мукачівського, Глибока Ужгородського, Мочола Берегівського районів після відповідної роботи по освоєнню знятих з реєстрації культових будинків для соцікультурних потреб поступлення скарг і заяв припинилося. Кілька років віруючі АСД м. Хуст звертались про реєстрацію релігійного об'єднання. Матеріали на реєстрацію надіслано Раді в справах релігій при Раді Міністрів СРСР» [23, арк. 114].

Відзначено, що «віруючі РПЦ с. Стеблівка Хустського району і деякі інші зверталися з скаргами про внутріцерковні конфлікти, зловживання з боку церковних виконорганів. Ці питання вирішено відповідно до діючого законодавства. На прийомі в апараті уповноваженого Ради в 1980 році було 438 відвідувачів. Більшість із них були на реєстрацію виконорганів, ревкомісій і служителів культу, окремі відвідувачі повідомляли про діяльність їх релігійних громад, про порушення законодавства про культу з боку окремих служителів культу і церковних виконорганів, про зловживання окремими керівниками релігійних громад. Окремі керівники релігійних об'єднань ЕХБ (с. Великі Лучки Мукачівського р-ну) зверталися про сприяння їм у відділенні земельної ділянки під будівництво молитовного будинку. АСД м. Виноградово про погодження договору на аренду приміщення для проведення в нім молитовних зборів. Служителі культів Стецович Ю. Ф., Горват А. А. зверталися по питаннях трудовлаштування. На ці та інші питання, з якими зверталися до нас віруючі громадяни їм дано відповідь згідно діючого законодавства» [23, арк. 115].

Зазначено, що «працівники апарату уповноваженого Ради систематично здійснюють контроль за ходом розгляду скарг, листів і заяв віруючих громадян, вивчають причини їх виникнення, разом із місцевими органами влади вживають заходи по усуненню причин, які їх продовжують і щоб всі скарги, заяви, листи громадян були розглянуті в установлені законодавством строки» [23, арк. 116].

Значну увагу Закарпатський та Чернівецький обкоми Компартії приділяли атеїстичній роботі. Так, органи влади організувала семінарські заняття з активом. Наприклад, у травні 1969 р. з ініціативи Глибоцького райкому КПУ до с. Кам'янка були запрошені «активісти» у складі секретарів парторганізацій, директорів шкіл, голів сільських рад, завідуючих клубами, щоб розглянути питання впровадження у практику радянських обрядів. Голова райвиконкому Н. Сівак і секретар райкому КПУ В. Ністряк провели семінар з розгляду обрядів урочистої реєстрації шлюбу й радянського

похорону. Для семінару підготували експериментальний катафалк, накрили його червоним полотном і рекомендували такі самі виготовити кожній сільській раді. На семінарі кращі голови сільських рад виступали із співдоповідями з досвіду роботи [97, арк. 16]. Для стримування релігійності Чернівецький обком КПУ почав організовувати в районах атеїстичні семінари з агітаторами й лекторами, завідувачими атеїстичними секціями. Діяло близько 900 членів груп допомоги обласному уповноваженому Ради з питань релігій. Лише за один рік комісії здійснили 190 перевірок, що стосувалися нелегального проведення священниками обряду хрещення дітей вдома, затягування богослужінь, відвідувань церков дітьми. Детально перевіряли стан церковних фінансів, збіркоштів тощо. При кожній місцевій раді рекомендували створити «ради, або комісії з впровадження нових радянських обрядів» [97, арк. 25]. Такі комісії, а також їхні члени часто зловживали своїми правами, що викликало незадоволення у віруючих. Наприклад, голова сільської ради с. Магала Новоселицького району М. Фанар разом із директором школи відвідували квартири віруючих і забирали від них релігійну літературу. У квітні 1964 р. за поданням комісії звільнили з роботи на масложиркомбінаті Є. П. Романишину за те, що була «віруючою» [97, арк. 25].

В. Боднар наводить цікаві факти: у середині 1960-х рр. у с. Лівинці Кельменецького району голова сільради Кащук вимагав від священника Фонарюка перед кожною службою Божою реєструватися у сільській раді та отримувати відповідні інструктажі. У с. Оршівці Кіцманського району під час весняної сівби у колгоспі голова сільської ради Щербата намагалася заборонити службу Божу, мотивуючи проведенням у колгоспі польових робіт. Такі самі дії відбувалися у селах Глибоцького, Хотинського та інших районів. Особливу увагу представники органів радянської влади звертали на обряд хрещення дітей. Від священників вимагали здійснювати його тільки у церкві, а дані про охрещених обов'язково заносити в церковну метричну книгу. Священників зобов'язували щомісячно звітувати про кількість охрещених

дітей, а також про їхніх батьків. Якщо батьки були членами КПУ, їх, як правило, виключали з рядів партії, а безпартійних розглядали на зборах профспілкових організацій. Таких людей карали тим, що знімали з черги на квартиру, переносили відпустки на зимовий період, скорочували «тринадцяту зарплату» [197, с. 87].

Для тотального контролю над громадами РПЦ у Чернівецькій та Закарпатській областях місцева влада почала вимагати від райфінвідділів звітності щодо наявних на церковних рахунках коштів [391, с. 90]. Повідомлялося, що «у Глибоцькому, Заставнівському, Кельменецькому, Новоселицькому, Путильському районах знайдено поважні суми. Треба ці гроші негайно передати у Фонд миру, Товариство охорони пам'ятників» тощо. Щоб зберегти церковні кошти, прихожани не вносили їх на баланс через касу, а зберігали вдома. Наприклад, у с. Рукшин не облікували 1933 крб., с. Черешенька – 1700 крб., с. Шилівці – 4200 крб. Такі самі випадки зафіксовано у Глибоцькому, Новоселицькому і Путильському районах. Влада наголошувала, що значні суми, які зберігаються у приватних осіб, призводять до їх випадання з обороту, тому необхідно посилити контроль за вчасним зарахуванням коштів на рахунки Держбанку СРСР, згідно з положенням про релігійні об'єднання, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1 листопада 1976 р. Водночас місцевим органам влади та прокуратури рекомендувалося підвищити контроль за фінансовою дисципліною.

Посилена увага починає надаватись питанню діяльності культосвітніх закладів. У рішенні Виконкому Закарпатської обласної ради «Про роботу культосвітніх закладів Воловецького району в світлі рішень XXV з'їзду КПРС XXV з'їзду Компанії України» від 7 грудня 1976 № 334 констатовано, що «культосвітні заклади Воловецького району під керівництвом партійних органів і місцевих Рад депутатів трудящих, втілюючи в життя рішення XXV з'їзду КПРС, проводять певну роботу по комуністичному вихованню трудящих, спрямовують її на дальше розгортання соціалістичного змагання за

дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки, на гідну зустріч 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» [32, арк. 3].

Відзначено, що «заклади культури району стали більше приділяти уваги пропаганді успіхів соціалістичного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики радянської держави, вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, на славних революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу» [32, арк. 3].

Однак, «у діяльності культосвітніх закладів Воловеччини є ряд істотних недоліків і упущень. Не приділяється достатньої уваги посиленню ефективності культурно-освітньої роботи на всіх її ділянках, підвищенню ролі в громадсько-політичному житті та в організації дозвілля трудящих. Не завжди ідейно-політична робота тісно пов'язується з конкретними виробничими завданнями, не спрямовується на боротьбу за підвищення ефективності і якості виробництва, на розгортання руху за комуністичне ставлення до праці, на виховання в трудящих високої свідомості та ідейності, допускається формалізм, поверховість і спрощеність у плануванні роботи. Зокрема, це стосується роботи закладів культури сіл Гукливе, Розтока, Бистрий, Ялове та деяких інших» [32, арк. 4].

Виконкомом відзначено, що «по кількості проведених масових і тематичних заходів район займає одне з останніх місць в області. Недостатня увага приділяється розвитку художньої самодіяльності. У 50 % клубних закладів відсутні хореографічні, а в 37,9 % – хорові колективи. В районі немає жодного аматорського колективу, який завоював би почесне звання «народний». Значні упущення є в справі розширення мережі музеїв, спорудженні пам'ятників та пам'ятних знаків. З 1969 року не відкрито жодного музейного закладу, слабо поповнюються експозиції трьох існуючих музеїв. Із 7 запланованих на минулу п'ятирічку пам'ятників побудовано тільки 4» [32, арк. 5].

Також «не відповідає вимогам з'їздів партії зміст і розмах атеїстичної роботи. У боротьбі з релігійним дурманом недостатньо використовується

пропаганда природничих знань, нових радянських звичаїв і обрядів. Не стала провідною в атеїстичному вихованні індивідуальна робота з віруючими. В селах Біласовиця, Верб'яж, В. Ворота, Лази, Підполоззя, Щербовець та деяких інших більшість похоронів та народин проводяться по релігійній обрядності» [32, арк. 5].

Водночас «залишається слабкою матеріально-фінансова база багатьох установ культури. Культосвітні заклади в селах Таламаш, Скотарсько, Гукливе, Підполоззя та деяких інших знаходяться в орендованих або пристосованих приміщеннях. Лише 8 бібліотек із 33 мають читальні зали, а в 60 % клубних закладів відсутні кімнати для гурткової роботи. Не дивлячись на те, що в липні-серпні поточного року проведено місячник по підготовці культосвітніх закладів до зими, в більшості клубів і бібліотек погано працює опалювальна система, а районний Будинок культури та бібліотека зовсім не опалюються. Для зміцнення матеріально-технічної бази слабо використовуються кошти колгоспів та промислових підприємств. Серйозні недоліки є в забезпеченні установ культури кваліфікованими кадрами. Із 41 клубного працівника немає жодного з вищою освітою і лише 20 з середньою-спеціальною. За 11 місяців ц. р. звільнено 19 чоловік, що становить 22 % до загальної кількості культпрацівників» [32, арк. 6].

На думку партчиновників «наявні недоліки в роботі культосвітніх закладів свідчать про те, що райвиконком, виконкоми сільських і селищних Рад депутатів трудящих, районний відділ культури ще не повністю перебудували роботу в світлі вимог рішень XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартій України по комуністичному вихованню трудящих, недостатньо розглядають ці питання на сесіях і виконкомах, не домагаються ефективності кожного заходу, ще слабо залучають до цієї роботи постійні комісії, депутатів та широку громадськість» [32, арк. 7].

У підсумку, Виконком Закарпатської обласної Ради вирішив:

1. Zobov'язati Воловецький райвиконком разом з обласним управлінням культури до 30 грудня 1976 року розробити конкретні заходи,

спрямовані на усунення відмічених в цьому рішенні недоліків, даліше поліпшення роботи культосвітніх закладів в світлі рішень XXV з'їзду КПРС і подати на затвердження облвиконкому. Вважати одним з найголовніших завдань даліше посилення організаційної і виховної роботи, мобілізацію зусиль і творчої енергії працівників культури на успішне виконання рішень XXV з'їзду КПРС, жовтневого (1976 р.) Пленуму ЦК КПРС, на гідну зустріч 60-річчя Великого Жовтня.

2. Районній, сільським і селищним Радам депутатів трудящих, їх виконавчим комітетам та райвідділу культури:

– систематично працювати над удосконаленням форм і методів пропагандистської, масово-політичної та культурно-освітньої роботи, використовувати її для далішого розвитку трудової і політичної активності трудящих, мобілізації їх на успішне виконання планів десятої п'ятирічки;

– звернути більше уваги на гармонійний розвиток всіх жанрів масової художньої творчості, поповнити репертуар самодіяльних колективів творами, які «гідно відображають героїку радянської діяльності, велич і красу нашого життя, духовне багатство будівника комунізму» [32, арк. 8].

Водночас, як слушно зазначає В. Боднар, для оперативнішого керівництва у боротьбі з релігією Компартія збільшила кількість посад в апараті обласного уповноваженого Ради в справах релігій. На допомогу Є. Проценку призначили П. Уричева, колишнього працівника правоохоронних органів, який курував протестантські організації краю. Останні у 1970-і роках підготували низку пропозицій щодо знищення 133 церков: 38 планувалося розібрати, а 79 – переобладнати для громадських потреб. 116 церков, які перебували на обліку пам'яток архітектури – зняти з контролю і розібрати на будматеріал. Ці плани підтримав голова Чернівецької обласної ради Ф. Мацідонський у листі до першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. Партиїні активісти просили дозволу розібрати старі церкви у с. Хряцка (збудовано 1780 р.), с. Тарнавка (збудовано 1778 р.), с. Карапчів (збудовано 1816 р.) Глибоцького району, с. Жилівка (збудовано 1810 р.)

Новоселицького району, с. Макарівка (збудовано 1700 р.) Кельменецького району та інші. На щастя, на місцях не завжди поспішали виконувати волю партії, завдяки чому деякі церкви вціліли. Населення боляче реагувало на факти знищення церков, тому влада здійснювала «освоєння» храмів під колгоспні склади, комори, майстерні, приміщення для утримання інвентарю тощо [197, с. 109].

Все ж, заходи місцевої влади не демонстрували очікуваних результатів, хоча їх арсенал зростав з року в рік. Для прикладу, для боротьби із релігійністю виконком Берегівської районної ради (Закарпатська область) пропонував зобов'язати виконкоми сільських рад посилити роботу щодо дотримання законодавства про релігійні культу, зокрема:

- розробити конкретні заходи щодо усунення недоліків у роботі з віруючими;
- активізувати роботу комісій та груп сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу;
- негайно налагодити роботу комісій щодо впровадженню в побут «трудящих» нових громадянських свят і обрядів;
- завести при виконкомах справи обліку релігійних громад, які б характеризували діяльність релігійних об'єднань і служителів культу;
- домогтися відкриття рахунків релігійними громадами у відділенні зв'язку («ощадкасах»);
- не допустити порушень законодавства щодо примусового збору коштів серед віруючих;
- посилити контроль за служителями культу і церковним активом, які приховують свої кошти і прибутки від оподаткування;
- ліквідувати недоліки в утриманні громадських кладовищ;
- посилити роз'яснювальну роботу з церковними виконавчими органами;
- не допускати втручання духовенства господарські та фінансові справи релігійної громади [32, арк. 11].

Останній пункт був особливо важливим. Додамо, що ще 11 листопада 1971 р. С. Олеоленко направив до Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР доповідну записку, в якій охарактеризував основні причини збільшення доходів у релігійних громадах та причини високої релігійної обрядовості в Закарпатській області [19, арк. 102].

Уповноважений ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області вважав, що однією з основних причин збільшення грошових доходів релігійних об'єднань є загальне зростання рівня матеріального забезпечення всіх радянських громадян. «Бюджет радянської сім'ї зростає з року в рік, – констатував він, – а це приводить до результату, що не дивлячись на відхід віруючих від релігії і загальне скорочення чисельності людей, які беруть участь у здійсненні релігійних обрядів, має місце деяке зростання доходів релігійних громад. Іншими словами, із зростанням бюджету сім'ї, віруючий отримав можливість здавати більше до церковної каси» [19, арк. 104].

С. Олеоленко навів приклад сім'ї віруючого баптиста І. Лешко, у якого була дружина та п'ятеро дітей. «У 1965 році Іван Петрович працював у колгоспі імені Леніна села Великі Лучки Мукачівського району і заробляв до 40 трудоднів у місяць і отримував по одному рублю за трудодень, – відзначав він. – Зараз за словами самого Лешка, працюючи за цією ж спеціальністю каменщика-штукатура у тому ж колгоспі, він заробляє в місяць 150 – 180 рублів, на які можна купити за колгоспними цінами 4 центнери пшениці, 4 центнери кукурудзи і т. д., але він відмовляється брати сільгосппродукцію у колгоспі, оскільки вигідніше купляти свіжі продукти в магазині. Бюджет сім'ї доповнюється заробітками дружини на посаді помічника повара в дитячому садку і доходом від земельної ділянки 0,25 го. Сім'я також має корову та домашню птицю» [19, арк. 105].

Інший фактор який на думку уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області впливав на зростання доходів церкви – активізація діяльності релігійних центрів і їх послуг. «Особливу активність у цьому

питанні проявляють молоді випускники духовних навчальних закладів Російської православної церкви», – відзначав він. У пояснюючій записці констатовано: «Саме на проходах, які обслуговують ці категорії священників має місце відчутний ріст доходів і високий рівень обрядовості». Як приклад С. Олеоленко наводив село Довге Іршавського району, яке обслуговував випускник Ленінградської духовної академії, кандидат богослов'я В. Яренко. Зростання доходів церкви були також у проходах Буштино Тячівського району, де «працював» священник М. Орос – випускник Московської духовної академії, в селі Добрянське цього ж району, де на православній парафії був священник І. Бібен – випускник Московської духовної семінарії. «Ці молоді священники у віці 30 – 40 років більш активні, ніж їх старші по віку колеги», – резюмував С. Олеоленко [19, арк. 110].

Зростаючий тиск на РПЦ, однак, не змінив ставлення духовенства до КПУ. Для прикладу, 20 вересня 1980 р. 70 священників на груповій нараді у м. Чернівці заявили про свою підтримку внутрішньої політики Комуністичної партії. Після виступу лектора товариства «Знання» священник І. Федорчук, подякувавши, сказав: «Ми гордимся, що є громадянами Радянського Союзу. Великий Жовтень, річниця якого наближається, дав такий імпульс розвитку, який захитав весь світ, приніс нашому народу благодать, мир і свободу». Задоволений співпрацею з єпископом, П. Подольський санкціонував рукопокладення священників, хоч і намагався заборонити йому часті виїзди у сільські церкви. Зрештою, П. Подольський клопотав перед вищою владою про нагородження єпископа Варлаама почесною грамотою Фонду миру за активну діяльність щодо його наповнення [108, арк. 97].

Щодо інших конфесій, релігійна політика місцевих органів влади відзначалася репресивним характером. Так, Виконкомом Березівської районної ради (Закарпатська область) передбачено «за допомогою широкої громадськості виявити найбільш активних членів церкви свідків Єгови і шляхом попередження, адміністративного впливу добитися повного припинення їх діяльності». Вказано також на необхідності «роз'яснити

єговістам, що вони мають можливість задоволення релігійних потреб у зареєстрованих релігійних об'єднаннях». Запропоновано «проводити постійну виховну роботу з членами сімей сектантів», а також «вжити термінових заходів щодо припинення нелегальних зборів серед віруючих ефектів свідків Єгови». Для боротьби з релігійністю населення та впровадженню увільної обрядовості відзначена необхідність створення у сільській місцевості «кімнат щастя», в яких би проводились урочисті події [32, арк. 7].

Виконком Берегівської районної ради відзначав, що виконкоми сільських рад у середині 1970-х рр. «у повсякденній роботі почали приділяти більше уваги питанню недопущення порушення законодавства про релігійні культу». У сільських радах Оросієво, Іванівки, Косино та інших проведена відповідна робота щодо створення та обладнання приміщень «кімнат щастя» для провадження громадянської обрядовості. Значну увагу цій сфері приділяє правління колгоспу «Дружба» (село Оросієво) – кращим працівникам сільського господарства у дні урочистих подій вручаються цінні подарунки. Окреслені заходи сприяли значному зниженню проведення релігійних обрядів на території сільради. Водночас Виконком Берегівської районної ради був змушений визнати, що існують численні факти, які свідчать про недоліки в роботах виконкомів сільських рад. Зокрема у селах Дідово, Попово не були створені комісії щодо дотримання за законодавством про релігійні культу, а також комісії щодо впровадження у побут «трудящих» нових громадських свят та обрядів. У більшості сільських рад зафіксована відсутність звітної документації, тобто документів про реєстрацію служителів культу, договорів на найм служителів культу, умов на користування молотовними будинками, списків інвентаря та матеріальних цінностей культових споруд. Здебільшого у незадовільному стані знаходилося ведення обліку релігійних обрядів [32, арк. 10].

У 1970-х – 1980-х рр. у Чернівецькій області продовжували діяти громади осташів (у середовищі РПЦ), які зазнавали гонінь і переслідувань.

Зокрема, у 1973 р. у с. Лашківка на квартирі Є. Неміш виявлено групу з 12-и осташів, які проводили служіння. Усіх їх було затримано і притягнуто до адміністративної відповідальності. Із с. Малинівка сигналізували про активну діяльність осташів на чолі з псаломщиком П. Чебаном. Констатувалося, що сільська рада має розроблений план роботи з осташами, але не виконує його. Було також виявлено осташів, які збиралися у с. Недобоївці Хотинського р-ну на квартирах С. Миронюка й І. Старчука, їм присудили за це штраф. Трьох активних осташів інформатори виявили у Хотинському районі, оштрафувавши кожного на 100 крб. Збиралися осташі у кількості 20 осіб й у Садгорі на квартирі на вул. Стефаніка. Особам з числа переслідуваних осташів дорогу до православних духовних семінарій закривали без будь-яких застережень [197, с. 114].

В. Бонар зазначає, що у Чернівецькій області місцеві органи влади намагалися ізолювати активістів Ради Церков євангельських християн-баптистів (баптистів-«розкольників»). З ними проводилась індивідуальна робота та застосовувався адміністративний тиск. Незабаром баптистів-«розкольників» почали арештовувати і судити, одним із перших ув'язнених був Г. Ткачук з Хотина. Представники влади, спостерігаючи зростання впливу баптистів-«розкольників», іноді змушені були йти на поступки легально діючим баптистським громадам, які підпорядковувалися Всесоюзній Раді євангельських християн-баптистів. З цього приводу надійшло роз'ясненнямзаступника голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР А. Пузіна. У документі йшлося: «Надходять скарги, що на місцях влада забороняє надавати приватним особам будинки для моління, під загрозою пожежної небезпеки, санітарної гігієни. Пояснюємо: ЄХБ, користуючись Конституцією, мають право на користування будинками. Заборони ведуть до нелегальних зборів. На правах оренди вони мають на це право». Користуючись моментом, легально діючі баптисти почали створювати оркестри й використовувати їх на різних урочистостях. Виготовляли спеціальні запрошення на весілля, на яких зображали Ісуса

Христа і наречених, подавали уривки з Біблії, розповсюджували оригінальні листівки-поздоровлення з Новимроком [474, с. 118].

Буковинський релігієзнавець наводить цікаві факти із життя віруючих-протестантів. В. Боднар відзначає, що з метою компрометації баптизму апарат уповноваженого Ради в справах релігій у Чернівецькій області намагався використати трагічні випадки з особистого життя віруючих, наприклад, убивство баптистом І. Загарюком на ґрунті ревності громадянської дружини Л. Савчинської, матері двох дітей. П'ятиденний суд, з 12 по 17 травня 1967 р., відбувся у Чернівцях. Судовий процес набрав антирелігійного забарвлення й «викривав реакційну сутність євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників». Слідчі вимагали від І. Загарюка осудити себе як сектанта, засудити пресвітерів та закликати віруючих, щоб вони порвали зв'язки з сектантством. Судді допитували пресвітерів З. Голика з Чернівців та І. Воробця з Кам'янської общини, намагаючись змусити їх засудити своє віровчення, однак на такий крок вони не пішли. Підсудному обіцяли помилування, якщо він говоритиме те, що від нього вимагали: про байдужість баптиської громади до особистого життя, шкідливість релігії, антигромадський зміст протестантського віросповідання. Однак суд І. Загарюка не помилував, а присудив найвищу міру покарання – розстріл [197, с. 87].

У Закарпатській та Чернівецькій областях владні структури намагалися не допускати проведення нелегальних зібрань баптистів-«розкольників». Так, у с. Великий Кучурів на квартирі Л. Ончуленка було виявлене нелегальне проведення таких зібрань. На молитовному зібранні були присутні 13 осіб. На пропозицію представників влади розійтися, учасники зібрання вчинили протидію. Один із них почав «злозяичити» на адресу радянської влади. Його заарештували та доставили до сільської ради. У с. Кадубівці також була створена організація баптистів-«розкольників» у кількості близько 20-и осіб під керівництвом Ю. Луцика, подружжя Дмитра і Парасковії Рудей (у минулому учасників визвольної боротьби ОУН).

В. Боднар зазначає, що «зважаючи на активну місіонерську діяльність п'ятидесятників, спроби їх розриву з баптистами місцева влада почала застосовувати до віруючих адміністративні методи впливу, а найбільш активних п'ятидесятників було ув'язнено. Із уже згадуваного села Стерче у 1967 р. на 3 роки засудили І. Зарубайка і Н. Маринюка. Із с. Дубівці Сторожинецького р-ну цього ж року 5 років в'язниці присудили братам Г. Піцулі і В. Піцулі за ч. 1. ст. 209 Кримінального кодексу. Із с. Кам'янка Глибоцького р-ну ув'язнили на 3 роки Д. Ватрича за проведення активної агітації. Переважну більшість віруючих намагались залякати штрафами. Однак такі методи не завжди спрацьовували. Так, в окремих районах кількість п'ятидесятників навіть зростала. Наприклад, 1973 р. у Глибоцькому районі вона сягала вже 208 осіб» [197, с. 98].

АСД також перебували у полі зору карально-репресивної системи [297, с. 9106]. Зокрема обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів по Чернівецькій області П. Уричев виступив з пропозицією дозволити мати в області старшого пресвітера адвентистів сьомого дня (що надало б змогу впливати на процеси в громаді через контрольовану особу). Але з апарату уповноваженого Ради з питань релігійних культів по УРСР відповіли, що такого інституту серед адвентистів сьомого дня в республіці ще не існує. Тоді ж обласний уповноважений домогся зняття з реєстрації обласних адвентистських пресвітерів Андрійчука, Белінського, Вовка, Демчука за те, що вони не виконували рішень місцевих органів влади. Натомість ті повідомляли, що будуть продовжувати працювати, поки особисто не отримають з Москви рішення Ради адвентистів сьомого дня про відсторонення їх від посад пресвітерів. Для підтримки «братів» 23 січня 1972 р. до Чернівців на семінар адвентистів сьомого дня з'їхались пресвітери з Молдавської РСР, Львова, Рівного, Запоріжжя, де під час виступів закликали «міцно нести прапор адвентизму і брати приклад з чернівецьких колег» [105, арк. 35].

Зростав контроль над діяльністю АСД у Закарпатській області. Виноградівська районна рада заслухавши та обговоривши звіт голови міськвиконкому І. Костака (1976 р.) констатувала, що в районі «внаслідок послаблення контролю за діяльністю виконавчих органів є випадки втручання духовенства у діяльність релігійних громад, не ведеться належно роз'яснювальна робота з керівниками у питаннях добровільного відрахування коштів у Фонд Миру та охорони пам'ятників» [32, арк. 98]. Не дивлячись на те, що релігійна обрядовість в районі продовжує бути високою, «нова громадянська обрядовість впроваджується в побут повільно». Відзначено, що у цій роботі недостатньо мобілізуються зусилля адміністрації, громадських організацій, культосвітніх закладів, шкіл, працівників побуту і комунального господарства. Водночас не відповідає сучасним вимогам робота шкіл та закладів культури щодо атеїстичного виховання учнівської молоді.

Депутати зобов'язали Виконком міської ради:

- у місячний термін детально розібратися з незареєстрованими релігійними об'єднаннями свідків Єгови та виявити найбільш активних її членів;
- у 1976 р. забезпечити реставрацію місцевого костюлу з послідовним використанням його під виставкового залу та розпочати ремонт пам'ятки архітектури – церкви францисканців для розміщення музею атеїзму;
- не пізніше 1 червня 1976 р. спорудити на центральному кладовищі міста ритуальну площадку;
- районному відділу культури посилити вимогливість до працівників культосвітніх закладів за розгортання науково-атеїстичної пропаганди серед населення, особливо жінок і молоді;
- районному відділу культури узагальнити і пошити кращі форми атеїстичної роботи;
- районному відділу народної освіти розробити чітку систему атеїстичного виховання учнів як на уроках так і в позакласній роботі

(особливу увагу звернути на індивідуальну роботу з учнями та віруючими батьками – членами незареєстрованих протестантських громад);

– міськвиконкому активізувати роботу обрядової комісії, залучити до роботи комісії ентузіастів здатних забезпечити впровадження в життя і побут радянської обрядовості;

– міськвиконкому посилити роботу з громадянами на подвір'ях яких знаходяться хрести, повідомити про необхідність їх знесення;

– комісії сприянням райвиконкому щодо додержання законодавства про релігійні культури надати міськвиконкому допомогу щодо контролю за правильним застосуванням законодавства про релігійні культури [32, арк. 15].

18-26 червня 1981 р. Чернівецьку область з метою перевірки діяльності єговістів у Глибоцькому, Новоселицькому, Кельменецькому і Хотинському районах відвідав старший інспектор Ради у справах релігій при РМ СРСР І. Шапіро. В області на цей період створено координаційну раду у складі секретаря обкому, заступника голови облвиконкому, начальника обласного управління КДБ, прокурора області та ін. Інспектор констатував, щов області відсутня робота щодо припинення діяльності свідків Єгови: «Не висвітлюється дана проблематика в засобах масової пропаганди. Склалось враження, – продовжував інспектор, – що між сектантами та органами влади діє «джентльменська угода». Сектанти повідомляють про проведення масових заходів, а органи влади їх за це не чіпають. Проте така ситуація негативно позначається на стані роботи із сектантами. В 1980 році від служби в армії відмовилось 18 єговістів, це більше, ніж будь-коли по країні». Перевіряючий дав украй негативну характеристику виконанню постанов вищих органів влади щодо роботи зі свідками Єгови [197, с. 116].

У серпні 1982 року Рада у справах релігій при раді Міністрів УРСР здійснювала перевірку роботи Уповноваженого ради у Чернівецькій області щодо його діяльності у сфері посилення боротьби із закордонною релігійною пропагандою. Було встановлено, що апарат Уповноваженого за активної допомоги місцевого партійного активу «провів певну позитивну роботу» у

цьому питанні, що однак не знімало з порядку денного проблеми вдосконалення заходів, спрямованих на боротьбу з релігійністю у регіоні. Констатовано, що серед частини п'ятидесятників і баптистів-розкольників поширюються еміграційні настрої, а 7 сімей (67 осіб) систематично направляють до місцевих та центральних органів влади листи з проханням дозволити їм покинути територію СРСР. Додамо, що в області функціонувало чимало протестантських громад – бл. 90 баптистів-розкольників, 260 адвентистів-реформістів, 1410 єговістів, бл. 1000 незареєстрованих п'ятидесятників [297, с. 141].

На початку 80-х років ХХ століття значна активність віруючих помітна у Закарпатській області. Зокрема у 1980 р. за порушення законодавства про релігійні культу було притягнуто до адміністративної відповідальності трьох представників протестантських громад та однієї православної (порушники законодавства платили штраф від 25 до 50 рублів). У 1981 році зафіксовано уже 15 випадків порушення законодавства. Уповноважений Ради у справах релігій після візиту у Закарпатську область був змушений визнати, що у місцевих виконкомах, сільських радах не знають точної кількості віруючих незареєстрованих релігійних громад. Більше того, місцеві органи влади називають у своїх документах євангельських християн баптистів і п'ятидесятниками і п'ятидесятниками-суботниками і просто баптистами-суботниками. «Кваліфікованої різниці між різними релігійними групами немає», – резюмував М. Шостак [473, с. 205].

У середині 1970-х рр. боротьбу з релігійністю, після численних критичних випадів місцевого уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, посилив Хустський райвиконком, зокрема:

- «ліквідовано» нелегально діючу релігійну громаду свідків Єгови;
- у с. Рокосів зареєстровано релігійну громаду п'ятидесятників;
- взято на облік членів нелегально діючої релігійної громади адвентистів-реформістів у с. Олександрівка;

– у с. Боронява припинено діяльність греко-католицьких віруючих, які збиралися на релігійні обряди біля колишнього монастиря;р

– розроблена документація для переобладнання колишнього культового будинку у с. Горінчове під кінозал;

– аварійне приміщення церкви с. Нанкове передано місцевому колгоспу для переобладнання його під склад;

– у колишніх культових спорудах, які стояли на обліку пам'ятників історії та культури, організовано музеї (с. Стеблівка, с. Крайникове);

– проведено семінар комісії груп сприяння контролю за виконанням законодавства про релігійні культу, на яких вивчено досвід роботи комісій і груп у Харківській і Хмельницькій областях;

– для груп сприяння контролю розроблені конкретні рекомендації;

– найбільш активним членом релігійної громади свідків Єгови роз'яснено законодавство про релігійні культу і відповідальність за його порушення [32, арк. 16].

Аналізуючи роботу культосвітніх закладів Воловецького району, Виконавчий комітет Закарпатської обласної ради депутатів у рішенні від 7 грудня 1976 р. № 334 відзначав, що «заклади культури району стали більше приділяти уваги пропаганді успіхів соціалістичного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики радянської держави, вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, на славних революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу». Водночас зауважено, що у діяльності культосвітніх закладів Воловеччини помітні «істотні недоліки і опущення» [32, арк. 30]:

– не приділяється достатньої уваги посиленню ефективності культурно-освітньої роботи на всіх ділянках, підвищенню ролі в громадсько-політичному житті та в організації дозвілля населення;

– не завжди ідейно-політична робота тісно пов'язується з конкретними виробничими завданнями, не спрямовується на боротьбу за підвищення

ефективності і якості виробництва, на розгортання руху за комуністичне ставлення до праці;

- не відповідає вимогам з'їздів партії зміст і розмах атеїстичної роботи «у боротьбі з релігійними дурманом»;

- недостатньо використовується пропаганда природничих знань, нових радянських звичаїв і обрядів, не стала провідною в атеїстичному вихованні індивідуальна робота з віруючими (с. Біласовиця, Верб'яж, Верхні Ворота, Лази, Підполоззя, Щербовець та ін.), більшість похоронів та хрестин проводяться за релігійною обрядовістю [32, арк. 31].

Таким чином, у досліджуваній період державно-партійні органи влади Буковини та Закарпаття доклали максимум зусиль для дестабілізації державно-церковних відносин на Буковині та Закарпатті. Під тиском карально-реперсивної системи перебували віруючі усіх конфесій, проте особлива увага приділялася ліквідації в областях «залишків уніатства», релігійних громад єговістів, нелегальних груп п'ятидесятників ХВС та АСД. Заходи влади відбувалися у політико-ідеологічній площині (насадження атеїзму, радянської обрядовості) та викликали опір місцевого населення, що привело до збільшення кількості скаог віруючих до інстанцій різних рівнів.

5.3. МАНІФЕСТОВАНА РІЛІГІЙНІСТЬ

Тиск карально-репресивної системи на віруючих не привів до ліквідації численних конфесій, які у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. продовжували функціонувати у краї. Нерідко мешканці Буковини та Закарпаття активно протестували проти дій чиновників:

- самовільно відчиняли церкви;
- проводили богослужіння;
- не віддавали ключі від церкви представникам влади;

В. Боднар зауважує, що одними з перших у Чернівецькій області були самовільно відкриті церкви у с. Ржавинці Заставнівського р-ну, хутора Бисків Путильського р-ну, с. Кормань Сокирянського р-ну, с. Мошанець Кельменецького р-ну. Жителі с. Мошанець написали скаргу, у якій висловили прохання про відкриття церкви, під яким підписався 101 мешканець. Проте уповноважений Ради в справах релігій по Чернівецькій області заявив, що підписи під документом фіктивні. Скаргу прихожан із с. Новосілка Кіцманського району розглядали працівники КДБ, які встановили, що її писали Т. Химчук, С. Кравчук, Ю. Остап'юк. Активно захищали церкву жителі с. Росошани, яку директор місцевої школи мав намір перетворити у спортивний зал. Відкрили церкви й у селах Давидівці та Южинець Кіцманського району, де недільні служби Божі відбувалися за участю диякона [98, с. 45].

Місцева влада штрафувала вірян за витрату грошей на ремонт церков замість здачі коштів у касу миру. У с. Комарівці оштрафували на 30 крб. пенсіонерів І. Унгуряна, Є. Белінського, А. Кондрюка, членів Компартії Г. Кишкана та В. Олексюка. Проте ці методи не приносили бажаних результатів. Зокрема, у с. Гвіздівці Сокирянського району мешканці зібрали 5 тис. крб. і перекрили церкву, у с. Комарівці Сторожинецького району – 2 тис. крб. та купили у колгоспі «8 Березня» 21 залізобетонний стовп, 216 листів цинкової бляхи, на пилорамі розпиляли ліс та відремонтували церкву. Уповноважений дорікав місцевій владі, яка потурала віруючим, адже «це межувало з відвертим націоналізмом». Перший секретар обкому Компартії зобов'язав директорів шкіл, секретарів партійних організації «розібратися з атеїстичною пропагандою» [197, с. 147].

Факти самовільного відкриття церков були зафіксовані також на Закарпатті. У 1979 р. у Закарпатській області нараховувалося 20 недіючих культових споруд, які були віднесені до реєстру пам'яток історії та культури. Серед них 6 використовувалися як культурно-просвітницькі споруди, 2 – для господарських потреб, 12 храмів не використовувалися і були законсервовані.

31 культова споруда (пам'ятка історії та культури) була передана релігійним громадам для виконання релігійних обрядів. Відповідно до розпорядження Закарпатська облвиконкому № 117 від 10 березня 1971 р. була створена спеціальна комісія, яка проводила роботу щодо виявлення і взяття на державний облік усіх цінних рукописних книг, творів мистецтва, які знаходилися у храмах області [19, арк. 22].

Власне на початку 1980-х рр. у Закарпатській області почастишали випадки самовільного відкриття знятої з реєстрації культові споруди. Зокрема у с. Сухий Великоберезнянського району віруючі РПЦ поновили діяльність зняти з реєстрації культової споруди, «самовільно її відкривають і організовують у ній молитовні зібрання, на які збираються 15 – 20 громадян». Представником апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області встановлено високу релігійність населення у селі – у 1978, 1979, 1980 рр. у цьому населеному пункті народжувалося по п'ять дітей і всі вони були охрещені за релігійним обрядом. Усі померлі також були похоронені за релігійним обрядом [23, арк. 115].

Перевіркою місцевих державно-партійних органів влади встановлено, що у Тячівському районі у 1981 р. у чотирьох зняти з реєстрації у культових спорудах у селах Руське Поле, Бедевля, Добрянське, Дубове віруючі РПЦ щонеділі проводять молитовні зібрання без священників, «чим порушують радянське законодавство про релігійні культи». Місцевих релігійних активістів Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області притягнула до адміністративної відповідальності [23, арк. 134].

Принагідно зауважимо, що у цей же період посилену увагу місцеві органи влади приділяли питанню вивчення проповідей духівництва. Зокрема у Довідці «Про проповідь священника Корпоша Василя Михайловича на вечірні в с. Плоске» (Закарпатська область) йдеться про те, що «Корпош Василь Михайлович посвячував пасхи в п'яти населених пунктах Плосківської сільської Ради-Плоске, Павлове, Оленеве, Плоске Потік та Яківське. Почав о 8 год. в с. Оленеве і закінчив об 11 год. в селі Плоске. На

пропозицію церковної двадцятки була проведена велика вечірня, служба проходила на території Родниківської сільської Ради. На вечірні Корпош В. М. сказав про виникнення свята пасхи, розповів, що коли жив Христос, то він виздоровлював людей, тобто сліпі стали бачити, хромі стали ходити, воскресив мертвого лазаря, який уже три дні лежав в гробі. Просив людей або просити воскреслого Христа, щоб був мир у світі. Антирадянських висловів в його проповіді не було. Порушень про культу також не було» [20, арк. 34].

Порушення релігійних прав віруючих викликало невдоволення. У середині 1970-х рр. православні релігійні громади Закарпаття масово надсилали звернення до Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР з проханням зареєструвати їх релігійні громади або ж зареєструвати приміщення церкви [31, арк. 21]. Показовий приклад – звернення жителів с. Руське Поле (Тячівський район) до Закарпатського облвиконкому з проханням зареєструвати другу православну церкву (1974 р.). Відповідь партчиновників була очікуваною: «У селі діє зареєстрована громада православної церкви, яка в своєму користуванні має приміщення церкви і повністю задовольняє релігійні потреби віруючих» [31, арк. 21].

У середині 1970-х рр. збільшилась кількість скарг у вищі державні інстанції й у Чернівецькій області: з питань відкриття церков – 64, будівництва – 4, інших питань – 11. Конфіденційно зауважувалось, що в районах зростає кількість віруючих. Щодо мови богослужіння у церквах, то церковнослов'янська з українською вимовою вживалася у 191 церкві, румунська – у 46, молдавська – у 26 храмах. У звітах, які подавали місцеві органи влади, про священників часто було сказано, що вони не мають авторитету, хоча такі твердження не завжди були справедливими. Як правило, церковнослужителів найчастіше звинувачували у зловживанні та привласненні грошей. Наприклад, про священника із с. Киселиці А. Вознюка писали, що він під час Різдвяних свят організував коляду, а заколядовані гроші привласнив і поклав на свою ощадну книжку. У смт. Путилі священник А. Волинець сам вів церковну касу і, начебто, витратив на ремонт церкви

145 крб., а документів не надав, натомість удома побудував сарай ілітню кухню. Згадувалися й інші священики, усі вони за прояви зловживань отримали суворе попередження від влади [197, с. 150].

У 1970-і рр. скарги на дії місцевої влади збирали десятки підписів. Зокрема з с. Клинівка Сторожинецького р-ну (нині с. Панка) лист підписали 250 вірян. Звідти лист перенаправили у Сторожинець з рекомендацією про підвищення якості атеїстичної роботи. У Раду в справах релігій при Раді Міністрів СРСР звернулися мешканці с. Волока Глибоцького р-ну Думітрашук, Зав'ялець та Табакова з письмовою заявою, підписаною 136-а громадянами. «Такий факт свідчить, що громада продовжувала діяти і після зняття з реєстрації культової споруди», – писав П. Подольський. Він рекомендував уважно проаналізувати стан релігійності та виховної роботи у цьому селі.

Додамо, що православні віруючі дотримувалися релігійних обрядів. Станом на 1 січня 1969 ро. у Закарпатській області нараховувалося 505 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, із яких у 479 церковних спорудах постійно проводилися молитовні зібрання [19, арк. 29]. Дослідження 1960-х років на Буковині показали, що майже всі опитані, хто дав позитивну відповідь на питання про віру в Бога, відвідували храм (але це не означало, що відвідування були регулярні, до того ж у цьому регіоні ситуація із кількістю діючих храмів була набагато кращою, ніж у більшості областей УРСР.). Ті ж, хто не бував у церкві, але зберігав релігійні переконання, вказали такі причини невідвідування: «У Бога вірю, але до церкви не ходжу: діти комуністи, і я не хочу їх компрометувати» (5 відповідей), «немає церкви» (26 відповідей), «не відвідую через погане здоров'я» (18 відповідей) і т. ін. Основними відвідувачами храмів були особи понад 50 років (69%), з освітою не більше 4 класів (75%) [310, с. 236]. Головними причинами, які спонукали до відвідування церкви, були: віра в Бога (205 відповідей), сила звички (159 відповідей), вплив громадської думки (89 відповідей). Існували віруючі, які ходили до церкви тому, що їх приваблювало богослужіння (52 відповідей),

інші проводили там вільний час, відпочивали (51 відповідь), деякі відвідували під впливом батьків (8 відповідей).

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. партчиновники Закарпатської області з року в рік фіксували «високий рівень обрядовості». Зокрема православним священиком с. Довге (Іршавський район) В. Яренком у 1968 р. було проведено 53 обряди хрещення, 9 обрядів вінчання, 31 обряд похорону; 1969 р. – 41 обряд хрещення, 4 обряди вінчання, 29 обрядів похорону; 1970 р. – 41 обряд хрещення, 12 обрядів вінчання, 37 обрядів похорону; 1971 р. – 39 обрядів вінчання, 10 обрядів хрещення, 32 обряди похорону [19, арк. 114].

На початку 1970-х рр. у Закарпатській області православні релігійні громади продовжували дотримуватися традиційної релігійної обрядовості. У Довідці «Про проходження релігійного свята Покрови Пресвятої Богородиці у православній церкві села Ясіня 14 жовтня 1971 р.» референт Ради у справах релігій при Раді Міністрів ССРСР І. Андрусак відзначав, що у церкві с. Ясіня (Рахівський район) і навколо неї зібралося близько трьох тисяч осіб, серед яких чимало молоді. Референт повідомляв, що на подвір'ї церкви «спекулянти створили справжні торгові ряди». За його ж словами, «покупцям пропонувалось яблука, груші, сливи, виноград, горіхи, насіння соняшника, конфети, пряники». Також, за його спостереженням, чималим попитом користувалися сувенірні вироби з фарфору і глини, саморобні значки, квітки. Активно велася торгівля іконами різних розмірів на склі і фотопапері. Чималим попитом у віруючих користувалися «уніатські ікони, вартість яких становила від 50 копійок до 5 карбованців», а також «натільні хрестики із розп'яттям Ісуса Христа та медальйони (2,5 карбованці)». На підступах до церкви правоохоронці затримали шістьох осіб, які прибули на святкування зі Львова. У них вилучили 1331 фотоікону. Референт Ради у справах релігій повідомляв, що «якби не оперативна діяльність працівників міліції, то картина біля церкви була б ще більш неприглядна» [19, арк. 108].

Релігієзнавці зазначають, що у 1970 р. Чернівецька обласна рада підбивала підсумок щодо присутності дітей у церкві у найбільші релігійні свята. Для перевірки у райони напередодні свят розіслали листи з вимогою створити з активістів групи контролю за відвідуванням храмів. Висновок був таким: на день Пасхи 1 травня 1970 р. кафедральний храм у м. Чернівці відвідало близько 4 тис осіб, у Берегометі – 3 тис, у Банилові – близько 2,5 тис, у Кельменецькому районі – близько 1,5 тис. Щодо дітей, то на Пасху у с. Бояни були помічені 15 дітей, Молодії – 6, Остриці – 5 і т.д. [99, арк. 14]. Ймовірно, ці цифри були занижені, бо хто міг точно порахувати людей. Варто також зауважити, що у селах Бурдюг Кельменецького району, Южинець, Давидівці Кіцманського району люди самовільно відчинили церкви і святити пасхальні кошики [99, арк. 14].

Ситуація з релігійною обрядовістю в окремих населених пунктах Буковини та Закарпаття була доволі критичною для місцевих партчиновників. Так, уповноважений ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області визнав складною релігійну ситуацію у Хустському районі, де функціонувала 41 зареєстрована релігійна громада і 31 служитель культу. Діяли також 5 незареєстрованих протестантських груп (близько 308 осіб) [32, арк. 18]. У 1973 – 1975 рр. у Хустському районі спостерігалась набагато вище середньої в області релігійна обрядовість, зокрема: 1973 р. хрещено 55% новонароджених, вінчалися 38,6% подружніх пар, поховано за релігійними традиціями 66,9% померлих; 1974 р. – 51,1% / 32,2% / 70% відповідно; 1975 р. – 65,5% / 35,5% / 70,4% відповідно. Район, де факто, став лідером за кількістю заяв з бажанням навчатись у духовних семінаріях: 1972 р. – 8 (загалом в області – 23); 1973 р. – 2 (12); 1974 р. – 7 (17); 1975 р. – 9 (22); 1976 р. – 14 (26) [32, арк. 18].

Окремі села Закарпатської області визначалися особливо високою релігійністю. Для прикладу, у с. Росош Свалявського району у 1980 р. функціонували чотири релігійні громади. Найбільшою з них була зареєстрована православна громада, яка нарахувала понад 200 віруючих.

П'ять сімей греко-католицьких віруючих відвідували католицький костел у м. Свалява. У селі проживали віруючі незареєстрованих протестантських громад, серед яких 23 сім'ї п'ятидесятників-суботників, 5 сімей свідків Єгови. Партчиновники відзначали, релігійна ситуація у селі ускладнилася після того як 8 лютого 1980 р. згоріла церква РПЦ. Віруючі села у заяві до Свалявського райвиконкому просили дозволити їм поновити церкву на старому місті або ж побудувати нову. Також вони вимагали тимчасово дозволити їм проводити богослужіння на території згорілої церкви або в орендованому приміщенні у власному будинку одного із громадян села [23, арк. 4].

Дусинська сільська рада народних депутатів повідомляла, що у 1979 – 1980-х рр. релігійних обрядів в селі не проводилося. Однак за даними силових структур, під час розмови з віруючими було виявлено, що чимало дітей села були охрещені у церкві. Зокрема у 1980 р. із 15 померлих тільки п'ять були похоронені не по релігійному обряду. У ситуації що склалася, державно-партійні органи влади вважали недоцільним будівництво нової церкви у с. Росош і пропонували вірянам відвідувати богослужіння у сусідньому селі Дусино [23, арк. 4].

У довідці «Про відправлення обідні в церкві с. Чопівці Мукачівського району у день церковного свята вознесіння (7 червня 1973 року)» відзначена активність віруючих РПЦ. Констатовано, що «обідня служба в церкві с. Чопівці розпочалася о 12 годині за московським часом. Обідня служба закінчилась о 14 годині і відразу після не на протязі однієї години була відправлена і вечірня служба. На початку обідні було присутньо до сорока віруючих (половина з них жінки). На початку були присутні виключно люди старшого віку (понад 60 років). Можна вважати, що це були переконані віруючі і церковний актив. Багато з них прийшли в церкву з молитовними книгами» [20, арк. 15].

Зазначено, що «уже в ході обідні в церкву стали приходити окремі чоловіки і жінки. Під кінець обідні в церкві було присутньо близько 100 чоловік (близько 40 чоловіків і 60 жінок). Всі присутні в церкві — це люди

старшого віку. Молодих чоловіків і жінок в церкві майже не було. Молоді в церкві також не було. Учнівської молоді не було. З трьома бабками були присутні три дівчата дошкільного віку. Як показали спостереження, значна частина присутніх в церкві (чоловіків і жінок) участі в службі не приймали, не співали, навіть не хрестилися. З цього можна зробити висновок, що в церкву вони прийшли за традицією, або лише для того, щоб запросити до себе гостей. За релігійною традицією гості приходять не до родича або знайомого, а в церкву, де і відбувається запрошення гостей. Службу проводив піп, який обслуговує цю церкву. Йому допомагав студент якісь духовної семінарії. Апостола читали два старики. Читання було надзвичайно невиразне. З цього читання, мабуть, ніхто жодного слова не розумів. Казання піп проводив з казательниці. До нього він був підготовлений, бо мав перед собою якісь записи (цитати з Соломона і ін.). Проповідь була короткою і тривала 8-9 хвилин. Вона була присвячена поясненню релігійної легенди про розп'яття і вознесіння Христа. Під час проповіді піп розказав про те, що Христос після розп'яття на хресті на третій день воскрес, а через 40 днів вознісся на небо» [20, арк. 16].

Довідка про релігійне свято в с. Станово (Закарпатська область) 12 липня 1973 р. присвячувалася аналізу процесу святкування храмового свята. «Багато дітей приїхали з батьками з сусідніх сіл – Зубівки, Софії. Багато дітей дошкільного, а іноді й шкільного віку стали стояти в церкві з батьками і «слухали» проповідь священика. Молодих людей (17-25 років) було небагато, – йдеться у документі [20, арк. 19].

Зазначено, що «в цей же час, коли біля церкви так людно, біля клубу і в бібліотеці людей майже немає. В сільському клубі – пусто. Завклуби не має (заявили, що поїхала на репетицію районного хору). З плану дізнаємося, що заплановано в цей день продемонструвати фільм для дітей (не вказано, правда, в який час і який фільм), та для дорослих – «Армагедон». Об'яви, про дитячий фільм ніяких ніде не було. Інших масових міроприємств зовсім не заплановано. Від 11 год. до 3 годин ніяких міроприємств ні в клубі ні в школі

не було проведено. Клуб був відкритий там у залі сто п'ять юнаків і то зовсім без діла, про щось сперечалися. Перевіряючий зазначав, що «завідуючий сільською бібліотекою Драгобецький Р.Б. – заявив, що сьогодні проводилося засідання клубів бібліотечної Ради і проте що ввечері в 20 год. за моск. часом для населення буде прочитана лекція «Партія нового типу» [20, арк. 20].

«Як видно з цього, що культурно-масові установи і в тому числі школи не провели елементарних масових міроприємств на селі, які б могли відвернути від церкви хоча якусь частину молоді, а особливо дітей, – резюмував перевіряючий. – В першу чергу, внаслідок такої безвідповідальності під вплив релігії попали діти, які сьогодні слухали довгу і нудну проповідь святого отця «котрий так тонко зумів вплинути на психіку окремих людей, заявляючи що: «Тільки той, хто вірить у всевишнього, знайде своє спасіння на землі». Отже видно що навіть передова громадкість села віднеслась байдуже до організації такої важливої справи. Недоліки, як бачимо, в яких атеїстичному вихованні тут дуже серйозні» [20, арк. 21].

Інформативністю відзначалася довідка «Про відвідання молитовних зборів в православному соборі м. Ужгород» від 25 березня 1973 р. Із документу дізнаємося, що «недільна служба розпочалась о 12 годині і закінчилась після 14 години дня. Богослужіння проводили настоятель собору Щока Д. В. та священник Мерцин В. Г. На богослужінні були присутні біля 550-600 прихожан, в основному жінки. Тут було до 30 юнаків і дівчат комсомольського віку та біля 15 дошкільнят, яких привели в церкву родичі. Із проповіддю перед прихожанами виступив священник Мерцин В. Г. 25 хвилин він говорив про схильність людей робити гріх та про необхідність християнину відмовувати гріхи, щоб чистим попасти в рай. Зупинявся на критиці хибної думки всяких фарисеїв, які твердили, що буцімто людина не має майбутнього вічного, тисячолітнього духовного життя, а йде в землю, з якої вона і ввійшла. Говорив священник про необхідність очищення гріхів, особливо напередодні світлої неділі (пасхи). Таке очищення не рідше одного

разу в рік повинен пройти всякий християнин. Вся проповідь була тільки релігійного змісту. Біля церкви було 8 жебраків» [20, арк. 27].

Не надто оптимістичною для партчиновників була інформація «Про наслідки нагляду по святкуванню релігійного свята «Петра» в с. Дубове Тячівського району» від 12 липня 1973 р. У документі зазначено, що «на згаданому святкуванні було присутніх приблизно 1200 чоловік, з яких до 20 % молоді і до 10 % дітей дошкільного віку. З ранку 12 липня 1973 року біля церкви, де провадилося святкування, громадяни циганської національності влаштували торгівлю різними кондитерськими виробами під назвою «медяники» та «леденці-пітушки». З боку сільської Ради та дільничного інспектора райвідділу міліції було вжито відповідні заходи і згадана торгівля була припинена на протязі однієї години. Щодо проповіді служника релігійного культу слід відмітити, що проповідь служника носила виключно релігійний характер [20, арк. 29].

Секретар Кольчинської сільської ради (Закарпатська область) інформував уповноваженого Ради про інформував уповноваженого Ради про те, що 12 червня 1973 р. перевіряв обрядовість церкви у с. Давидкове. «Біля церкви торгували з цукерками, які були пристосовані на палочці, не було з ранку біля 10 години (моск.), а біля 11 години вже їх не стало, – писав він. – Були ці спекументи з території церкви радянськими працівниками вигнані. Був один інвалід без руки, який просив милостиню. На служінню богословія було біля 400-500 чоловік. Саме більше було жінок всякого віку. Чоловіків було біля 50 чоловік похильного віку, а інші дошкільного віку. Під час обходу церкви повиси і хрести несли шкільні діти. Богослужіння проводили два служителі культу. Один старик, а один до 40 років» [20, арк. 30].

Зазначено, що «проповідь проводив старик служитель культу. Він у проповіді говорив про Євангеліє, яке було зачитане, він його додержувався. Як апостоли і апостол Петро від Христа відрікався і як після вознесіння апостол Петро дістав сміливість проповідати віру Христа. Як апостол Петро і Павло прийняли мучення від фарисеїв і вони померли від мучення.

Запрошував вірників теж додержуватися до бога, які відірвалися від своєї віри, їх бог помилки відпустить, бо він є всемогучий, як відпустив апостолу Петру і Павлу, які теж відрікалися від Христа [20, арк. 22].

Інспектор апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області був не надто задоволений відвідуванням храмового свята «Рождество Богородиці», яке відбулось в селі Червоне Ужгородського району (Закарпатська область). «Кожен рік 21 вересня в с. Червоне православні віруючі справляють храмове свято «Рождество Богородиці», – писав він. – В цьому році це свято співпало з закінченням капітального ремонту церкви. Всередині церкви і навколо неї чисто прибрано, стінні картини оновлено фарбою. В 10-45 годин ранку почали бити в дзвони — збирати віруючих на богослужіння. Біля 11-ої години почалося богослужіння. Приміщення церкви не змогло вмістити всіх прибувших на це релігійне свято і тому багато жінок (особливо) змушені були стояти і слухати проповіді у дворі церкви. Присутні були не тільки віруючі з с. Червоне, а й з сусідніх сіл Демічеве, Есень, Свободи, а також приїзжі з Хустського району».

На відправлення релігійного обряду в с. Червоне приїхало три священнослужителі з Хустського району. Інспектор зазначав: «Старший з них – архієрей – в білій парчевій ризі червоного кольору витканій дорогоцінними камінцями, два інших священнослужителя — в рожевих ризах. Вигляд у архієрея був поважний, хода величава, говорив він захоплююче з ораторською майстерністю. В той час як приїзжі священнослужителі проводили службу, священник с. Червоне (літня людина років 80-ти) «Ізцілював» одну психічнохвору жінку, яка захворіла в наслідок переляку. Прізвище цієї жінки – Мад'яр Ганна, працює провідником вагонів в електричці Мукачево – Сянки. Вона прийшла до церкви в с. Червоне з м. Чопа (там проживає) з своєю подругою – Кобилко. Громадянка Кобилко працює в м. Чопі на станції, давно вірить в бога. Чоловік її працює в локомотивному депо станції Чоп машиністом. Декілька разів чоловік влаштовував вдома сварку з нею і останнім часом не дає їй гроші, мотивуючи свою поведінку тим, що його

дружина багато грошей віддає попу (чоловіка Кобилко слухали на профспілковому бюро при локомотивному депо)».

Інспектор зауважував, що «обряд «зцілення» Мад'яр Ганни проходив слідуєчим чином: священик прочитав над нею молитву, набризках покропив її «свяченою водою», знову помолився. Потім, якимсь маслом помастив їй потилицю, чоло, шию, коліна, стопи ніг. Обвівши двічі біля столика з іконою Ісуса Христа Мадяр Ганну, священик знову посадив на стілець її і всі ті місця, які він мастив витер ватою. Ще трохи помолившись, священик примусив Мадяр Ганну поцілувати ікону. Після цього Мадяр Ганна передала гроші через Кобилко священику. На цьому і закінчився цей обряд» [20, арк. 24].

Констатовано, що «під час проведення проповідей часто після слів «Господу помолимося» або «Господи помилуй» віруючі ставали на коліна і молились. В церкві було багато віруючих старшого і середнього віку, але серед них була і молодь 20-25-ти річна. Серед тих людей, які були присутні на проповіді, було немало віруючих, яких особисто знає автор цього відвідування. Всі вони, коли заходили до церкви, підходили до столика з іконою Ісуса Христа, нагинались і цілували ікону, після чого ставали осторонь, продовжуючи слухати проповіді і хреститись. Цікаво те, що більша частина віруючих, яких знає автор, працює на станції Чоп, а проживають в прилеглих до міста сіл. Біля першої години дня архієрей пройшов з кадилом по церкві до виходу і повернувся знов на своє місце. Потім віруючі, взявши хоругви (в основному молоді дівчата і хлопці) вийшли з церкви, обійшли її навколо, в той час як священик окропав і церкву і віруючих, зайшли до церкви, попередньо з проголошеною архієреем молитвою. Вся ця служба закінчилась біля третьої годин дня» [20, арк. 27].

Значну релігійність населення у Закарпатській області підтверджує довідка «Про справляння релігійного свята «Різдво пресвятої Богородиці» 21 вересня 1973 р. в с. Богдан Рахівського району». У ній зазначено, що «загальна кількість присутніх під час проведення служби в церкві с. Богдан о 15 год. 20 хв. становило приблизно 1200 – 1500 чол. Службу проводили три

священики, які виступали з проповідями у відповідній черговості. Крім людей старшого віку під час проходження служби біля церкви були присутні діти шкільного віку, а також молодь, що в загальній кількості становило 100 – 150 чоловік. Виголошуючи промову, в якій прославлялося народження «пресвятої» Богородиці» священник Вайнагі з м. Рахова звернувся до прихожан приблизно в слідкуючій формі: «Шановні прихожани «пресвята Богородиця» це наша рідна мамка, яку всі ми повинні любити, як її рідні діти, а кожна дитинка любить свого матку, любить її так, що інколи на день її народження приносить, хоч невеличкий подарунок. Подивіться на нашу церкву, ви бачите, що вона потребує ремонту, а грошей для цього в нас мало, маємо їх тільки з того, що наші віруючі приносять на храм божий, тай з них ми маємо платити великі податки за оренду державі. Зробімо ж і ми сьогодні наш дар своїй ненці «пресвятій Богородиці, щоб із цього дарунка прикрасити і опорядити наш храм божий». Після цієї промови серед присутні біля церкви почався збір грошей» [20, арк. 34].

«Крім цього потрібно відзначити той факт, що під час проходження служби біля церкви досить жваво проходила спекулятивна торгівля іконами релігійного змісту, таких продавщиць, було нараховано 6, одна жінка ходила з низкою хрестиків, які продавала серед присутніх, – йдеться у звіті. – Під церквою 7 жінок вели жваву торгівлю тістом з якого були виліплені хрестики, кружальця і т. ін.» [20, арк. 35].

Виношрадівська районна рада повідомляла уповноваженого Ради у справах релігій про те, що 14 жовтня 1973 р. «на престольне храмове свято в селі Боронява Хустського району зібралось понад 900 чоловік в тому числі понад 100 – 120 чоловік учнівської молоді. В храмовому святі брали участь чотири служителі культу. Під час богослужіння до читання псалому і в церковний хор була залучена учнівська молодь» [20, арк. 37].

Відзначено, що «після утрени відбулася служба де була дана служителем культу проповідь. В проповіді було сказано, що вірники православної церкви приходючи в молитвений будинок забувають про всяке

горе, думають тільки про єдиного бога, моляться за мир у всьому світі, за спасіння душі грішної. Служитель культу запрошує всіх вірників відвідувати церкву, не забувати про бога і своїми молитвами прославляти бога і пресвяту пречисту діву» [20, арк. 36].

Констатовано, що «в основному проповідь служителя культу була спрямована в рамках існуючого законодавства. В церкві було оголошено оголоски вступаючих в одруження та було зачитано самопожертвування вірників на церкву. Після був обхід церкви з павісами, які несли учні, після обходу церкви відбувалася вечірня і мирування. Медяниками та мовистями торгували в окремих вулицях, будинках та дворах, біля церкви торгівлі не було» [20, арк. 40].

У звіті зауважено, що «на «празникові» було присутньо понад 600 громадян. В основному жителі с. Копашнево і навколишніх сіл Липча, Липовець, були присутні жителі м. Хуст, сіл Рокосове, Крива та інш. Із загальної кількості громадян біля церкви було 35 – 40 % дітей дошкільного віку. В селі у необмеженій кількості можна було б купити по 5 копійок саморобно виготовлені цукерки револьвери, півні, лопатки. Крім того, проходила продаж «намист» з хрестом. Спочатку торгували на подвір'ї церкви, а потім продовжували торгівлю у власному будинку (третьому від церкви). Хазяйка квартири-торгівлі Палинцяня (можливо прізвище, а можливо вулична кличка). За дві години Палинцяня реалізувала понад 800 намист. Біля церкви торгували свічками. Біля церкви знаходилося 13 жебраків; які в прямому розумінні виривали з рук прихожан хто що міг. Культосвітніми закладами села та педколективом 14/Х-73 р. не проводились будь-які міроприємства. Проповідь священика, яка тривала біля 40 хвилин була витримана» [20, арк. 41].

Пролунала також критика на дії місцевих органів влади. Так, «14 жовтня з самого ранку був відкритий Будинок культури в якому грали в більярд. В Будинку культури був голова сільської Ради, дільничний уповноважений, секретар партійної організації та директор Будинку культури.

Того ж таки дня в селі Копашнево Хустського району відмічалось свято Покрова. Слід відзначити, що збоку сільської Ради не було забезпечено ніяких організаційно-масових міроприємств, що сприяли б відведенню населення від релігійного культу» [20, арк. 42].

На початку 1980-х рр. ситуація у сфері релігійної обрядовості не змінилася.

15 квітня 1981 року старший інспектор уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області О. Панов відвідав богослужіння в Ужгородському православному кафедральному соборі (службу відправляв протоієрей І. Маланич). На богослужінні, відзначено у звіті, були присутні понад 50 осіб, зокрема 9 чоловіків (дітей і підлітків в соборі не було). Згідно із зауваженнями інспектора, «загалом всі присутні були пенсійного віку, за викнятком чотирьох жінок і трьох чоловіків». Старший інспектор перевіряв церковну документацію, зокрема використання релігійною громадою коштів, отриманих від прихожан за проведення релігійної обрядовості [23, арк. 34].

Наступного дня, 16 квітня старший інспектор уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області О. Панов був присутній на богослужінні у Мукачівському православному кафедральному соборі м. Мукачево. Згідно із його звітом у храмі знаходилися понад 70 осіб, зокрема 11 чоловіків, 5 дітей шкільного і 3 дитини дошкільного віку. Серед присутніх – близько 15-ти % віруючих не пенсійного віку. Після завершення богослужіння О. Панов перевіряв церковну документацію, а також касові книги. Було встановлено, що «всі книги, зокрема квитанційна, ведуться з порушеннями..., не взяті на облік та не прошиті» [23, арк. 37].

Великодні свята на Закарпатті 26 квітня 1981 р., згідно з інформацією місцевого апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, відбулися з численними порушеннями законодавства про релігійні культу. Зокрема молитовні збори відбулися біля будівель, раніше знятих з реєстрації, у Тячівському (с. Дубове, с. Бедевля, с. Руське поле (у кожній з церков були

присутні від 50 до 100 осіб), Хустському (святкова відправа відбулася у с. Березово), Міжгірському (с. Міжгір'я), Березнянському (с. Сухий, Гусній (у кожній церкві були присутні 40 – 50 осіб)) районах. Таким чином, у 7 з 19 знятих з реєстрації культових споруд відбулися богослужіння [23, арк. 38].

Велелюдні пасхальні богослужіння у Закарпатській області (1881 р.) змусили апарат уповноваженого Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР прискіпливе поглянути на причини такого явища. В «Інформації про релігійну ситуацію і стан контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури в селах в Гусній і Сухий Великоберезнянського району Закарпатської області» здійснено спробу аналізу причин високої релігійної обрядовості у цих населених пунктах. У документі зазначено, що серед жителів села є члени КПРС, 7 депутатів 11 комсомольців, 1 учасник Великої Вітчизняної війни. Крім віруючих РПЦ на території с. Сухий проживає 3 віруючих ЄХБ. Поглянувши на дотримання обрядовості, в апараті Ради констатували, що упродовж 1978 – 1981 рр. практично усі новонароджені сіл були охрещенні, а всі померлі – поховані за релігійним обрядом. Для врегулювання ситуації, працівники апарату уповноваженого Ради «роз'яснили» віруючим «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», повідомили, що обидві церкви зняті з реєстрації в установленому законодавством порядку», а і віруючі можуть задовольняти свої релігійні потреби у Волосянській і Тихінській релігійних громадах РПЦ, які знаходяться на відстані 3 км від цих населених пунктів. Також відзначено, що виконком Великоберезнянської районної ради планує освоїти культові споруди у селах Гусній і Сухий у 1982 році і використати їх як музеї [23, арк. 39].

Відповідно до запиту Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР, уповноважений Ради у Закарпатській області 8 липня 1981 р. підготував доповідну записку про релігійну ситуацію в об'єднаннях ЄХБ у селі Великі Лучки Мукачівського району та с. Королево Виноградівського району. Зауважено, що апаратом уповноваженого Ради проведено «необхідні заходи

профілактичного, адміністративного порядку щодо недопущення порушень законодавства про релігійні культури у релігійних об'єднаннях ЄХБ». У результаті проведеної роботи частина віруючих ЄХБ с. Королево, серед яких були колишні прихильники РЦ ЄХБ, «розірвали з розкольниками і звернулися із заявами до виконкому районної ради з проханням реєстрації з правом подальшого об'єднання у складі ВР ЄХБ». Заява віруючих знаходилася на стадії розгляду Виноградівський райвиконкомом [23, арк. 60].

У доповідній записці відзначено, що у цих селах «проводиться виховна робота з віруючими, роз'яснюється Положення про релігійні об'єднання в українській РСР». Констатовано, що нормалізувалася ситуація у релігійній громаді ЄХБ с. Великі Лучки після її відвідин пресвітера ВР ЄХБ Я. Духовченка. Також у цьому селі у травні 1981 р. було проведено збори за участю широкої громадськості і баптистів, де обговорювалася діяльність цієї релігійної громади. У підсумку, «засуджено дії сектантів, які допустили порушення законодавства про релігійні культури». Уповноваженим Ради відзначено, що «останнім часом не допускається приїзд розкольників до цієї релігійної громади, а «незначна частина віруючих відвідує зареєстровані громад ЄХБ» [23, арк. 60].

На релігійне свято РПЦ пророка Іллі 2 серпня 1981 р. у с. Чинадієво Мукачівського району Закарпатської області зібралося понад 550 осіб із Чинадієво і навколишніх сіл, які «прибули до рідних і знайомих в гості на престольне свято». У храмі були присутні близько 350 жінок і 200 чоловіків. Зазначено, що «на державній автомашині, яка належала обласному відділу культури, о 10 ранку приїхала група у складі 8 осіб-спекулянтів, які торгували біля церкви цукерками, пацірками, виготовленими з печива для медяників». Богослужіння проводили три священники, у святковій відправі приймав участь чинадієвський церковний хор [23, арк. 98].

Було проголошено три релігійні проповіді. Першу проповідь «зробив священник П. Канаїло. Вона носила релігійний характер, була спрямована на отримання віруючих у православній церкві. Священник закликав бути

послідовниками пророка Іллі, якого свято сьогодні відзначають, молитися Богу так щиро як молився пророк Ілля». Він наголосив, що «окремі віруючі-громадяни зовсім не відвідують церкву, а краще будуть сидіти в буфеті з кружкою пива, але до церкви не підуть. Треба пам'ятати, говорив священник, що церква це частина Царство небесного, де чоловік може знайти заспокоєння душі своєї тут на землі і готуватися до вічного царства». Друга проповідь, «яку зробив священник П. Петрище, була присвячена історії життя і діяльності пророка Іллі. Третя проповідь настоятеля Чинадіївської церкви В. Баника, була спрямована на те, щоб всі віряни щиро молилися, як це робив пророк Ілля. Він дав своє благословення всім вірним, поздоровив з цим великим святом пророка Іллі і побажав здоров'я, радості і можливості відвідувати церкву». Зауважено, що під час богослужіння близько 30 віруючих приймала причастя [23, арк. 99].

28 серпня 1981 р. у м. Мукачево місцева релігійна громада РПЦ відзначали свято Успіння Пресвятої Богородиці. До храму, як відзначено у звіті старшого інспектора апарату Ради у справах релігій, «прибула значна кількість людей». Серед присутніх – віруючі міста Мукачево, Мукачівського, Перечинського, Свалявського, Воловецького районів. Загалом на богослужінні було присутні близько 1200 осіб, зокрема 10% чоловіків, близько 60 дітей дошкільного віку. 50% – особи не пенсійного віку. Крім тих, хто молився у храмі, «багато людей зібралося біля собору на його території». Службу відправляв єпископ Сава, якому допомагали 12 священників, 3 диякони, 7 семінаристів. Було виголошено дві проповіді, «у яких єпископ Сава говорив про значення свята Успіння Пресвятої Богородиці, про її чистоту і непорочність». Зауважено, що єпископ «прославляв нашу державу, запропонував молитися і вести боротьбу за мир у цілому світі». Була проголошена здравниця на честь патріарха Московського і всієї Русі Пімена, екзарха України Філарета. «Проповідь загалом релігійна, мама патріотичну спрямованість і не справила особливо враження на присутніх», –

констатували в апараті Ради у справах релігій у Закарпатській області [23, арк. 78].

Значні зауваження закарпатського апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР викликало богослужіння у Дравецькій православній церкві під час храмового свята Різдва Богородиці 21 вересня 1981 року. У звіті інспектора, який був присутній у цей день у храмі, зауважено, що на церковне богослужіння прибули близько 450 осіб, більшість з яких – люди пенсійного віку. Поблизу церкви знаходилося 15 легкових автомобілів, серед яких автотранспортні засоби з Івано-Франківська та Молдови. Також «було виголошено дві святкові проповіді релігійного характеру». У них священники «закликали до миру, дружби взаємної любові і поваги між людьми на всій планеті. Була проголошена здравниця на честь нашої держави, його народу, після чого присутні заспівали «Многая літа». Після цього проголошена здравниця на честь патріарха Пімена, Філарета, Сави». Зауважено, що священник «був одягнутий у греко-католицькій вбрання», а в церкві «багато хрестів і святих образів не відповідали православному уставу». Також священник вжив «уніатський вираз»: «Івсіх Вас православних християн нехай згадає Господь Бог у царстві своєму». Інспектор наголосив, що згідно з православним ставом ці слова мали звучати так: «І всіх нас православних християн нехай пом'яне Господь Бог у царстві своєму» [23, арк. 67].

У серпні 1981 р. журнал «Людина і світ» опублікував лист жителя с. Дубове Тячівського району Ільківа, в якому він обурилася фактом добудови до культової споруди і проведенню в цій добудові релігійних обрядів. Для перевірки цього факту до місцевої сільської ради був відправлений інспектор апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області. У звіті він зауважував, що «ніякої добудови до діючої культової споруди не було проведено», натомість «до квартири священника, яка знаходилася у церковній огорожі і складалася з однієї кімнати, силами і засобами віруючих села була зроблена добудова стін». Випадків моління інспектор у цій квартирі він не виявив, проте представник апарату Ради

відзначив, що «були випадки хрещення дітей і вінчання подружніх пар у цій квартирі». Також він повідомив, що «місцевими органами влади, квартира священника була взята під контроль з метою недопущення проведення унії обрядовості». Доведено до відома Раду у справах релігій про те, що прізвище автора листа було видуманим [23, арк. 69].

Зважаючи на те, що віруючий сіл Гусний і Сухий продовжували надсилати скарги на дії уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області до Ради у справах релігій, ЦК КПУ (не дозволяв відкрити культові споруди у цих селах), 30 липня 1981 р. до населених пунктів прибув інспектор Ради. Він виявив, що незважаючи на те, що храми зняті з реєстрації, культові споруди станом на середину 1981 року не освоєні. Віруючі «самовільно їх відкривають і організовують молитовні зібрання», а «зі сторони органів влади рішучих заходів щодо протидії порушенню законодавства про релігійні культу не вжито, крім того, що активних віруючих оштрафовано на 20 рублів». Констатовано, що всі профілактичні заходи в кращому випадку зводяться до розмови з організаторами молитовних зібрань, окремими віруючими з «проханням не допускати порушення законодавства про культу». Інспектор пояснив членам цих релігійних громад особливості законодавства УРСР про релігійні культу», зауважив що обидві церкви знято з реєстрації в установленому законом порядку. Вкотре запропоновано віруючим задовольняти свої релігійні потреби у сусідніх селах. У звіті констатовано, що виконком Великоберезнянської районної ради планує освоїти культові споруди до кінця 1982 року [23, арк. 89].

Представник апарату Ради виявили у цих селах також протестантські громади ЄХБ, а під час розмови з жителями сіл був проінформований про їх «незаконні зібрання». У звіті інспектора йдеться про те, що у першій половині травня 1981 року віруючі незареєстрованих релігійних громад цих сіл, «зібралися на похороні громадянки Павлик» (загалом близько 30 осіб, а згідно з іншою інформацією – євангельських християн-баптистів було близько 100).

Останній факт підтвердив чоловік покійної. Обурення інспектора викликав факт того, що сільська рада не вживала жодних заходів для протидії «нелегальних зборів» [23, арк. 90].

Представник Ради із сумом констатував, що «аналогічні факти у Великоберезнянському районі непоодинокі»: такі ж похорони відбулися у селі Тихому де сільська рада «не приділяла незаконним зборам євангельських християн-баптистів належної уваги, пустила події у стихійне русло». Молитовне зібрання членів ЄХБ відбувалося також в Ужанській сільській раді і «вони також пройшли безнаказано». Констатовано, що «факти порушення законодавства про релігійні культу сільськими радами не зафіксовані». Також у квітні-травні цього ж року двічі були зафіксовані молитовні зібрання п'ятидесятників у с. Костринська Ростока, про що сільській раді повідомляв священник РПЦ. Однак, «голова сільської ради жодних заходів не вживав». На думку інспектора, тотальна безконтрольність сприяли порушенню законодавства про культу на території більшості сіл і сільських рад району». Відзначено, що «причина безконтрольності полягає у відсутності комісії сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу». Виявлено, що голова і секретар сільської ради с. Костринська Ростока «не знають законодавство про релігійні культу і жодних документів, які надсилалися апаратом уповноваженого Ради у справах релігій до сільської ради, не виявлено». Представником ради були дані рекомендації щодо створення комісії і розподілення обов'язків серед її членів, порядку проведення засідань комісії [23, арк. 91].

14 жовтня 1981 р. апарат Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській області проводив перевірку у с. Негрово Іршавського району, де відбувалося храмове свято Покрови Пресвятої Богородиці. Встановлено, що на території церкви і її околицях «були спроби торгівлі кондитерськими виробами, фотоіконами, релігійною атрибутикою з зображеннями святих апостолів, Ісуса Христа, Діви Марії, а також торгівлі фотокалендарями». У звіті зазначено, що завдяки рішучим заходам місцевого

активу, «спекулянтамтам не була дала можливість розгорнути незаконну торгівлю». Проте через відсутність органів міліції, «затримати спекулянтів і вилучити фотографії не вдалося». Значна кількість віруючих із довколишніх сіл приїхала до церкви на своїх автомобілях, мотоциклах, а також на таксі. Здивуванням перевіряючого викликав факт присутності у храмі понад 160-ти чоловіків із 300 присутніх під час богослужіння [23, арк. 130].

Місцеві державно-партійні органи влади Закарпатської та Чернівецької областей чинили перешкоди віруючим у їх спробах проводити молитовні зібрання, особливо протестантським конфесіям. Зокрема відповідаючи на скаргу (прохання) старшого пресвітера республіки ВР ЄХБ у Закарпатській області М. Андрашка щодо питання можливого опалення молитовної споруди ЄХБ, облплан повідомляв, що «у зв'язку з недостатньою кількістю ліміту газу, який виділяється для потреб області, задовільнити прохання пресвітера ЄХБ видається неможливим». Зазначено, що не вистарчає повністю необхідного ліміту газу для забезпечення опаленням шкіл, лікарень і інших соціокультурних споруд, а також забезпечення опаленням житла населення області [23, арк. 131].

В «Інформації про проходження різдвяних свят у релігійних громадах Російської Православної Церкви Закарпатської області 6 – 8 січня 1981 року» місцевий уповноважений Радах ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР повідомляв, що в усі міста і села області були направлені представники обласних і районних партійних, радянських і комсомольських організацій, органів влади, члени комісій, груп сприяння контролю, працівники апарату уповноваженого ради у справах релігій. Напередодні у школах і дошкільних навчальних закладах проводилися різноманітні заходи атеїстичного спрямування – лекції, демонстрації кінофільмів, науково-просвітні конференції. У результаті проведених заходів «не встановлено грубих порушень законодавства про релігійні культи, порушень громадського порядку або ж зриву у роботі підприємств та організацій». Загалом, згідно з офіційною статистикою 7 січня 1981 р. в області у богослужіннях взяли участь

38-39 тис. осіб (переважно люди середніх і старших років). Найбільша кількість віруючих взяла участь у різдвяних богослужіннях у православних церквах у Хустському, Рахівському, Виноградівському, Мукачівському, Тячівському районах [23, арк. 7].

Водночас, в «Інформації про проходження релігійного свята Пасха 19 і 26 квітня 1981 року у Закарпатській області» місцевий уповноважений Ради у справах релігій відзначав, що своєчасно до початку релігійного свята Пасха партійними органами, місцевими радами народних депутатів, апаратом уповноваженого Ради були розроблені заходи щодо посилення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу і недопущенню дітей і молоді до участі у пасхальних святах. Міськрайвиконкомом їх комісіям сприяння було рекомендовано провести відповідну роз'яснювальну роботу серед населення, церковними виконавчими органами щодо недопустимості порушення законодавства про релігійні культу, громадського порядку та трудової дисципліни. На місцях були проведені наради ідеологічно активу, груп сприяння контролю. До населених пунктів і районів Закарпатської області були направлені активісти для спостереження за проходженням релігійного свята, а також прослуховування проповідей служителів культу і надання допомоги на місцях активістам [23, арк. 8].

Все, незважаючи на вжиті заходи, на «католицький Великдень» 19 квітня 1981 р. у святкових відправах взяли участь бл. 7 тис. осіб, зокрема близько 300 дітей шкільного і дошкільного віку. Найбільша кількість католицьких віруючих була присутня на освяченні пасок у Виноградівському (1500 осіб), Берегівському (880 осіб), Мукачівському (750 осіб) районах, а також м. Мукачево (600 осіб), м. Ужгород (500 осіб). Щодо реформістської церкви, то у святкових богослужіннях взяло участь близько 7500 осіб, серед яких 3300 чоловіків і 4200 жінок. Найбільша кількість віруючих зареєстрована у берегівському (3400 осіб), Виноградівському (2300 осіб), Мукачівському (1400 осіб) районах [23, арк. 9].

Значна кількість віруючих у Закарпатській області збиралася на святкування храмових свят. Для прикладу, представник (старший інспектор) Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області відзначав, що 4 липня 1981 р. на святкування храмового свята Вознесіння (РПЦ) у с. Лучки Мукачівського району «зібралися люди різних вікових категорій загальною чисельністю близько 550 осіб, в тому числі понад 150 чоловіків, близько 60 дітей різної вікової категорії. Незважаючи на те що був робочий день, у святковому богослужінні взяли участь чимало молодих людей у віці 18 – 30 років. Серед присутніх були учні Лучківської середньої школи. Ймовірно релігійному святу педагогічний колектив і дирекція школи ніяких заходів не протиставляли. Біля церкви проходила торгівля кондитерськими виробами приватного виробництва... Біля церкви знаходилися легкові автомобілі» [23, арк. 55].

16 липня 1981 р. представник уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області був присутній на святкуванні храмового свята Трійці православної церкви у с. Ком'яти Виноградівського району. У звіті зазначено, що «незважаючи на те, що був робочий день на богослужінні було присутньо парадоксально багато молоді у віці до 30 років. Серед присутніх були діти шкільного віку. Контролю з боку педагогічного колективу школи встановлено не було. Багато матерів приносили грудних дітей для миропомазання, а 3 – 5-ти річних заставляли цілувати хрестик і образи святих, що суперечить санітарним нормам» [23, арк. 60].

Констатовано, що «на території церкви відбувалася жвава спекулятивна торгівля забороненими фотографіями і портретами з зображеннями святих апостолів, Ісуса Христа, Діви Марії. Там же проходила торгівля кондитерськими виробами приватного виробництва. Участковий райвідділу міліції..., двоє активістів не були в змозі справитися із спекулянтами і, по суті, торгівля проходила до кінця релігійного свята. Частина фотопортретів і деякі кондитерські вироби були вилучені. Не було

вжито жодних заходів і що до різного роду попрошайок, які були на всій території церкви і біля її входів... Деякі з них випрошувати гроші навіть всередині церкви під час богослужіння... Біля церкви знаходилося 26 легкових автомобілів різних марок, 4 мотоцикли з колясками, багато двомісних мотоциклів. Людей до церкви привозили автобуси... Богослужіння проводили 5 священиків» [23, арк. 60].

Загалом, релігійна обрядовість у Закарпатській області станом на 9 серпня 1981 р. продовжувалася залишатись доволі високою. У першому півріччі 1981 р. було зареєстровано 10841-ну новонароджену дитину, з яких охрещено 2968 немовлят (27,4%), зареєстровано 5883 шлюби, з яких вінчалася 751 подружня пара (12,8%), зареєстровано 5883 смерті (похоронено за релігійним обрядом 3266 осіб або 56,5%). У порівнянні з 1980 роком кардинально ситуація з оглядовістю в області не змінилося [23, арк. 73].

Згідно з офіційними даними міськрайвиконкомів на Великодні свята у православних храмах Закарпаття 26 квітня 1981 р. були присутні близько 94000 осіб, серед яких 61000 жінок і 32000 чоловіків. Найбільша кількість віруючих РПЦ на Пасхальні свята зафіксована у Рахівському (близько 16000 осіб), Мукачівському (14000 осіб), Хустському (13000 осіб), Тячівському (10000 осіб) районах. «У пасхальні і перед пасхальні дні проводились різноманітні масові заходи в навчальних закладах і культурно-освітніх установах. Велику увагу було приділено Ленінській тематиці та спортивним іграм», – відзначали в апараті уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області [23, арк. 10].

Станом на 1982 р. уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР виокремив десятки населених пунктів (59) у Закарпатській області, в яких православні релігійні громади, які раніше були греко-католицькими, «дотримуються окремих уніатських церковних обрядів». Серед таких сіл: Іванівка, Квасово (Берегівський район), Малий Березний (Велико-Березнянський район), Бобове, Вілок, Затисівка, Карачин, Онок, Сасово, Фінчіково, Шаланки (Виноградівський район), Верхні Ворота,

Завадка, Нижні Ворота (Воловецький район), Великий Раковець, Вільхівка, Гребля, Довге, Імстічево, Ниєне Болотне (Іршавський район), Келечин, Ізки, Репінне, Колочава-Лаз (Міжгірський район), Брестово, Залуж, Кольчино, Обава, Лалово, Нове Давидкове, Ракошино (Мукачівський район), Перечин, Турья, Поляна (Перечинський район), Біла Церква, Разещина, Середнє Водяне (Рахівський район), Плоске, Свалява, Сусково (Свалявський район), Грушеве, Добрянське, Дубове-Петропавловське, Красне, Новоселиця, Глибокий потік (Тячівський район), Антонівка, Великі Ратівці, Дравці, Глибоке, Нижнє Солотвино, Російські Комарівці, Середнє, Невицьке (Ужгородський район), Золотарево, Крива, Рокосово, Хуст (Хустський район) [24, арк. 12–13].

Щодо Закарпаття, наприкінці 1960-х дещо активізувалася діяльність греко-католиків. Рада в справах релігій при РМ СРСР у квітні 1969 року зазначала: «Особливість Закарпаття і в тому, що ця область – прикордонна... Тут же широко розповсюджуються чеські “ліберальні” газети та інші видання, що допускають наклеп на соціалізм, займаються вихваляннєм релігійних свобод у Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих, закликають їх кидати православ'я і переходити в унію» [212, с. 314]. Подіями в Чехословаччині пояснював активізацію греко-католиків наприкінці 1960-х років й екзарх України митрополит Київський і Галицький Філарет . Прикметно, що із шести священників, направлених із СРСР до Чехословаччини для утвердження православ'я перед подіями 1968 року, четверо перейшли в унію. Активізація греко-католиків у цей період спостерігалася не лише в Закарпатті, а також у Галичині [212, с. 314].

Віруючі часто намагалися самостійно проводити богослужіння, будучи незгідними з тим, що в їхніх церквах діють православні священники. Так, жителі с. Вигонь (Закарпатська область) у березні 1965 р. поставили вимогу православному священнику освятити паску в день католицького Великодня. Коли священник відхилив вимогу, віруючі вчинили скандал,

звільнили священника і протягом кількох днів проводили служби самі. Поширювалися листи-прохання віруючих на адресу партійних органів і навіть вищого православного духовенства. Основна вимога віруючих у цих листах – легалізація Греко-католицької церкви. У середині 1970-х рр. 48 віруючих с. Руське Поле Закарпатської області звернулися зі скаргою до міжнародного комітету за людські права при ООН, в якій домагалися відкриття греко-католицької церкви [197, с. 165].

У *римо-католиків* спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала – вінчань. Нерідко траплялося так, що греко-католики, які зберегли відданість своїй вірі і релігійній традиції, відмовлялися відвідувати православні храми на користь римо-католицьких. У звіті про роботу уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР за 1961 рік вказується: «Папа поставив вимогу скоротити час кожної меси з метою охоплення більшої кількості віруючих – скоротили. Запропонував обслуговувати (сповідувати, причащати, хрестити, вінчати) уніатів українського походження, які не знали навіть молитов польською мовою, – стали обслуговувати. Ксьондз Хомицький, наприклад, обслуговує і таких віруючих, які необхідну молитву можуть вимовити лише церковно-слов'янською мовою. Прикладу Хомицького слідують й інші ксьондзи». У Закарпатті в селах Комарівці і Галочі Ужгородського району колишні греко-католицькі громади приєдналися до римо-католиків; віруючі відвідували костьоли в сусідніх селах, проте, як зазначалося в документі Ради у справах релігій, «свої культові будівлі не залишають». Віруючі в такий спосіб поступалися власним обрядом на користь віровчення [197, с. 167].

Загалом, у Закарпатській області 1978 року, за офіційними даними, у великодні дні костьоли відвідали понад 11 тис. осіб, із них більше 7 тис. жінок і близько 700 дітей. На Хмельниччині у перший день Різдва у 10 храмах (де служили 3 священники) побувало 1977 року 10 тис. осіб, 1976-го – 11 тис. 1978 року у Хмельницькій області на різдвяні свята у костьолах побувало до 9 тис.

молільників, у Вінницькій області – 28 тис., із них 80% – жінки, 20% – чоловіки, близько 2 тис. – молодь. Отже, можна стверджувати, що римокатолики відвідували богослужіння частіше, ніж православні – за наявності храмів у тих місцевостях, де вони проживали. Щодо інших свят варто згадати храмові чи престольні, які відзначалися в день освячення церков у тій чи тій парафії. Про ставлення жителів сіл до відзначення храмових свят може свідчити такий приклад: 26 жовтня 1962 року в с. Тернавка Герцаївського району Чернівецької області в день храмового свята із 538 працездатних колгоспників на роботу не вийшли 308 осіб.

Значну активність у Чернівецькій області проявляла *єврейська громада*, яку у Чернівцях було перереєструвано 18 червня 1945 р. До осені цього ж року в Чернівцях існував рабинат (11 осіб). Уповноважений класифікував іудейську громаду в Чернівцях як «зручне прикриття для праці ізраїльського посольства у Москві і Варшаві, різних капіталістичних країн, що проводять ворожу політику». 7 лютого 1949 р. був арештований рабин синагоги по вул. Міцкевича Давидець та 2 членів правління Ліндер і Сагал. Їх звинуватили в гуртуванні навколо синагоги антирадянських елементів. З цього приводу радянська пропаганда писала: «Під особливим прицілом західних диверсійно-пропагандистських центрів і буржуазно-націоналістичної агентури, сіоністських організацій і клерикальних організацій знаходиться і Чернівецька область». Як наслідок, Садгірську громаду іудеїв влада зняла з реєстрації у 1956 р., Хотинську – 1957 р., інші – у 60-х роках ХХ ст. [197, с. 70].

Серед усіх протестантських конфесій *євангельські християни-баптисти* мали в Чернівецькій області одну з найрозгалуженіших і міцних структур, незважаючи на те, що влада використовувала різні форми і методи переслідувань представників цієї конфесії. Серед них – конфіскація майна, заборона на реєстрацію, штрафи, арешти, відверті незаконні судилища, шантаж тощо. Обласні уповноважені, секретарі районних рад створювали на місцях агентурні апарати, за допомогою яких намагалися тримати баптистські

громади під постійним контролем. В. Боднар зазначає, що ЄХБ широко відзначали свята, використовуючи їх для пропаганди свого культу (Новий рік, Різдво, Хрещення, Стрітєння, Пасха, Вхід в Єрусалим, Вознесіння, Трійця, Преображення Господнє, свято жнив, свято єдності). Проведення цих та інших дійств суворо контролювалися органами влади. Наприклад, про свята жнив та єдності, які проходили у с. Ширівці Заставнівського р-ну, виконком сільради звітував, що порушень громадського порядку під час святкувань не було. Натомість, у с. Виженці Вижицького р-ну під час свята пресвітер Павлюк виступав з критикою радянської влади та вчителів, які переслідують дітей у школі за їхні релігійні погляди. У Путильському районі на Різдво баптисти їздили на чотирьох машинах і колядували. Одну з них районна міліція затримала, проте три машини поїхали в інші села.

Водночас органи влади намагалися об'єднувати громади євангельських християн-баптистів з громадами християн віри євангельської (п'ятидесятниками). Це робилося для того, щоб ефективніше впливати на вірян та стежити за їхньою діяльністю. Наприклад, у 1973 р. баптистська громада с. Межиріччя під тиском владних структур об'єдналася з трьома групами п'ятидесятників сіл Межиріччя та Їжівців. Проте група баптистів на чолі з Іонашком відкололася від громади, вбачаючи в об'єднанні конфесій «радянську руку». Водночас група п'ятидесятників на чолі з Р. Мотреску, яка спочатку приєдналася до баптистів, згодом вирішила перейти до адвентистів сьомого дня. Щоб вивчити діяльність т. зв. «екстремістів» Іонашка, Мотреску, Фрунзи, Калінеску, з обласного центру направили відповідальних осіб. Окремі баптисти виступали проти влади і не бажали реєструвати свої громади. Зокрема, це стосується баптистів с. Тарасівці Новоселицького р-ну. Їх пресвітерів суворо попередили, що притягнуть до кримінальної відповідальності. Неодноразово викликали до сільської ради зс. Динівці (Дінауци) Новоселицького р-ну проповідника Тодорончука і пресвітера Паламарчука настійливо рекомендували припинити роботу з дітьми.

У 1960 – 1970-х рр. ХХ ст. опозиційні христини-баптисти почали проводити хрещення без санкції державних органів. У свою чергу, комуністичний режим застосовував цілий комплекс єзуїтських методів, щоб запобігти та залякати віруючих, які здійснювали цей обряд. Віруючі цьому опиралися та писали скарги у вищі органи влади, інформуючи їх про розгін, побиття, арешти, ув'язнення їхніх пресвітерів, членів церкви, які організовували хрещення ново навернених [305, с. 115].

Наприкінці 1970-х років почалася нова хвиля вимог щодо повернення відібраних у ЄХБ молитовних будинків. Зокрема, 11 березня 1979 р. надійшла колективна заява відвіруючих с. Вітрянка про повернення будинку, яким вони користувалися до 1944 р. За радянської влади будівлю використовували як сільський клуб, потім – як квартиру для учителів. Напередодні, 23 лютого, до уповноваженого прийшли 8 осіб баптистів і заявили: якщо їм не віддадуть будинок – відмовляться від реєстрації. З подібною скаргою звернулися 40 осіб громади с. Чепонеси Хотинського р-ну, котрі вимагали зареєструвати їхню релігійну громаду й повернути колишнє приміщення молитовного будинку. Їх конфіскований молитовний дім обладнали під колгоспний зерносклад. У скарзі повідомлялось, що прохання надіслано і до Москви, у результаті чого їм пообіцяли вирішити проблему якнайближчим часом. «Пройшло шість місяців, але відповіді немає. Звертаємося ще раз. Побачимо, яку ми свободу захищали від фашистських загарбників», – писали баптисти. У 1981 р. члени громади євангельських християн-баптистів с. Поляна Хотинського району два рази писали до Ради у справах релігій УРСР, щоб їх зареєстрували. У відповідь їх двічі штрафували. Аналогічна скарга надійшла від баптистів с. Багринівка Глибоцького р-ну про виділення будинку для моління. Їм відповіли, щоб вони ходили молитися до с. Нижні Петрівці Сторожинецького р-ну за 29 км, де вони приписані до громади.

Протестантська течія *п'ятидесятників* на території Закарпаття та Буковини заявила про себе в 1930-х рр. під впливом місіонерів з Румунії. У регіоні діяли течії воронаєвського напрямку, а також незначна кількість

п'ятидесятників-сіоністів, зокрема в с. Рокитне Новоселицького р-ну. У 1945 р. уповноважені Ради у справах релігійних культів домоглися входження християн віри євангельської (п'ятидесятників) до складу громад євангельських християн-баптистів, оскільки їхні віровчення є спорідненими. Однак не всі п'ятидесятники позитивно сприйняли об'єднання. Учасники, які були проти укрупнення, почали збиратися нелегально, пророкували падіння Радянського Союзу. Про п'ятидесятників у характеристиках, які надавали органи влади, говорилося, що вони «крайне реакційного спрямування, не захищають батьківщину у збройних силах СРСР, не беруть участі у громадському житті і не реєструються».

Нерідко у Закарпатській та Чернівецькій областях п'ятидесятники відмовлялися об'єднуватися з баптистами. Так, у с. Стерче Глибоцького району Чернівецької області п'ятидесятницька громада, об'єднана з баптистами, прагнула стати самостійною. Її представники вимагали дозволу на реєстрацію, заявляючи, що баптисти їх ображають і обзивають душевнохворими. Однак представники влади їм відмовляли, мотивуючи тим, що в Москві відбулося об'єднання п'ятидесятників з євангельськими християнами баптистами, тому і їм треба дотримуватися єдності [259, с. 34].

Поява автономно зареєстрованих громад ХВС спричинила загострення відносин у об'єднаннях Спілки ЄХБ. У багатьох регіонах, на думку уповноважених, склалася критична ситуація. Конфлікти між п'ятидесятниками і євангельськими християнами та баптистами мали місце і раніше, але з середини 1970-х рр. вони набули гострішого характеру і майже повсюдного поширення. До Ради у справах релігій при РМ УРСР надходили тривожні сигнали з Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Рівненської та інших областей. Варто зазначити, що оскільки об'єднання було інспіроване радянською владою і не відповідало інтересам жодної зі сторін, то бажання зміцнювати союз не виникало ні в п'ятидесятників, ні в євангельських християн і баптистів. ХВС прагнули втілювати свої особливості богослужіння і перш за все молитися «іншими мовами». У свою

чергу євангельські християни і баптисти остерігалися поширення впливу п'ятидесятницьких ідей серед своїх громад.

В. Боднар констатує, що специфічною, буковинською течією були *назаряни*. Релігійний рух виник на початку ХХ ст. в Угорщині і пізніше поширився на територію Чехії, Словаччини, України. Ідеологія назарян була спрямована проти традиційних церков, ієрархії, культу мощів святих тощо. Представники цієї течії назарянином називали Ісуса Христа під час його земного життя. Відповідно, себе вважали справжніми послідовниками Христового вчення. У СРСР назаряни діяли лише на Буковині. Вони дислокувались у 6 селах Глибоцького району. Їхні громади виникли тут переважно в 1930-х рр. Віровчення принесли буковинці, які воювали на фронтах Першої світової війни і, перебуваючи за межами свого краю, познайомилися з віруючими цієї конфесії [197, с. 167].

Активністю у Чернівецькій області відзначалися *адвентисти сьомого дня*. У 60-х – 70-х рр. ХХ ст. до чернівецької спільноти адвентистів сьомого дня, як однієї з найчисельнішої в Україні, для обміну досвідом роботи постійно навідувалися пресвітери з Молдови [197, с. 167]. Зокрема, у грудні 1968 р. адвентистські діячі з'їхалися у с. Клішківці на похорон пресвітера П. Костомського. Там зустрілися проповідники Молдавської РСР, Львівської області. У цей же період у течії адвентистів стався розкол, оскільки пресвітери Колбач та Парасей, як звітував до Києва уповноважений Ради в справах релігій П. Подольський, «розділили між собою сфери впливу» в Чернівецькій області та рукоположили однакову кількість пресвітерів. Д. Парасей висвятив у сан пресвітерів Андрійчука, Федуна, Демчука, Нагірного (останні троє з Чернівців), водночас він підтримував нелегальний зв'язок з Белінським, Вовком, Чуньківським, Паладійчуком, Григоряком та іншими, з якими часто вирішував питання про посилення ролі проповідників і заснування неофіційної «Ради проповідників» у Чернівецькій області [197, с. 167].

Релігійної обрядовості дотримувалися адвентисти Закарпаття. Згідно з підрахунками уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів

СРРС у Закарпатській області у 1971 р. було офіційно зареєстровано 10 громад АСД. Географія поширення адвентизму в області: м. Мукачево (115 віруючих, пресвітер-проповідник І. Химінець), м. Виноградово (73 віруючих, пресвітер-проповідник Ф. Капітан), м. Берегово (85 віруючих, пресвітер-проповідник М. Доктор), с. Мужієве, Берегівський район (31 віруючий, пресвітер-проповідник О. Белла), с. Ільниця, Іршавський район (174 віруючих, пресвітер-проповідник С. Луцьє), с. Буштино, Тячівський район (28 віруючих, пресвітер-проповідник І. Капітан), с. Добрянське, Тячівський район (35 віруючих, пресвітер-проповідник М. Фера), с. Бедевля, Тячівський район (53 віруючих, пресвітер-проповідник П. Шелевер), с. Олександрівка, Хустський район (37 віруючих, пресвітер із м. Виноградово), с. Кобелецька Поляна (45 віруючих, пресвітер-проповідник І. Куриляк) [19, арк. 29].

У 1981 р. група віруючих АСД с. Чорний Потік Іршавського району і віруючі ЄХБ с. Верхнє Водяне Рахівського району зверталися із заявами до апарату Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР із проханням реєстрації їх релігійних громад в органах влади. У звіті уповноваженого відзначено, що «авторам заяв роз'яснено, що вони мають можливість задовольнити свої релігійні потреби в зареєстрованих релігійних громадах...» [23, арк. 136].

Активізація діяльності церкви АСД у західноукраїнському регіоні, зокрема Закарпатті та Буковині, змушувала Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР прискіпливіше придивитися до особливостей віровчення цієї релігійної спільноти. У документі під назвою «Довідка про так званий церковний порядок, який насаджують адвентистські проповідники і інші служителі культу у якості «уставу» громад АСД в нашій країні» (1971 р.) констатовано, що хоча релігійні громади адвентистів в нашій країні не є членами міжнародного Союзу АСД, «проповідники інші служителі культу багато років переконують єдиновірців, що тільки будуючи церкву на основі цього «уставу» вони будуть спасенні... Автори уставу виступають проти

автономності помісних церков, проти будь-якої незалежності чи самодостатності дій віруючих» [19, арк. 65].

Партчиновники констатували, що наскрізною лінією уставу проходить теза про те, що віруючі повинні зберігати свою церкву у цьому «гріховному світі», не визнавати ніякого іншого авторитету і ніяких інших законів крім Божих». У документі також констатовано, що ніякі релігійні установчі положення не можуть бути керівним документом для релігійних товариств і віруючих, якщо вони суперечить законодавству про релігійні культу. Зазначено, що у Декреті про відокремлення церкви від держави і школи від церкви чітко вказано на те, що ніхто не може посилаючись на свої релігійні переконання ухилятися від виконання своїх громадянських обов'язків. «Аналіз цього церковного порядку показує, що багато із положень, про які вказано в уставі, протирічать законодавству ССРСР про релігійні культу..., штовхають віруючих на шлях його порушення», – резюмували у Раді у справах релігій [19, арк. 67].

У Чернівецькій та Закарпатській областях значних репресій зазнали *свідки Єгови*. У Чернівцях група свідків Єгови розкололася на кілька напрямків:

- зятиківська група у складі 25 осіб (пресвітер В. Гаврилюк з активістами А. Бугояном, І. Рожком, Ф. Галіщукот таін.);
- група нейтралістів (30 осіб), яка домагалася легалізації діяльності;
- русилівсько-рутефордська група, що проіснувала до 1980 р. [474, с. 208].

Після прийняття постанови ЦК КПУ від 2 серпня 1968 року «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КП України «Про посилення роботи партійних організацій по викриттю ворожої діяльності секти єговістів», обкоми КП України встановили, що єговістське підпілля діє не в 16 областях УРСР, як це вважалося до прийняття постанови, а у 22 [474, с. 209].

Одразу ж зауважимо, що переслідування владою свідків Єгови мали системний характер. Зокрема, у 1966 р. схопили й заарештували пресвітера В. Амарія під час ведення ним «антирадянської пропаганди». У с. Боянчук Заставнівського р-ну на приватному помешканні виявлено нелегальні збори свідків Єгови. Окрім засудження найбільш активних членів цієї конфесії, чимало єговістів було притягнуто до адміністративної відповідальності. Так, у 1968 р. в с. Черлена Новоселицького району оштрафували І. Бабіна, К. Бабіна, Г. Чернушка на 50 крб. кожного. У с. Костичани оштрафували активіста Г. Гарабаджіу (також на 50 крб.). У 1972–1973 рр. сфабрикували новий процес над єговістами Хотинського району. Було засуджено до різних строків ув'язнення п'ять осіб: С. Дудку, С. Дойну, І. Лабу, Л. Микитяк, Д. Микитюк. Саме в 1970-х рр. відбулася значна частка іна усіх судових процесів над свідками Єгови. Так, 23 травня 1970 р. у с. Старий Вовчинець виїзною сесією народного суду розглянуто справу єговістів Г. Теофана, Г. Пауля, Т. Патраша, які відмовилися від служби в радянській армії. Всім їм присудили по три роки в'язниці у присутності 300 їхніх односельців. На думку працівників владних органів, такий суд мав відіграти відповідну виховну роль [474, с. 209].

Незважаючи на репресії, діяльність єговістів не припинялася. Вони організовували нелегальні збори в дев'яти селах Новоселицького району (211 осіб). У Сокирянському районі станом на вересень 1973 р. існували нелегальні групи єговістів, які проводили зібрання в чотирьох населених пунктах, а саме: у Шишківцях, Селищі, Грубному, Сокирянах. Протевладним структурам важко було встановити місця проведення цих зборів. Було виявлено групу єговістів із 10-и осіб у с. Ропча Сторожинецького району, яка складалась з 8 румунів і 2 українців.

Особлива активізація свідків Єгови завжди фіксувалася у пасхальні дні. Так, у Новоселицькому і Глибоцькому районах негласні помічники влади виявили 8 нелегальних випадків молитовних зборів представників цієї конфесії. На всіх учасників зібрань склали акти і викликали у райцентри на

профілактичні бесіди. 30 березня 1973 р. працівники органів КДБ викрили нелегальні збори у с. Добринівці, що проходили під прикриттям відзначення іменин. 15 вересня цього ж року в цьому селі 6 осіб зібралося на квартирі громадянина Панчишина на моління під виглядом того, ніби вони варять варення. Всіх їх було оштрафовано по 50 крб. Також в них провели обшуки й вилучили єговістську літературу.

Таким чином, матеріали соціологічних досліджень, звіти уповноважених Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР свідчать про те, що на Буковині та Закарпатті зберігалася традиційно високий рівень релігійності населення. Цей факт місцеві чиновники пояснювали «історичними традиціями» та «негативним впливом старшого покоління на молодь». Легально функціонували громади РПЦ, АСД, ЄХБ, які однак також зазнавали утисків у релігійній сфері, що вилилося у хвилю надісланих до партчиновників скарг та звернень. У значно гіршому становищі перебували підпільні греко-католицькі громади, нелегальні групи АСД, п'ятидесятників, єговістів, які, однак, не припиняли функціонування та продовжували дотримуватися традиційної обрядовості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Процес формування сучасного конфесійного простору Закарпаття та Буковини був тривалим, суперечливим, залежав від багатьох факторів, що привело до значних відмінностей у конфесійній структурі населення. У 1960 – першій половині 1980-х рр. у регіоні простежувалися територіальні диспропорції та відмінності темпів зростання релігійних громад православної, католицької, протестантських конфесій.

Після ліквідації УГКЦ (1946 р.) домінуючі позиції на Буковині та Закарпатті зайняла РПЦ. Станом на 1 січня 1969 р. у Закарпатській області нараховувалося 505 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, в 479-х

церковних спорудах постійно проводилися молитовні зібрання. На початку 1970-х рр. була зареєстрована 41-а релігійна громада РКЦ і 81 реформістська релігійна громада. У Чернівецькій області значний вплив зберігала РКЦ (45 громад, 11340 віруючих). Згідно з підрахунками уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРРС у Закарпатській області у 1971 р. було офіційно зареєстровано 10 громад АСД.

У середині 1970-х рр. чимало релігійних громад РПЦ на Закарпатті припинили свою діяльність. На Буковині «від часу приходу радянської влади» з реєстрації знято / закрито 181 культову споруду РПЦ (станом на 1977 р.). В області діючою залишилась 261 громада РПЦ і 82 – інших конфесій. Нараховувалося 163 священики, 2 диякони, 18 псаломщиків.

Значного поширення на Буковині набуло віровчення ЄХБ (станом на 1977 р. у Чернівецькій області функціонувало 50 баптистських громад, 6649 віруючих). У 1970-х рр. державно-партійні органи влади зуміли легалізувати підпільні релігійні громади у с. Дубівка, с. Молодія (74 осіб), м. Новоселиця (200 осіб), с. Репужинці (180 осіб). Як і в Галичині та Волині, виведення громад ЄХБ з підпілля проводилося для забезпечення дієвого контролю за процесами в протестантському середовищі. Однак в області й надалі продовжували діяти 18 громад ХВС (990 віруючих). Також станом на 1984 р. зафіксовано 64 єговістські громади на Закарпатті та 18 – на Буковині.

Боротьба з релігійністю населення – один із визначальних напрямів діяльності державно-партійних органів влади Буковини та Закарпаття. Боротьба з незаконною діяльністю зареєстрованих / незареєстрованих релігійних громад, освоєння раніше закритих культових будівель, нагляд за релігійними дисидентами, насадження атеїстичного світогляду стали базовими векторами діяльності місцевого партійного активу.

У досліджуваній період у Закарпатській, Чернівецькій областях продовжувалося нищення православних, католицьких, протестантських храмів, зазнавали переслідувань священики, впроваджувалася нова радянська обрядовість. Пожвавленню окреслених процесів сприяла

постанова Ради Міністрів УРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культу» (1969 р.). На Закарпатті та Буковині виконання основних положень цієї постанови перебувало на особливому контролі місцевих апаратів Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

На початку 1970-х рр. для боротьби з релігійністю населення місцеві державно-партійні органи влади розпочали масово кампанію щодо створення комісій щодо впровадження у життя і побут нових радянських свят і обов'язків, комісій сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культу. Члени комісій здійснювали постійний нагляд за діяльністю релігійних громад і церковнослужителів щодо додержання ними законодавства про релігійні культу; сприяли Виконкомам у перевірці скарг громадян з питань порушення законодавства про релігійні культу; аналізували релігійну обрядовість у певному регіоні; звертали увагу на факти втручання служителів культу у фінансово-господарську діяльність релігійної громади; вивчали ідеологічну діяльність церков та спільнот, форми методів роботи служителів культу щодо збереження свого впливу серед населення; дбали про «охорону дітей і підлітків від впливу церковників» тощо.

Тиск карально-репресивної системи на віруючих не привів до «затухання» численних конфесій, які у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. продовжували функціонувати на Буковині та Закарпатті. Жителі регіону усіх церков та спільнот, за невеликим винятком РПЦ, активно протестували проти антирелігійних заходів партчиновників: писали звернення до республіканських, місцевих державно-партійних органів влади; самовільно відкривали культові споруди; проводили легальні / підпільні богослужіння; не віддавали ключі від церков представникам влади тощо. Місцеві органи влади визнавали, що не дивлячись на те що релігійна обрядовість у населених пунктах регіону залишалася високою, нова громадянська обрядовість впроваджувалася в побут трудящих повільно, обрядові комісії сільрад працювали здебільшого неефективно, нерідко саботуючи ухвали обласних, районних партійних, радянських структур.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі розв'язано наукове завдання, яке полягало у всебічному аналізі особливостей церковно-релігійних процесів у західних областях Української РСР у контексті суспільно-політичних, соціокультурних процесів другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Політика радянської держави щодо релігійних організацій упродовж другої половини ХХ ст., за винятком декількох періодів, була безперервним наступом влади на духовні інституції з метою обмеження або заборони їх функціонування. Яскравий Приклад у цьому контексті – західноукраїнські області. У порівнянні з довоєнним періодом, розподіл конфесійних прихильностей населення західних областей Української РСР зазнав деяких змін. У західноукраїнському регіоні у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. легально / нелегально функціонували практично усі релігійні громади, які існували у цей період в Українській РСР. Серед найпоширеніших конфесій – нелегальні громади УГКЦ, а також лояльні до влади православні та римо-католицькі общини, нелегальні громади адвентистів-реформістів, свідків Єгови, покутників, п'ятидесятників та ін. Особливість західноукраїнських областей – партійно-державні органи влади надавали підтримку РПЦ з метою зменшення впливу греко-католицьких віруючих та так званих «сектантських церков і спільнот».

Незважаючи на перебування у «катакомбах», важливу роль у процесі патріотичного освідомлення населення відіграла УГКЦ. У 1946 р. церква була загнана радянською владою у підпілля, що започаткував нову, трагічну сторінку в її історії. Проте насильницьке возз'єднання з РПЦ не похитнуло віри греко-католиків у можливість відновлення повноцінного функціонування своєї Церкви УРСР, що у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. привело до загострення державно-церковних відносин у Галичині та Закарпатті. Для протидії поширенню греко-католицизму у

західноукраїнському регіоні влада широко використовувала методи пропаганди серед місцевого населення, можливості РПЦ, застосовувала репресії до найактивніших віруючих та священослужителів. Однак, незважаючи на вжиті заходи, уніати не втрачали надії на відновлення функціонування Церкви в УРСР, про що свідчать їх численні листи до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати релігійні громади (формально православні), самовільно захоплені церкви в окремих місцевостях регіону, дотримання греко-католицької релігійної обрядовості, підпільне висвячення духівництва.

У другій половині ХХ ст. в Українській РСР продовжували функціонувати (легально, підпільно) сотні протестантських громад та спільнот, які проводили релігійні зібрання, відвідували молитовні будинки, дотримувалися релігійності ігноруючи радянське законодавство про релігійні культури. Центральні та місцеві органи влади у відповідності до марксистсько-ленінської теорії намагалися не допустити збільшення мережі їх релігійних громад, методами репресій та переслідувань спробували зменшити релігійну активність віруючих.

Релігійний карта західноукраїнських областей не була однорідною. Так, Галичина, а також Закарпаття стали центром відродження УГКЦ в УРСР. Практика показала, що у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях воз'єднання греко-католицької та православної церков в більшості випадків виявилось формальним. Активні прибічники унії, головним чином священники, які займали керівне становище в ГКЦ, разом із ченцями і черницями відмовилися визнати православну церкву і перенесли свою діяльність у підпілля, отримуючи підтримку населення. Упродовж 1960 – початку 1980-х рр. підпільно висвячувалися священнослужителі, діяли т. зв. «домашні церкви», віруючі таємно сповідалися та здійснювали інші культові обряди, що свідчить про діяльність церкви, яка, однак, не могла набути легального характеру.

Радянська влада проводила масові репресії греко-католицького духовенства, із особливою ненавистю ставиться до мирян, які не відреклися унії. Незважаючи на репресії, греко-католицькі громади у західних областях УРСР, де факто, продовжували функціонувати до часу виходу із підпілля. Один із напрямів боротьби місцевих органів влади із уніатами полягав у негласній підтримці РПЦ у другій половині ХХ ст. Саме Православна церква у цей період зайняла домінуючі позиції в західноукраїнських областях, особливо у традиційно православному Волинському регіоні. Компартія не тільки підтримувала РПЦ, але й активно використовувала її для боротьби із «запроданськими», «неугодними» церквами, що особливо помітно на прикладі Закарпаття. У таких умовах греко-католицькі віруючі часто намагалися несанкціоновано проводити богослужіння, що нерідко приводило до репресій, арештів, накладення значних грошових штрафів.

Значного поширення у західноукраїнських областях набув протестантизм, особливо у Волинському регіоні у формі баптизму та п'ятидесятництва, а також на Львівщині – у формі адвентизму. Період другої половини 60-х – початку 1980-х років став одним із найскладніших для віруючі цих Церков зважаючи на репресії, примусові виселення, арешти, гоніння, переслідування, змушення до прилюдного зречення віри. У цей же час в УРСР функціонувала значна кількість малих за чисельністю релігійних груп, з-поміж яких чи не найбільшою були громада Свідків Єгови. В інформаційних звітах уповноважених Ради у справах релігій, Свідки Єгови входили до категорії «незарєєстрованих і підпільних сект». У досліджуваний період їх релігійні громади набули особливого поширення у Закарпатті, Львівщині, у Волинській і Тернопільській областях. Говорячи про розвиток та діяльність дрібних релігійних течій на території УРСР, необхідно зазначити, що вони становили невід'ємну складову загальної мережі протестантських конфесій. У західних областях УРСР, зокрема, функціонувала релігійна громада менонітів. зафіксовано діяльність Апокаліпсистської Христової церкви, з'являються поодинокі дані про

підпільну діяльність таких дрібних релігійних течій, як «червонодраконівці», «суботники». У Чернівецькій областях радянська влада зафіксувала діяльність старообрядців. Більшість віруючих цих конфесій свідомо уникали будь-яких контактів з владою (не визнавали носіння зброї, боялись отримання документів, зокрема паспортів, уникали виборчих процесів тощо).

ЦК КПУ, обкоми західноукраїнських областей намагалися максимально приховати перед громадськістю краю достовірну кількість віруючих, або ж узагалі показували їх відсутність на релігійній карті регіону. Де факто, у західних областях України частка віруючого населення була значно вищою, ніж в СРСР загалом. У 60 – 80-х рр. ХХ ст. у західноукраїнських областях була остаточно сформована мережа підпільних керівних центрів, навчальних закладів, діяльність самвидаву, завуальована система заборонених видів роботи з віруючими. Релігійні переконання у Галичині, Буковині, Закарпатті, Волині, за даними соціологічних досліджень, отриманих безпосередньо від віруючих людей, були характерними не тільки для пересічних громадян, але й багатьох партчиновників, працівників промислових підприємств. Дещо нижчі показники релігійного самовизначення зафіксовані серед працівників шкіл, дошкільних закладів, установ культури, охорони здоров'я та органів сільського державного управління, спеціалістів сільського господарства. Виявлено безліч фактів які свідчать про те, що від релігійних звичаїв і традицій не збирались відмовлятися комсомольці, активісти, а також члени Компартії та профспілкових організацій.

Зростання релігійної свідомості населення, посилення активності греко-католицьких віруючих та духівництва, спроби реєстрації знятих з обліку релігійних громад, самовільні відкриття закритих культових споруд, зменшення впливу атеїстичної пропаганди на місцеве населення – базові чинники, які характеризують державно-церковні відносини у західноукраїнських областях досліджуваного періоду. У період розвинутого соціалізму значні зусилля державно-партійні органи радянської влади

докладали до пропаганди атеїзму та боротьби із релігійністю населення. У цьому контексті західноукраїнські області відігравали особливу роль, адже у краї зосереджувалася значна кількість культових споруд, а релігійність населення була значно вищою за офіційні загальнореспубліканські показники. КПУ проводила конкретні заходи щодо посилення антирелігійної пропаганди у західноукраїнських областях, а також пропаганди переваг радянського способу життя. Діяльність релігійних громад обговорювалася на нарадах уповноважених Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у областях Західної України, партійних зборах різних рівнів, зборах ідеологічного активу районів, семінарах культпросвітніх працівників, обласних, районних атеїстичних конференціях. Відзначено, що значну увагу Компартія України приділяла ЗМІ, які повинні були б висвітлювати історичні аспекти «антинародної суті уніатства».

У 1960-х – першій половині 1980-х рр. радянські органи влади продовжували цілеспрямовану діяльність щодо припинення функціонування протестантських церков і спільнот. Під особливим наглядом влади перебували віруючі церкви АСД, п'ятидесятники, ЄХБ, свідки Єгови, про що свідчать документи радянських органів влади із грифом «таємно». Акцентовану увагу Комітет державної безпеки (КДБ), місцеві уповноважені Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР приділяли підпільним громадам тих церков і спільнот, які не бажали виходити із підпілля. Щодо цих віруючих влада застосовувала репресивні заходи, намагалася чинити морально-психологічний тиск та всіляко дискредитувала за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ) серед широкого загалу. Однак не зважаючи на вжиті заходи, зокрема спроби поширення атеїстичного світогляду, впровадження радянської обрядовості, серед віруючих-протестантів зафіксовано доволі високий рівень дотримання релігійної обрядовості, а кількість їх релігійних громад у 1960-х – 1980-х рр. не тільки не зменшувалася, але й демонструвала стійку тенденцію до збільшення.

Компартійні документи із грифом «таємно» дозволяють констатувати, що партійно-державні органи влади УРСР у 1960-х – 1980-х рр. не досягли особливих успіхів у питанні контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, особливо у західноукраїнських областях. Окреслену тезу яскраво підтверджують (а) численні листи віруючих до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати ліквідовані / нові релігійні громади, (б) спроби релігійних активістів самовільно відкрити недіючі культові споруди в окремих місцевостях УРСР, (в) впровадження у побут релігійної обрядовості, (г) підпільне висвячення духівництва тощо. З'ясовано, що для протидії поширенню релігійності серед населення республіки КПУ широко використовувала методи атеїстичної пропаганди, застосовувала репресії до найактивніших віруючих та священнослужителів.

Поширена в українській історіографії теза про високий рівень маніфестованої релігійності в західних областях УРСР у досліджуваний період знайшла своє підтвердження після скрупульозного аналізу архівних матеріалів, які стосуються таких історико-етнокультурних регіонів України як Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Традиційно у цілому регіоні рівень релігійності був вищим у старших вікових групах, порівняно з молодшими, та серед жінок, порівняно з чоловіками. Основну роль в організації та об'єднанні релігійних громад, не дивлячись на масові закриття культових споруд, відігравали священники, пресвітери. Законодавчі, нормативно-правові акти ставили поза законом не тільки греко-католицьких віруючих, але й цілі напрями в протестантизмі. У таких умовах, духовенство нерідко відхилялося від канонічних правил, спрощувало деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, пасок тощо).

У досліджуваний період першочерговим завданням релігійних громад було намагання виробити таку модель співпраці з владою, яка б дозволила функціонувати в офіційно атеїстичній державі. Виняток – уніати, свідки Єгови, дрібні релігійні групи, які радянсько-партійні органи влади

таврували як «зрадників», «ворогів радянського народу». Діяльність лояльних до влади релігійних громад відбувалася на тлі тотального поширення атеїстичного світогляду. До його формування була причетна уся вертикаль радянсько-партійної системи управління – обкоми партії, уповноважені в справах релігій, різноманітні комітети у структурах виконкомів, громадські організації (товариство «Знання»), наукові інституції, музеї атеїзму, соціологічні центри, педагоги та ін. Ці органи влади вели боротьбу із такими «порушеннями» радянського законодавства, як відмови виконання громадських обов'язків в релігійні свята з релігійних мотивів, відмова від участі у виборах, заклики до молитв за «в'язнів совісті», організоване навчання дітей релігії, відмова призовників з родин віруючих приймати військову присягу і брати до рук зброю з релігійних мотивів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ

Ф. Р-4648. Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники.

Оп. 1.

1. Спр. 2. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории УССР по состоянию на 1 ноября 1944 г. Т. 1. 205 арк.

2. Спр. 40. Информация и докладные записки уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозных объединениях, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1949 г., 17 арк.

Оп. 2.

3. Спр. 29. Информация и справки уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики, о религиозных объединениях, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1947 г., 20 арк.

4. Спр. 102. Списки общин и групп пятидесятников, не присоединившихся к ВСЕХБ по УССР по состоянию на 1 января 1951 г., 49 арк.

5. Спр. 130. Докладные записки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях по областям УССР 1952 г., 13 арк.

Оп. 3.

6. Спр. 7. Информации и справки представляемые в высшие правительственные и партийные органы о положении и деятельности религиозных организаций в республике, 47 арк.

7. Спр. 8. Информации уполномоченного Совета о ходе подготовки и воссоединении униатской церкви с русской православной церковью в Западных областях Украины, 166 арк.

Оп. 4.

8. Спр. 263. Информационные и статистические отчеты за 1959 г., 67 арк.

9. Спр. 282. Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР за 1960 г., 184 арк.

10. Спр. 350. Информации Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, выписанные из протоколов заседаний Совета за 1964 г., 185 арк.

11. Спр. 111. Информационные отчеты за 1953 г., 152 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 24.

12. Спр. 2741. Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вопросы вероисповедания, церкви, молитвенные дома. Вопросы уполномоченных Совета по делам культов и православной церкви по УССР, 05.01.1953–24.12.1953, 449 арк.

Оп. 11.

13. Спр. 1649. Інформації обкомів Компартії України, Міністерств і відомств УРСР, ЦК ЛКСМУ, Укрпрофради про хід виконання постанови ЦК КПУ «Про заходи по реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду Партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС в галузі національних відносин,

посиленню інтернаціонального і патріотичного виховання населення», 272 арк.

Оп. 25.

14. Спр. 3329. Листи, інформації ЦК КПУ, обкомів партії, Ради в справах релігії при Раді міністрів УРСР, митрополита Київського і Галицького Філарета про релігійний стан у протестантських об'єднаннях республіки, заходах по протидії спробам адміністрації США втручатися у внутрішні справи України, святкування у м. Києві 1000-річчя введення християнства на Русі, 35 арк.

15. Спр. 3330. Інформації, огляди ЦК Компартії України, обкомів партії, Держтелерадіо УРСР про діяльність уніатських екстремістів у західних областях республіки і заходи до їх нейтралізації, основні напрями закордонної католицької і уніатської радіопропаганди, 91 арк.

Оп. 32.

16. Спр. 2659. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПУ до ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних органів, міністерства закордонних справ УРСР, Держтелерадіо УРСР, Раду у справах релігій при Раді Міністрів УРСР про загострення релігійної обстановки у ряді західних областей республіки та заходи щодо її нормалізації, про виступи на Заході за легалізацію УКЦ, про основні напрями зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою, інші питання релігій, 50 арк.

17. Спр. 2922. Записки, довідки, інформації ідеологічного відділу ЦК КПУ, Львівського обкому партії, Міністерства зовнішніх справ УРСР і держтелерадіо про основні тенденції у релігійній обстановці на Україні, міжнаціональні стосунки у західному регіоні, основні напрямки зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди, 27 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

**Ф. Р-1490. Уповноважений Ради у справах релігій по
Закарпатській області**

Оп. 2.

18. Спр. 78. Первичное отчёти горайисполкомов по линии католической, реформистской церкви, ЕХБ, АСД за 1989 год, 125 арк.

Оп. 3.

19. Спр. 23. Переписка с советом по делам религий при Совете Министров СССР, УССР о состоянии религиозных объединений в области, 1971 г., 140 арк.

20. Спр. 37. Жалобы и заявления по вопросам относящимся к религиозным культам и переписка по их рассмотрению, 1974 г., 86 арк.

21. Спр. 49. Докладные записки, справки, информации о нарушении законодательства о культах в области в течение 1977 – 1978 гг., 55 арк.

22. Спр. 62. Справки, информации о религиозном состоянии, прохождение больших религиозных праздников области, 1979 г., 54 арк.

23. Спр. 78. Справки, информации о религиозном состоянии, прохождение больших религиозных праздников области, 1981 г., 148 арк.

Оп. 4.

24. Спр. 98. Документи про діяльність залишків уніатства в області, 1981 р., 13 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. Р-393. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді

Міністрів УРСР по Волинській області

Оп. 1.

25. Спр. 8. Релігійна мережа і динаміка церковної обрядовості в області за 1975 – 1980 рр., 45 арк.

Оп. 2.

26. Спр. 123. Описание церквей стоящих на регистрации, 1981 г., 206 арк.

27. Спр. 151. Статистические и информационные отчеты за 1972 год, 102 арк.

28. Спр. 166. Доклады Уполномоченного по делам религий по Волынской области о состоянии и деятельности религиозных объединений в 1974 году, 19 арк.

29. Спр. 236. Годовые информационные отчеты о деятельности религиозных объединений в области, 1982 г., 84 арк.

Оп. 3.

30. Спр. 35. Листування уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, 1969 р., 148 арк.

31. Спр. 39. Листування уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, 1973 р., 82 арк.

32. Спр. 42. Листування уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, 1976 р., 169 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. П-1. Івано-Франківський обком Компартії України

Оп. 1

33. Спр. 5311. Записки отдела о совершенствовании учебы пропагандистских кадров, перестройке лекционной пропаганды, политико-воспитательной работе в общежитиях, обстановке в области в дни религиозных праздников и другим вопросам, 39 арк.

34. Спр. 5367. Информации в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины об отчетах и выборах, перестройке политического и экономического образования, совершенствовании международных отношений, интернациональном и патриотическом воспитании, реабилитации, работе с молодежью, обстановке в среде униатов. Отчет о работе комиссии и другие вопросы, 83 арк.

35. Спр. 5559. Листування з Львівським обкомом КПУ про політичну обстановку у Львівській області, 52 арк.

36. Спр. 5562. Інформації про виконання постанови ЦК Компартії України «Про розвиток суспільно політичної обстановки в Західному регіоні республіки і роботу первинних парторганізацій по її стабілізації», 26 арк.

37. Оп. 36

38. Спр. 44. Информации обкома партии в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам дальнейшего улучшения работы с молодежью, перестройки системы политической и экономической учебы трудящихся, усиления интернационального и патриотического воспитания населения, улучшения использования клубных учреждений и спортивных сооружений, организации охраны материнства и детства, развития базы строительства, ускорения решения продовольственного вопроса, преодоления пьянства, алкоголизма, наркомании в области, усиления борьбы с преступностью, очковтирательством и приписками, о проведенной работе по рассмотрению писем, предложений и апелляций, адресованных XIX Всесоюзной конференции КПСС, обсуждения тезисов ЦК КПСС к XIX Всесоюзной партконференции, об итогах о проведении отчетов и выборов в областной парторганизации, 129 арк.

39. Спр. 45. Информации, докладные записки, рабочие планы отделов обкома партии о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам соблюдения жилищного законодательства в организации квартирного учета и распределения жилья, участия комсомольских организаций в решении социально-экономических задач области, дальнейшего усиления гласности в работе партийных комитетов, преодоления негативных тенденций в деятельности некоторых самостоятельных формирований, нейтрализации униатско-националистических проявлений, ускорения научно-технического прогресса в условиях радикальной экономической реформы, улучшения коммунального, бытового обслуживания, продовольственного обеспечения населения, развития коллективного садоводства огородничества, увеличения

производства и закупок продуктов животноводства, укрепления трудовой дисциплины и использовании рабочего времени в народном хозяйстве области, усиления борьбы с пьянством и алкоголизмом, контроля за соблюдением коммунистами норм партийной морали, улучшения работы с документами, 175 арк.

40. Спр. 46. Информации, записки отделов обкома партии о состоянии религиозной обстановки в области, недостатках в организации производственно-экономического обучения трудящихся, состоянии трудовой дисциплины и использования рабочего времени в отраслях народного хозяйства области, о социально-экономическом развитии с. Конюхи Козовского района, 29 арк.

Оп. 38.

41. Спр. 3674. Отчеты, справки, информации отделов обкома Компартии Украины, горкомов, райкомов партии о выполнении постановлений секретариата обкома Компартии Украины по вопросам организационно-партийной и идеологической работы, 191 арк.

Оп. 39.

42. Спр. 26. Информации идеологического отдела Компартии Украины, райкомов партии, советских органов о выполнении постановлений секретариата, бюро обкома Компартии Украины по вопросам перестройки идейно-воспитательной работы, усиления патриотического и интернационального воспитания, улучшения медицинского обслуживания в селах области, использования клубных учреждений и спортивных сооружений, 163 арк.

43. Спр. 135. Информации идеологического, государственно-правового, аграрного отделов обкома Компартии Украины, райкомов партии, агропромышленного комитета о выполнении постановлений бюро обкома Компартии Украины по вопросам национально-культурного возрождения, укрепления социалистической законности и правопорядка, улучшения продовольственного снабжения населения, 128 арк.

44. Спр. 137. Информации обкома партии в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам трудоустройства выпускников институтов политологии и социального управления, предложений и замечаний к проектам нормативно-методологических документов Компартии Украины, Союзного договора, концепции новой Конституции Украинской ССР, организаторской и политической работы партийных комитетов по подготовке к проведению референдума СССР, наведения порядка в уплате, приеме и учете членских партийных взносов, совершенствования работы партийных организаций с молодежью, работы по укреплению партийных рядов, усиления влияния Компартии Украины на социально-политическую обстановку, ожидаемого состояния областной, городской и районных газет на 1972 год, укрепления законности, правопорядка и предупреждения преступности в области, рассмотрения писем трудящихся и приема граждан, 41 арк.

**Ф. Р-388. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді
Міністрів СРСР по Івано-Франківській області**

Оп. 1.

45. Спр. 13. Матеріали по питаннях релігій, 110 арк.

46. Спр. 31. Матеріали по питаннях релігії, 280 арк.

47. Спр. 39. Переписка с Советами по делам религий при Советах Министров СССР и УССР, горрайисполкомами по деятельности Уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР, 243 арк.

48. Спр. 44. Переписка с Советами по делам религий при Советах Министров СССР и УССР, горрайисполкомами по деятельности Уполномоченного Совета по делам религий, 262 арк.

49. Спр. 48. Переписка с Советами по делам религий при Советах Министров СССР и горрайисполкомами по деятельности Уполномоченного Совета по делам религий, 99 арк.

Оп. 2

50. Спр. 95. Информационные и статистические отчеты о состоянии религии, 264 арк.

51. Спр. 137. Документи (інформації, довідки, списки) про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь за 1977 рік, 80 арк.

52. Спр. 147. Статистичні звіти та інформації про стан релігії за 1980 рік, 183 арк.

53. Спр. 149. Документи (інформації, довідки, списки) про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь за 1980 рік, 69 арк.

54. Спр. 160. Інформації, доповідні записки, орієнтовки, відомості, зв'язані з релігією, направлені в місцеві радянські і партійні органи за 1982 рік, 44 арк.

55. Спр. 174. Спр. 149. Документи (інформації, довідки, списки) про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь за 1980 рік, 47 арк.

56. Спр. 191. Матеріали о наличии и деятельности униатов, покутников, монахов и монахинь, 213 арк.

57. Спр. 209. Статистичні звіти та інформації про стан релігії за 1987 рік, 229 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. П-3. Львівський обком Компартії України.

Оп. 9.

58. Спр. 80. Отчеты, справки, информации обкома партии в ЦК Компартии Украины об итогах работы сети партийного просвещения, о работе лекторских групп партийных комитетов, пребывании партийных делегаций в области Бараня ВНР, о работе по созданию в школах музеев и другие, 189 арк.

59. Спр. 231. Информации, докладные записки Уполномоченного совета по делам религий при Совете Министров СССР по Львовской области секретариату обкома о религиозной обстановке в области, юбилее по случаю 20-летия воссоединения греко-католической церкви с русской православной, состоянии использования недействующих культовых сооружений, 83 арк.

Оп. 19.

60. Спр. 135. Информации райкомов, горкомов партии в обком Компартии Украины о ходе выполнения постановления ЦК Компартии Украины от 27.11.1970 г. «О мерах по улучшению идейно-воспитательной работы среди трудящихся проживающих в пригородных населенных пунктах и работают в городах», о работе школ атеистов, сведения о кадрах атеистической пропаганды, 184 арк.

Оп. 25.

61. Спр. 52. Информации, справки обкомов, горкомов и райкомов партии и организаций о выполнении постановления ЦК КПСС «О политической работе среди населения Львовской области» и об усилении атеистического воспитания среди населения, др., 196 арк.

Оп. 28.

62. Спр. 81. Информации, докладные записки, письма, справки обкома Компартии Украины, горкомов, райкомов партии, организаций и учреждений о работе внештатного сектора партийной информации, о ходе отчетов и выборов в партгруппах области, выполнении критических замечаний и предложений, высказанных на городских и районных партконференциях, состоянии научно-атеистической пропаганды и другие, 223 арк.

Оп. 34.

63. Спр. 85. Информации обкома партии в ЦК Компартии Украины о создании городской газеты «Вечерний Львов», работе комиссии по выездам за границу, 30-летия Львовского церковного Собора, предупреждении несчастных случаев от взрывоопасных предметов, связи

науки с производством, роли искусства и литературы в интернациональном воспитании трудящихся, 41 арк.

Оп. 44.

64. Спр. 85. Информации обкома партии в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о политической обстановке в области, о работе Комиссии по выездам за границу при обкоме партии, об итогах поездки партийной делегации области в Перемышльское воеводство Польской Народной республики, о проведении недели советско-венгерской дружбы, о реагировании польских туристов на события в Польше, о встрече представителей советских органов с православным духовенством и другим вопросам, 70 арк.

Оп. 46.

65. Спр. 84. Информации обкома партии в ЦК Компартии Украины об улучшении идеологической, политико-воспитательной работы и лекционной пропаганды, о дружеских связях с братскими компартиями, об освоении культовых сооружений, 30 арк.

Оп. 53.

66. Спр. 63. Справки отдела пропаганды и агитации обкома партии, информации горкомов, райкомов партии, советских и правоохранительных органов о выполнении постановления бюро обкома партии от 27.03.1981г. «О серьезных недостатках в противодействии попыткам активизировать католическую церковь и восстановить униатство в селах Мшана Городоцкого, Завадов Стрыйского, Мужилевичи Яворовского районов», 134 арк.

Оп. 62.

67. Спр. 495. Документы про виконання постанови бюро обкому Компартії України «Про релігійну обстановку в області і заходи по поліпшенню атеїстичного виховання населення» (постанови, довідки, інформації), 23 арк.

Ф. П-4. Львівський міськком Компартії України.

Оп. 43

68. Спр. 32. Информации, справки, записки отдела, райкомов партии об идейно-воспитательной работе в трудовых коллективах, использовании многотиражных газет и радиовещания в борьбе с буржуазной идеологией, о перестройке политической и экономической учебы, о состоянии религиозной обстановке в городе, план работы отдела пропаганды и агитации, 7 арк.

Ф. Р-1332. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Львівській області.

Оп. 1.

69. Спр. 40. Постановления, указания Совета по делам религий при Совете министров СССР, 150 арк.

70. Спр. 43. Документы уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Львовской области, постановления, информационные записки и отчеты, планы работы, статотчеты и др., 250 арк.

Оп. 2.

71. Спр. 31. Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при СМ СССР по Львовской области /переписка, информационные записки, доклады, сообщения, отчеты и др., 233 арк.

72. Спр. 32. Документы Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по Львовской области (постановления Совета при СМ СССР, информационные записки, отчеты, справки, планы работы и др.), 143 арк.

73. Спр. 33. Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при СМ СССР по Львовской области (информационные письма, записки и отчеты, переписка и др.), 181 арк.

74. Спр. 34. Документы Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по Львовской области (переписка, информационные записки и отчеты, планы работы и др.), 188 арк.

75. Спр. 35. Постановления Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР: докладные информационные записки и отчеты о работе Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Львовской области, 124 арк.

76. Спр. 36. Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при СМ СССР по Львовской области (переписка, информационные записки, отчеты планы работы). Доклады председателя Совета по делам религиозных культов при СМ СССР «О политике папы Павла VI» и «Советское законодательство о культах и задачи по усилению контроля за его выполнением», 216 арк.

77. Спр. 37. Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при СМ СССР по Львовской области (постановления Совета, информационные отчеты и записки, планы работы, стат-отчеты). Лекции и доклады председателей Советов по делам религиозных культов при СМ СССР, 206 арк.

78. Спр. 40. Постановления, указания Совета по делам религий при Совете министров СССР, 150 арк.

79. Спр. 43. Документы уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Львовской области (постановления, информационные записки и отчеты, планы работы, статотчеты и др.), 250 арк.

Оп. 3.

80. Спр. 187. Одноразовий облік греко-католицьких релігійних груп у Львівській області, 10 арк.

81. Спр. 194. Інформаційно-аналітичні довідки про діяльність католицьких релігійних громад у Львівській області, 36 арк.

82. Спр. 208. Документи про зняття з реєстрації та знесення церковних споруд у Львівській області (заяви, фотографії культових споруд, виписки з протоколів). Том 1, 105 арк.

83. Спр. 229. Інформації та листування Уповноваженого Ради у справах релігій у Львівській області про процеси та явища, що проходять в релігійних громадах, 99 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. П-1. Тернопільський обком Компартії України

Оп. 1.

84. Спр. 91. Інформація про виконання постанов бюро обкому Компартії «Про критичні зауваження і пропозиції, висказані на пленумі обкому Компартії України 15 квітня 1988 р.», «Про роботу Тернопільського міськкому партії по виконанню постанови ЦК КПРС «Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань», про стан охорони і використання пам'ятників історії та культури в області, 118 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 1. Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії

України.

Оп. 2.

85. Спр. 2696. Отчеты и докладные записки Уполномоченных Совета по делам русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Черновицкой области о состоянии научно-атеистической работы, 1961 г., 86 арк.

Оп. 2.

86. Спр. 55. Переписка с духовенством и епархиальным управлением о работе церквей, 1952 г., 60 арк.

87. Спр. 62. Жалобы и заявления церковнослужителей, 1953, 79

арк.

88. Спр. 62. Жалобы и заявления церковнослужителей, 1954, 156

арк.

**Ф. Р-623. Уповноважений Ради у справах релігійних культурів
при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області.**

Оп. 2.

89. Спр. 186. Отчет о деятельности епархии за 1963 г., 75 арк.

90. Спр. 189. Информации о сектантских религиозных объединениях и о нарушителях законодательства о культе, 1963 г., 50 арк.

91. Спр. 191. Документы о работе комиссий содействия по организации контроля за выполнением религиозными общинами советского законодательства о культурах за 1963–1964 г.г. (информации, справки и др.), 1964 г., 142 арк.

92. Спр. 195. Документы о деятельности церкви и духовенства области (информации, справки и др.), 1964 г. 158 арк.

93. Спр. 204. Документы о деятельности церкви и духовенства области (решения, информации), 1965 г., 74 арк.

94. Спр. 209. Документы о работе комиссий содействия по организации контроля за выполнением религиозными общинами советского законодательства о культурах, 1965 г, 231 арк.

95. Спр. 216. Постановления и решения Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и областного совета народных депутатов по вопросам работы Уполномоченного Совета и деятельности церкви и духовенства, 1967, 15 арк.

96. Спр. 218. Информации и справки о деятельности церкви и духовенства области, 1968, 434 арк.

97. Спр. 232. Информации, справки и сведения о церковных доходах и расходах, о количестве совершенных религиозных обрядов, о деятельности религиозных обществ, 1969, 149 арк.

98. Спр. 233. Документы о деятельности церкви и духовенств

области (приказы, информации, сведения и др.), 1970, 301 арк.

99. Спр. 239. Документы о деятельности церкви и духовенств области (информации, справки и др.), 1970, 313 арк.

100. Спр. 241. Заявления и жалобы духовенства и верующих, 1971, 23 арк.

101. Спр. 244. Информации, справки и сведения о церковных доходах и расходах, о количестве совершенных религиозных обрядов, о деятельности религиозных обществ, 1972, 206 арк.

102. Спр. 245. Документы о деятельности церкви и духовенств области (информации, справки и др.), 1971 г., 206 арк.

103. Спр. 246. Документы по вопросам заключения и снятия с

104. регистрации религиозных общин (заявления, переписка и др.), 1971, 172 арк.

105. Спр. 250. Документы о деятельности церкви и духовенств области (информации, справки и др.), 1973, 241 арк.

106. Спр. 251. Документы по вопросам заключения и снятия с регистрации религиозных общин (выписка из протокола, заключения, переписка и др.), 1973 г., 126 арк.

107. Спр. 258. Заявления и жалобы духовенства и верующих за 1973–1974 г., 13 арк.

108. Спр. 271. Документы о деятельности церкви и духовенства области за 1977 – 1978 гг. (отчеты, информации, справки и др.), 1978 г., 312 арк.

109. Спр. 272. Документы о работе Уполномоченного Совета по вопросам регистрации религиозных общин (решения, заключения, информации), 1978 г., 53 арк.

110. Спр. 282. Документы о деятельности церкви и духовенства области (информации, справки и др.), 1978 г., 286 арк.

111. Спр. 311. Информации и справки о деятельности церкви и

духовенства області, 1982 г., 140 арк.

112. Спр. 313. Документы о результатах сноса и использования ранее закрытых культовых зданий за 1981–1983 г.г. (выписки из протоколов, заключения, информации), 1983 г., 239 арк.

113. Спр. 322. Информации и справки о деятельности церкви и духовенства области, о состоянии по соблюдению законодательства о религиозных культах, 1984 г. 181 арк.

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ АРХІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ

Ф. П-1. Персональні справи.

114. Спр. П-1-1-34. Інтерв'ю з о. Іваном Чав'яком від 22.03.1994, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська.

115. Спр. П-1-1-80. Інтерв'ю з о. Ярославом Тихим від 22.02.1994, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Ющик.

116. Спр. П-1-1-142. Інтерв'ю з єп. Филимоном Курчабою від 2.06.1993, м. Львів. Інтерв'юер: С. Смолюк.

117. Спр. П-1-1-147. Інтерв'ю з о. Василем Михайлюком від 13.05.1993, м. Львів. Інтерв'юер: С. Смолюк.

118. Спр. П-1-1-151. Інтерв'ю з о. Волосянком Миколою від 14.06.1993, м. Львів, Лічильниця ім. Шептицького. Інтерв'юер: С. Смолюк.

119. Спр. П-1-1-172. Інтерв'ю з о. Миколою Шаварином від 17.06.1993, м. Тернопіль. Інтерв'юер: С. Смолюк.

120. Спр. П-1-1-252. Інтерв'ю з о. Богданом Фіголем від 09.11.1993, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Б. Гудзяк.

121. Спр. П-1-1-265. Інтерв'ю з о. Орестом Гуглевичем від 03.03.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Г. Щерба. Присутні під час інтерв'ю: дружина Неоніла.

122. Спр. П-1-1-299. Інтерв'ю з о. Володимиром Сеньківським від 15.03.1993, м. Львів. Інтерв'юер: С. Смолюк.

123. Спр. П-1-1-305. Інтерв'ю з о. Василем Дацишиним від 01.04.1994, с. Завидовичі Городоцького району Львівської області. Інтерв'юер: Б. Гудзяк.

124. Спр. П-1-1-322. Інтерв'ю з о. Омеляном Івасиком від 12.03.1993, м. Дрогобич Львівської області. Інтерв'юер: Б. Гудзяк.

125. Спр. П-1-1-334. Інтерв'ю з о. Михайлом Головацьким від 24.03.1993, м. Ходорів Жидачівського району Львівської області. Інтерв'юер: С. Смолюк.

126. Спр. П-1-1-416. Інтерв'ю з о. Маркіяном Охримовичем від 13.10.1994 р. м. Дрогобич Львівської області. Інтерв'юер: Л. Ющик.

127. Спр. П-1-1-449. Інтерв'ю з о. Павлом (Петром Мадяром) від 30.11.1994, с. Білки Іршавського району Закарпатської області. Інтерв'юер: В. Габор.

128. Спр. П-1-1-453. Інтерв'ю з о. Костем Панасом від 18.12.1993, м. Львів. Інтерв'юер: І. Козловський.

129. Спр. П-1-1-455.7. Інтерв'ю з вл. Павлом Василивком від 18.02.1994, м. Коломия, Івано-Франківська область. Інтерв'юер: В. Качур.

130. Спр. П-1-1-619. Інтерв'ю з о. Іваном Сливкою від 21.07.1995, м. Мукачеве Закарпатської області. Інтерв'юер: В. Габор.

131. Спр. П-1-1-1021. Інтерв'ю з Когутом Богданом від 12.11.1999, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик.

132. Спр. П-1-1-1161. Інтерв'ю з о. Володимиром Чучманом від 23.08.2000, м. Львів. Інтерв'юер М. Лободинська.

133. Спр. П-1-1-1269. Інтерв'ю з о. Михайлом Низькогузом від 05.05.2001, м. Червоноград Львівської області. Інтерв'юер: Г. Вихневич.

134. Спр. 142 (Касета, стор. Б, фонограма III). Інтерв'ю з о. Мироном Підлісецьким, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Б. Гудзяк.

135. Спр. 480 (Касета, стор. Б, фонограма II). Інтерв'ю з єп. Софроном Дмитерком від 06.11.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Б. Гудзяк.

**АРХІВ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ***

Ф. 2. Матеріали загального діловодства

Оп. 1.

136. Спр. 4. Матеріали секції науковго атеїзму при Львівській обласній організації товариства «Знання», 79 арк.

137. Спр. 8. Матеріали обласної школи лекторів-атеїстів, 37 арк.

138. Спр. 1252. Звітні документи відділу історії релігії і наукового атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР, 69 арк.

139. Спр. 1253. Рецензії та відгуки на праці наукових співробітників відділу історії і теорії атеїзму, 15 арк.

140. Спр. 1254. Доповідні записки про атеїстичне виховання серед населення області за 1981 – 1985 роки, 101 арк.

Оп. 2.

141. Спр. 499. Науково-дослідна робота «Атеїзм – об'єктивна закономірність соціального прогресу, 220 арк.

142. Спр 502. Подолання релігійних пережитків насучасному етапі, 187 арк.

143. Спр. 640. Формування науково-атеїстичного світогляду робітничого класу, 86 арк.

144. Спр. 641. Суспільна праця – основа формування науково-матеріалістичного світогляду (1977 р.), 105 арк.

145. Спр. 642. Особливості атеїстично-виховної роботи серед сектантів, 246 арк.

146. Спр. 795. Взаємозв'язок атеїстичного виховання з іншими частинами комуністичного виховання науково-атеїстичного світогляду молоді, 46 арк.

* Із 2020 р. архів Інституту перебуває на стадії впорядкування основних фондів, зокрема Ф. 2. Матеріали загального діловодства.

147. Спр. 1015. Атеїстичне виховання молоді, 124 арк.

148. Спр. 1094. Світоглядні аспекти народної духовної культури, 87 арк.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ (ОПУБЛІКОВАНІ)

149. Боруцький С. Держава. Церква. Людина. Державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності. Львів : Афіша, 2003. 551 с.

150. Законодавство про релігійні культури / за заг. ред. К.З. Литвина, А.І. Пшеничного ; упоряд. В.С. Анджиєвський, П.Д. Пилипенко. К. : В-во політичної літератури України, 1973. 261 с.

151. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1 / упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. 920 с.

152. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки [Текст]. Т. 2 / упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. 804 с.

153. Мартирологія українських Церков : у 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто ; Балтимор : Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.

154. Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 2. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. Осип Зінкевич, Тарас Р. Лончина. Торонто ; Балтимор : Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1985. 839 с.

МЕМУАРИ

155. Гель І. Грані культури. Львів, 1993. 216 с.

156. Голько О. Свідки Єгови – сибірський маршрут. Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченими-архівістами, живими свідками багатьох описаних подій. Л. : Фаворит, 2002. 204 с.

157. Горинь Б. Не тільки про себе. Київ : Пульсари, 2010. 854 с.
158. Жукалюк М. Крізь бурі, шторми лихоліття. К : «Джерело життя», 2009. 544 с.
159. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ, 2002. 392 с.

МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ СТАТТІ

160. Акулов І. Уніатство – зброя антикомунізму. *Пост імені Ярослава Галана*. Львів, 1979. Кн. 6. С. 192 – 198.
161. Алексеев В. "Штурм небес" отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. М. : Россия молодая, 1992. 304 с.
162. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. 432 с.
163. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів. Івано-Франківськ, 2010. 500 с.
164. Андрухів І. Станіславщина: двадцять буремних літ. Рівне ; Івано-Франківськ, 2001. 335 с.
165. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–х – 50–х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. 364 с.
166. Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2006. 315 с.
167. Андрушко В. Політична роль церкви в українському державотворенні. *Історія релігій в Україні: тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1995 р.)*. Львів : Обласна книжкова друкарня, 1996. – С. 7.
168. Арістова А. До питання про особливості релігійних конфліктів

у перехідних суспільствах. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Сер.: Філософія*. 2006. Вип. 291–292. С. 28–31.

169. Арістова А. Релігійні конфлікти: природа, вияви, шляхи, врегулювання. – Київ : НТУ, 2007 336 с.

170. Астахова Л. С. Динамика современных религиозных практик в структурах повседневности : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.14 – философия религии и религиоведение. СПб., 2013. 39 с.

171. Атеїстичне виховання молоді / авт. Є. Гринів, П. Максимук, В. Голяк та ін. Київ, 1988. 221 с.

172. Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...»: спецслужби у справі ліквідації Української Греко-Католицької Церкви (1939 – 1941 рр.). *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів, 2006. Кн. 1. С. 159 – 160.

173. Бабинов Ю. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика: Моногр. Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2003. 232 с.

174. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. *Релігійна свобода: міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства : наук. щоріч.* К. : Світ знань, 2007. С. 9–13.

175. Бабій М. Релігійний фактор в українському суспільстві: сутність, функціональні вияви. *Наук. зап. Релігієзнавство. Культурологія*. 2004. № 14. С. 3–13.

176. Бабій М. Теоретико-методологічні і практичні проблеми дослідження інституалізаційних процесів в сучасних релігіях. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 71–72. С. 127–131.

177. Бажан О. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950 – 1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.

178. Бажан О. Політичні репресії проти віруючих української греко-

католицької церкви в 60 – 80-х рр. ХХ ст. *Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ міжнародної конференції (Львів, 11-13 травня 1999 р.)*. Львів : Логос, 1999. С. 11 – 13.

179. Бажан О. УГКЦ в умовах хрущовської відлиги [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://www.cerkva.ua>

180. Бажан О., Лахно О. Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960 – 1980 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-МГБ. Науковий і документальний журнал*. Київ ; Харків, 2010. № 1(34). С. 282–300.

181. Балух В. Стан православ'я в Україні та особливості його розвитку в Західному регіоні. *Релігія та Соціум*. 2011. № 1 (5). С. 42 – 50.

182. Балух В., Луцан І. Міжконфесійні конфлікти у Чернівецькій області кінця ХХ – початку ХХІ ст.: причини та способи подолання. *Релігія та Соціум*. 2011. № 2(6). С. 65–75.

183. Баран В. Україна після Сталіна: нариси історії 1953 – 1985 рр. Львів : Бесіда, 1992. 123 с.

184. Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

185. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.). К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 303 с.

186. Барменков А. Закон и религия: От государственной религии в России к свободе совести в СССР. М., 1982. 315 с.

187. Барменков А. Свобода совести в СССР. М. : Мысль, 1986. 222 с.

188. Барт К. Введение в евангелическую теологию [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://litrus.net/book/read/858?p=1>.

189. Белякова Н. Коллективные практики типичной громады евангельских христиан–баптистов в позднем СССР. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2012. № 3 – 4. С. 284 – 314.

190. Белякова Н. Способы государственного регулирования

деятельности евангельского сообщества в поз днем СССР. *Вітчизняний евангельський протестантизм: історія, довід, проблеми. Зб. Наук. статей. Українське релігієзнавство*. 2011. № 58. С. 148 – 161.

191. Бережко К. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 2 (37). С. 255 – 265.

192. Берестейська унія (1596 – 1996). Статті й матеріали. Львів : Логос, 1996. 276 с.

193. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією і СРСР (1878–1964 рр.) : монографія. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2009. 416 с.

194. Біскуп А. Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами. Львів : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1984. 142 с.

195. Бодак В. Культура міжрелігійних відносин в Україні: проблема подолання радянської спадщини. *Наук. вісн. "Філософія"*. 2006. Вип. 291–292 С. 15–19.

196. Бодак В. Релігійна обрядовість в її соціальних реаліях. Київ : Гнозис, 2000. 197 с.

197. Боднар В. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944 – 1985): дис... на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. Чернівці, 2016 202 с.

198. Боєчко В. Нескорена церква. Львів : УХМВМ "Добрий самарянин", 2010. 493 с.

199. Бойко Р. Діяльність греко-католицького підпілля середини 1950-х – середини 1980-х рр. *Наукові записки. Історичні науки*. 2007. Вип. 8. С. 325 – 341.

200. Бойко Р. Доля греко-католицьких монастирів за радянської доби. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. 2010. Кн. 1. С. 181 – 187.

201. Бойко Р. Опір греко-католиків релігійній політиці радянської влади в середині 1960-х – середині 1980-х рр. *Історія релігій в Україні*.

Науковий щорічник. 2008. Кн. 1. С. 224 – 236.

202. Бойко Р. Особливості греко-католицького підпілля в Україні напередодні легалізації УГКЦ. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2009. Вип. 1. С. 12 – 15.

203. Болдижар М. Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Львів : Вища школа, 1988. 141 с.

204. Бондаренко В. Релігійне життя в Україні: стан проблеми, шляхи оптимізації. Київ : Логос, 1996. 328 с.

205. Бондаренко В. Становлення громадянського суспільства і Церкви в Україні. *Християнство: контекст світової історії і культури: наук. зб.* Київ, 2000. С. 56– 62.

206. Бондарчук П. Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179240/09-Vondarchuk.pdf?sequence=1>

207. Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючих в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2007. № 12. С. 387–415.

208. Бондарчук П. Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. С. 39–63.

209. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Український історичний збірник*. 2006. Вип. 9. С. 260 – 270.

210. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні у 1960–х – 1980–х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин : монографія / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. Крупина, О. Н. Кубальський. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 210 с.

211. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.). Український історичний збірник. 2009. Вип. 12. С. 233–243.

212. Бондарчук П. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): історико-релігієзнавче дослідження. 302 с.

213. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 381 с.

214. Борейко Ю. Конфесійна ідентичність інституційних виявів сучасного українського православ'я. *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Філософські науки*. 2012. № 15 (240). С. 186–191.

215. Боруцька О. Підпільна діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ) в часи радянського тоталітарного режиму у 60-х роках ХХ ст. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів, 2008. Кн. 1. С. 243 – 248.

216. Боруцький С. Напередодні кризи тоталітарної ідеології та краху її державної системи. *Церковні дзвони*. 2007. травень – червень. С. 35 – 36.

217. Боцюрків Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950); пер. з англ. Н. Кочан ; за ред. О. Турія. Львів: Вид-во Укр. Католиц. Ун-ту, 2005. XVIII, 265, [2] с.,

218. Боцюрків Б. Придушення Української Греко-Католицької Церкви в СРСР та Польщі у повоєнні часи. *Сучасність*. 1990. № 7 – 8. С. 128 – 137.

219. Бражник И. Право. Религия. Атеизм: Правовое содержание научного атеизма. Киев, 1989. 203 с.

220. Браславский З. Зловещий альянс (сговор украинских буржуазных националистов и сионистов). Черновцы, 1987. 182 с.

221. Бублик Т. Відродження УГКЦ (1988 – 1991): проблематика міжконфесійних протистоянь. Наукові праці історичного факультету

Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXX. С. 206 – 212.

222. Бублик Т. 30 років тому УГКЦ вийшла з підпілля і вимагала легалізації від Кремля [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30241814.html>

223. Булига І. Перспективи релігійного буття Волинського регіону. *Молодий вчений*. 2016. № 12. С. 73–76.

224. Булига І. Позаконфесійна релігійність в контексті соціокультурних процесів сучасної Волині. *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. № 1–2 (13–14). С. 145–150.

225. Булига І. Протестантські конфесії в системі державно-церковних відносин на Волині (1944 – 1945 рр). *Релігія та соціум. Часопис*. 2012. С. 31–37.

226. Булига І. Релігійна толерантність як імператив сучасності. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2012. Вип. 66. С. 520–525.

227. Булига І. Релігія і політика: практика взаємодії у сучасній Україні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім.І. Франка, 2012. Вип. 66. С. 3–7.

228. Булига І. Роль християнських конфесій в політичних процесах сучасної України. *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2014. №1(8). С. 145–149.

229. Булига І. Християнство Волині перед викликами постмодерну. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*. Дніпропетровськ, 2012. С. 23–27.

230. Булига І. Християнські конфесії Волині перед викликами постмодерну. *Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку*. К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 254–263.

231. Булыга И. Познепротестантские конфессии в социокультурном пространстве современного Волынского региона. *AUTHORITY AND SOCIETY (History, Theory, Practice): Научный журнал*.

2015. № 3 (35). С. 50-60.

232. Булига І. Перспективи релігійного буття Волинського регіону. *Молодий вчений*. 2016. №12. С. 73 – 76.

233. Булига І. Сучасний віруючий-протестант Волинського регіону: «від досвіду маргінальності до свідомої соціалізації». *Virtus : Scientific Journal*. 2016. № 10. С. 8 – 13.

234. Булыга И. Новые тенденции развития пятидесятнического движения современного Волынского региона. *AUTHORITY AND SOCIETY*. 2017. № 2 (42). С. 129 – 138.

235. Булыга И. Православие в религиозном пространстве Волынского региона тоталитарного периода. *Modern Science*. Prague. 2018. № 1. С. 61 – 69.

236. Бучацька єпархія УГКЦ. Парафії, монастирі, храми. Шематизм : Присвячується 25-річчю виходу УГКЦ з підпілля / [кер. проекту Я. Стоцький]. Тернопіль : ТОВ «Новий колір», 2014. 400 с.

237. Вайнер С. Хто такі євангельські християни–баптисти. Атеїст Ровенщини. Бюлетень науково-атеїстичної інформації 1959. № 2. С. 14 – 18.

238. Васильєва І. Людина у релігійному вимірі : монографія. Київ : Книга плюс ; Херсон : Кальченко О. М., 2009. 345 с.

239. Витяг з вироку у справі греко-католицьких священників. *Сучасність*. 1983. №6. С. 122 – 124.

240. Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму. К. : Католицький Медіа-Центр, 2009. 308 с.

241. Вишковський П. Українсько-Ватиканські відносини в добі СРСР. *Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність*. 2009. № 3. С. 166 – 169.

242. Вільховий Ю. Державна політика СРСР щодо протестантських конфесій України у 40-х – 50-х роках (євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники та ін.). *Красзнавство*. 2001. № 1–4. С. 191 – 198.

243. Вільховий Ю. Діяльність громад Церкви АСД в Україні

упродовж другої половини 40–х – 50–х роках ХХ століття. *Історія релігій в Україні : наук. щоріч.* Львів : Логос, 2004. Кн. 1. С. 133 – 138.

244. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4-х т. / І. Власовський. Нью-Йорк–Київ, 1990. Т. 4. С. 254 – 269.

245. Власовський І. Нарис історії української Православної Церкви: у 4 т., 5 книгах. Нью-Йорк ; Київ ; Бавнд-Брук, 1998. Т. 3. С. 307 – 319.

246. Вовк О. Місце і роль націоналістичних клерикалів в планах реакції. Київ : Наукова думка, 1984. 140 с.

247. Вовк О. Уніатсько-націоналістичні міфотворці. Пост імені Ярослава Галана. Львів, 1983. Кн. 12. С. 116 – 127.

248. Воєйков М. Правда про унію. Нью-Йорк, 1990. 44 с.

249. Возняк Н., Возняк С. Критика клерикально-націоналістичних фальсифікацій інтернаціонального та атеїстичного виховання. *Єдність атеїстичного та інтернаціонального виховання.* К., 1979. С. 153 – 178.

250. Возняк С. Антинародная сущность альянса зарубежных остатков униатства и украинского буржуазного национализма. Критика католической и униатской идеологии в атеистической пропаганде. Тезы докл. и сообщ. респ. науч.-практ. конф. (Львов, 3-5 апр. 1985 г.). Львов, 1985. С. 8 – 11.

251. Возняк С. Уніатство на службі антикомунізму. Львів : Вища школа, 1988. 85 с.

252. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інститутів в Україні 1940 – 1960-х років : політолог. дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.

253. Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження. *Вісн. КНУ ім. Тараса Шевченка. Українознавство.* Київ, 2010. № 14. С. 15– 18.

254. Всеукраїнський Союз Церков Євангельських Християн-баптистів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.baptyst.com/>

255. Гаврилюк Т. Протестантська антропологія: між секулярністю і постсекулярністю. *Укр. Релігієзнавство : бюл. Укр. Асоціації релігієзнавців і Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України*. Київ : УАР, 2015. № 74–75. С. 83–89.

256. Гаврилюк Т. Людина в християнській антропології ХХ–ХХІ століть : монографія. Київ : ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2013. 334 с.

257. Гайковський М. Греко-Католицька церква, як чинник українського державотворення (1946 – 1996 рр.). *Берестейська унія (1596 – 1996): Статті й матеріали*. Львів : Логос, 1996. С. 39 – 46.

258. Глистюк Я. Греко-католицьке чернецтво в релігійному житті України, 1939– 2001 роки. *Ковчег : наук. зб. з церков. історії*. Львів : В-во Укр. катол. ун-ту, 2001. Т. 3. С. 360–377.

259. Глуховский В. Краткая история христиан евангельской веры. К. : Основа, 2006. 528 с.

260. Голованов Сергей, священник. Греко-католики в современном мире. Путь из

261. Голько О. Сибирский маршрут. М. : Библиейст, 2007. 240 с.

262. Горбач С. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 1998. № 6. – С. 68–76.

263. Гордиенко Н. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала ХХ в. *Вопр. науч. атеизма*. М., 1969. Вып. 7. С. 113–340.

264. Гордиенко Н. Российские свидетели Иеговы: история и современность [Электронный ресурс]. Режим доступа:<https://religiophobia.appspot.com/jw/rsiis.html>

265. Гордійчук С. Дисидентська діяльність Йосипа Терлі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 25. С. 205 – 209.

266. Горкуша О. Філософія релігії як співосмислення людських

пошуків релігійних сенсів. *Філософія релігії в Україні: варіативність стратегії осмислення предмету* : зб. наук. пр. Укр. релігієзнавство. Київ : Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2012. № 64. С. 95–96.

267. Грушова Т. Протестантизм – православ'я в Україні у ХХ ст.: до питання про взаємини. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів : Логос, 2004. Кн. 1. С. 213 – 217.

268. Гуркіна С. До питання про церковний провід греко-католицької церкви у 1945 – 1989 рр. *«Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали*. Львів : Логос, 2009. С. 56 – 59.

269. Гуркіна С. Собор «під омофором» НКДБ: як ліквідовували УГКЦ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/jak-likvidovuvaly-uhkc/31139331.html>

270. Гуркіна С. Єпископат Катакомбної Церкви: єрархічна спадкоємність та особливості служіння [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ichistory.org.ua/ukrsite/pages/seminar1d.php?id=567&l=1>

271. Гуркіна С. Постать єпископа у катакомбній церкві: ієрархічна спадкоємність та особливості служіння. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів, 2009. Кн. 1. С. 295 – 300.

272. Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. К. : Наукова думка, 1970. 360 с.

273. Данілова І. Взаємини радянської влади та протестантських релігійних організацій у післявоєнний період (1945–1955 рр.) в українській та зарубіжній історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2007. Вип. 12. С. 124 – 128.

274. Данілова І. Державна політика радянської влади щодо протестантських релігійних організацій в Україні у 1945–1955 рр. *Держава і церква в Україні за радянської доби* : збірник наукових статей за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції (18–19 жовтня 2007

року). Полтава : АСМІ, 2008. С. 202 – 208.

275. Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Ужгород, 2003. 65 с.

276. Дмитрук К. В одній імперіалістичній упряжці. К. : Т-во «Знання» УРСР, 1982. 49 с.

277. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму: Крах уніатської та автокефальної церков. К. : Наук. думка, 1976. 381 с., іл.

278. Дмитрук К. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів : Каменярь, 1981. 328 с.

279. Дмитрук К. С крестом и трезубцем. М. : Политиздат, 1979. 224 с.

280. Дмитрук К. Уніатские хрестоносцы: вчера и сегодня. Москва : Политиздат, 1988. 381 с.

281. До світла Воскресіння крізь терни катакомб. Підпільна діяльність та легалізація Української Греко-Католицької Церкви. Львів : Вид-во Українського Католицького ун-ту, 2014. 84 с.

282. Добрецова В. Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви. К. : Т-во «Знання» УРСР, 1979. 46 с.

283. Добрецова В. Критика концепції «християнського націоналізму». К. : Т-во «Знання» УРСР, 1984. 32 с.

284. Добричев В. У тіні святого Юра. Львів : Каменярь, 1970. 214 с.

285. Доброєр О. Католицька Церква в Україні. К. : Кайрос, 2001. 216 с.

286. Докаш В. Інституціалізація адвентизму в Україні. *Світогляд–філософія–релігія : зб. наук. пр.* Суми : Світдрук, 2015. Вип. 8. С. 156 – 162.

287. Докаш В. Основні форми соціально значущої діяльності християнських конфесій в Україні. *Релігія та соціум : міжнар. часоп.* Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. № 1 (7). С. 71 – 77.

288. Докаш В. Релігійна мережа Буковини в її інституційних виявах. *Релігія та Соціум*. 2011. № 1(5). С. 102 – 108.
289. Доповідна записка про хід виконання постанови ЦК КП України від 6 лютого 1973 року «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР» (1973). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.risu.org.ua>
290. Дудар Н. П. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристика сучасного стану : автореф. дис... канд. соціол. наук : 09.00.11 – релігієзнавство; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2002. 20 с.
291. Єленський В. Католицизм як цивілізація: зміни початку ХХІ ст. *Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність : серія наук. зб.* Київ, 2009. № 3. С. 34–38.
292. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2013. 504 с.
293. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). К. : Знання, 1998. 72 с.
294. Єленський В. Релігія. Церква. Молодь. К. : АЛД, 1996. 160 с.
295. Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50–х – початку 60–х років. *Людина і світ*. 1990. № 6. С. 20–26.
296. Жукалюк М. Крізь бурі, шторми лихоліття. К. : «Джерело життя», 2009. 544 с.
297. Жукалюк Н. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине. К. : Джерело життя, 2003. 320 с.
298. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. М. : ИЦ-Гарант, 1995. 559 с.
299. Зайцев Е. Без прошлого нет будущего. История

организационного и доктринального становления Церкви адвентистов седьмого дня. Заокский : Источник жизни, 2013. 384 с.

300. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.

301. Зомборі Микола, парох церкви святого великомученика Георгія (6 травня) в с.Ардовець (у 1946 р. перейменовано в с. Підвиноградів) Виноградівського р-ну. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.mgse.uz.ua/php?id=208

302. Зуев Ю. Религиозные объединения и верующие в условиях демократизации советского общества. *Философские науки*. 1988. № 4. С. 256 – 271.

303. Зуев Ю. Церковь в политизированном обществе (ситуация в СССР конца 80-х – начала 90-х гг.). *Религия, общество и государство в XX в. Материалы конференции*. М. : Институт истории СССР, 1991. С. 31–35.

304. Иванов А. Политика Советского государства по вопросам религии и церкви. М., 1973. 207 с.

305. История евангельских христиан-баптистов в СССР. М. : ВСЕХБ, 1989. 624 с.

306. Історія православної церкви в Україні: Зб. наукових праць. К. : Четверта хвиля, 1997. 292 с.

307. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / [А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.] ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. К. : Т-во “Знання”, КОО, 1999. 735 с.

308. Історія релігії в Україні : у 10 т. / [редкол. : А. Колодний (голова) та ін.]. Київ ; Дрогобич : Коло, 2007. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні / [ред. : П. Яроцький]. 632 с.

309. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. К. : Світ знань, 1996–2002. Т. 4: Католицизм ; за ред. П. Яроцького. 2001. 598 с.

310. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / [редкол.: А.Колодний

(голова) та ін.]. К. : Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.

311. Кагуй П. Діяльність Української греко-католицької церкви на теренах України у 1946 – 1990 рр. *«Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали.* Львів : Логос, 2009. С. 34 – 38.

312. Калинин В. Советское законодательство о свободе совести и религиозных организациях. М., 1989. 64 с.

313. Катакомбна церква. Монаші чини і згромадження [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ichistory.org/ukrsite/churchex/church13.html>

314. Кашуба М. Антикомунізм сучасного уніатства. К. : Знання, 1981. 47 с.

315. Киридон А. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 13. С. 274–294.

316. Кисельов О. Науковий атеїзм в Академії Наук УРСР за постсталінської доби: між дослідженнями та пропагандою [Електронний ресурс]. Режим доступу: <file:///D:/BOSS/Downloads/451-Article%20Text-769-1-10-20200715.pdf>

317. Киричук О. *Правові аспекти легалізації греко-католицької церкви у 1988 – 2000 роках. «Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали.* Львів : Логос, 2009. С. 38 – 39.

318. Кияк С. Ідентичність Українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи : монографія. Івано-Франківськ, 2006. 632 с.

319. Климов В. Толерантність міжконфесійних відносин як культура нового тисячоліття. *Релігія – Світ – Україна : кол. моногр. : в 3-кн. Кн. 1: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу. Укр. релігієзнавство.* Київ, 2010. № 56. С. 179–191.

320. Климов В. Українські клерикали – проти радянської культури. К. : Знання, 1986. 46 с.
321. Клімов В. Уніатство – запеклий ворог української культури. К. : Знання, 1981. 46 с.
322. Клочков В. Религия, государство и право. М., 1978. 287 с.
323. Коваль Д. Християни віри євангельської Володимирецького району Рівненської області: становлення та розвиток (1920–1988 роки). Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 102.
324. Ковальчук А. Територіальна динаміка римо-католицької церкви в Україні. *Історія релігій в Україні: матеріали ІХ міжнародної конференції (Львів, 11 – 13 травня 1999 року)*. Л. : Логос, 1999. С. 166 – 169.
325. Козачишин Н. Всупереч волі народу. Львів : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1984. 62 с. – [Серія: Атеїст. б-ка студента].
326. Козачишин Н. Нові спроби – старі цілі. Львів : Каменяр. 1985. 80 с.
327. Колодний А. Історизм як принцип релігієзнавчого пізнання. *Укр релігієзнавство*. 1999. №.12. С. 6–14.
328. Колодний А. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки, прогнози. Київ, 2009. 450 с.
329. Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності. Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. *Релігієзнавчий аналіз*. Київ, 2004. С. 31–46.
330. Колодний А. Проблеми толерантизації міжконфесійних відносин в Україні. *Укр. релігієзнавство*. 2008 № 47. С. 5–12.
331. Колодний А. Трансформаційні процеси на конфесійній карті України. *Релігія – Світ – Україна : кол. моногр. : в 3-х кн. Кн. II: Міжконфесійні відносини поліконфесійної України*. *Укр. релігієзнавство*. Київ, 2011. Спецвипуск С. 258–282.
332. Колодний А. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2005. 336 с.

333. Коновалов Б. К массовому атеизму. М., 1974. 168 с.
334. Конфесіологія релігій : кол. моногр. / за заг. ред. А. Колодного, Л. Филипович. Київ : Світ знань, 2009. 217 с.
335. Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. Ужгород: Закарпаття, 2000. 90 с.
336. Костенко Н. А. Атеизм и нравственность. М., 1982. С. 32– 34.
337. Костюк М. П. Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку : іст.– архіт. нарис. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. 58 с.
338. Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Пам'ятки України: історія та культура. 2005. Ч. 2. С. 128 – 139.
339. Котигоренко В. Етнополітика в Україні: загальне та регіональне як об'єкт і предмет наукового пізнання. *Гілея: науковий вісник*. 2011. № 4. С. 45 – 67.
340. Кочан Н. Етноконфесійні стереотипи сучасної УГКЦ: РКЦ як “Польська церква” в Україні. *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : збірник*. Київ : Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 29. С. 300–327.
341. Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів Галичини: міноритарні етнорелігійні та релігійні організації. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kochan_relihiinyi.pdf
342. Крالیук П. Принцип свободи совісті в контексті націогенезу й національної ідентифікації. *Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми : наук. щоріч.* / за заг. ред. д-ра філос. наук А. Колодного і канд. філос. наук М. Бабія. Київ, 2002. С. 71– 73.
343. Критика католической и униатской идеологии в атеистической пропаганде: *Тезиси докладов и сообщений республиканской научно-практической конференции (Львов, 3-5 апреля 1985 г.)*. Львов, 1985. 215 с.

344. Крючков Ю. Внутрицерковное Движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе. Сакраменто: Б. и., 2001. 98 с.

345. Кулагіна–Стадніченко Г. Індивідуальна релігійність віруючого у її предметному полі та об'єктивних виявах. *Укр. релігієзнавство*. 2015. № 74–75. С. 13–23.

346. Кулагіна–Стадніченко Г. Форми прояву індивідуальної релігійності та їх типологізація в контексті православ'я. *Укр. релігієзнавство*. 2015. № 76. – С. 148–158.

347. Куроедов В. Религия и закон. М., 1970. 61 с.

348. Куроедов В. Религия и церковь в советском обществе ; 2-е изд., доп. М. : Политиздат, 1984. 256 с.

349. Куроедов В. Советское государство и церковь. М., 1976. 67 с.

350. Лахно О. Конфесійний розкол у середовищі Євангельських християн-баптистів в УРСР повоєнного періоду [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.religio.org.ua>

351. Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття)... автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. К., 2008. 19 с.

352. Лисенко О. Є. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков. *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України*. Київ : Ін-т історії НАН України, 2004. № 2. С. 282–307.

353. Лисенко О. Держава і релігійні конфесії в Україні (1943–1945 рр.). Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : збірник наукових праць ; у 2-х т. К. : Інститут історії України, 2004. Т. 2. С. 155–209.

354. Лобовик Б. Буденна релігійна свідомість: гносеологічний аналіз. Київ : Київ. універ., 1971. 235 с.

355. Лобовык Б. А. Религия как социальное явление. Київ : Наук. думка, 1982. 247 с.

356. Лобовык Б. Религиозное сознание и его особенности. Київ : Наук. думка, 1986. 246 с.
357. Луцан І. Церковно-релігійне життя на Буковині у 40–50 роки ХХ століття: стан і проблеми самозбереження. *Богословський вісник*. Чернівці : Рута, 2008. № 7. С. 101–121.
358. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні [Текст] : курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. 350 с.
359. Магочій П. Пристосування без асиміляції: геніальність Мукачівської греко-католицької єпархії. *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Львів, 2003. Ч. 4. С. 162 – 169.
360. Марниченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40 – на початку 60 рр. ХХ ст. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1(3). С. 89–93.
361. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.
362. Маслій О. Згромадження сестер мирноносиць: історичний нарис. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. 103 с.
363. Меркатун І. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
364. Мигович І. Преступний альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. М. : Политиздат, 1985. 190 с.
365. Мигович І. Униатско-націоналістический альянс на службе империализма. *Вопр. науч. атеизма*. 1981. Вип. 28. С. 89 – 104.
366. Мигович І. Клерикальний націоналізм як соціально-політичне явище. *Філософська думка*. 1985. № 5. С. 83 – 92.
367. Мигович І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. К. : Вища шк. Голов. вид-во, 1981. – 142 с. – [Серія: Атеїст. б-чка студента].
368. Мизак Н. Боротьба "катакомбної" греко-католицької церкви за

легалізацію пастирської діяльності у 1946–1989 рр. *Релігія та Соціум*. 2011. № 1(5). С. 77 – 86.

369. Михалейко А. Легалізація Греко-католицької церкви у контексті екуменічних взаємин між католицькою і православними церквами. *«Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали*. Львів : Логос, 2009. С. 30 – 33.

370. Мицель М. Общини иудейского вероисповедования в Украине (Киев, Львов: 1945–1981 гг.) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/mizel.htm>

371. Мокієнко М. Особливості трансформації п'ятидесятницьких релігійних центрів в Україні (1988–2004 рр.). *Наук. пр. іст. ф–ту Запоріж. нац. ун–ту*. Запоріжжя : Просвіта. Вип. 21. С. 268–274.

372. Мокієнко М. Трансформація суспільно-політичних поглядів євангельських християн-баптистів в Україні (XX – XXI ст.). *Релігія та Соціум*. 2013. № 2 (10). С. 45–52.

373. Монастирі Української Греко-Католицької церкви [Текст]. Львів: Свічадо, 2006. 107 с.

374. Мороз В. Релігійна тематика в архівах України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ichistory.org.ua/2017/09/18/religijna-tematyka-v-arhivah-ukrayiny-arhiv-instytutu-istoriyi-tserkvy-uku-iits-uku/>

375. Муравський О. «Прийдешнє покоління ніколи не збуде, якою ціною було вистраждане наше єднання». *«Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали*. Львів : Логос, 2009. С. 42 – 54.

376. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності (1985 – 1991). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 268 с.

377. Муравський О. Легалізація УГКЦ (1985 – 1991). *Галичина*. 2006/2007. № 12 – 13. С. 423 – 430.

378. Недавня О. Доля української ідентичності в умовах поліконфесійного світу. *Релігія–світ Україна. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою редакцією професорів А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів. Українське релігієзнавство.* 2012. № 61. С. 112–133.

379. Недавня О. Християнські фактори в контексті культурного і громадянського вибору українців : монографія. Київ : Укр. видав. консорціум, 2011. 600 с.

380. Новіков В. Історія становлення релігійно-церковного життя україньського суспільства [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.lvduvs.edu.ua/en/documents_pdf/visnyky/nvsv/03_2015/15nvvzhus.pdf

381. Онищенко А. Союз хреста і свастики. К., 1962. 48 с.

382. Основи соціального вчення Церкви Християн Адвентистів Сьомого Дня. *Історія ЦХАСД в Україні.* Київ, 2004. С. 8 – 154.

383. Островская–мл. Е. Религиозная модель общества : социологические аспекты институционализации традиционных религиозных идеологий. СПб. : Изд–во С.–Петербур. ун–та, 2005. 377 с.

384. Павленко П. Тотальнізація інституційної релігійності. *Релігійна панорама.* 2011. № 6. С. 69 – 71.

385. Панич О. Міф про баптистів у радянському суспільстві 1950–1980-х рр.: марновірство і пропаганда. *Український історичний журнал.* 2011. №3. С. 123–142.

386. Панич О. Науковий атеїзм як культурна система. *Укр. релігієзнавство.* 2016. № 76. С. 21 – 35.

387. Паничта Н. Прагнучи ізолювати Церкву: до питання про характер радянської політики в релігійній сфері (1940–1980-і роки). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник.* Л., 2010. Кн. 1. С. 889 – 897.

388. Панчук І. Релігійно-церковний комплекс Волинського регіону. Рівне : В-ець О. Зень, 2018. 455 с.

389. Парасей А. Ф. Бедная, бросаема бурею... : исторические очерки к 110–летнему юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине / А. Ф. Парасей, Н. А. Жукалюк. К. : Джерело життя, 1997. 340 с.
390. Пащенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів. Полтава : ТОВ «Асмі», 2002. 616 с.
391. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава : «Полтава», 2001. 736 с.
392. Пащенко В. Православ'я в новій історії України. Полтава, 1997. 354 с.
393. Пащенко В. Українська греко-католицька церква в середині 40-х – 50-х рр. ХХ ст.: воскресіння з руїн [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2128/1/Paschenko.pdf>
394. Петляков П. Униатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. Львов : Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1982. 168 с.
395. Плечов Г. Объективные условия изживания. *К обществу, свободному от религии (Процесс секуляризации в условиях социалистического общества)*. М., 1970. 66 с.
396. Подоляк Л. Священик-мер та священик-викладач. Батько та син Ортутаї: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mysrte.com.ua>
397. подполья//<http://www.krotov.Org/library/g/1999golv.html>
398. Позняк Я. Український католицизм: історія і сьогодення. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Л. : Логос, 2004. Кн. 1. С. 467 – 472.
399. Політика в сфері релігії в епоху «застою» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5213-4/4.pdf>
400. Помаз Ю. Особливості атеїстичної політики і стан об'єктів культового призначення в середині 1960-х – на початку 1960-х років в Україні. *Філософські обрії*. 2010. Вип. 24. С. 196 – 197.
401. Похилевич Д. Уніатська Церква – ворог українського народу. Львів, 1960. 84 с.

402. Православ'я: український вимір : навч. посіб. / за заг. ред. П. Ю. Сауха. Київ : Кондор, 2008. 384 с.
403. Раскол Церкви адвентистов седьмого дня в СССР (1950 – 1980 гг.). <http://www.asd.in.ua/archives/1188335433>
404. Редемптористи. Дев'яносто літ в Україні. Львів, 2003. 205 с.
405. Релігійний чинник у процесах націє– та державотворення: досвід сучасної України : монографія. Київ : Ін–т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
406. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / редкол.: А. Колодний та ін. ; відпов. ред. Л. О. Филипович. Київ : Наук. думка, 2006. 285 с.
407. Релігія і церква в національному відродженні України: тези наукової конференції (Тернопіль, 11 грудня 1993 р.). Тернопіль, 1993. 94 с.
408. Релігія у контексті соціокультурних трансформацій України : монографія / за ред. Л. Филипович. Київ, 2009. 280 с.
409. Релігієзнавча думка в Україні та академічнoмк сьoгoдeнню [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uars.info/prints/ur/40/4.pdf>
410. Розенбаум Ю. Советское государство и церковь. М., 1985 173 с.
411. Рязанова Л. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст. Київ : Ін–т соціології НАН України, 2004. 252 с.
412. Савинский С. История евангельских христиан–баптистов Украины, России, Белоруссии. Т. 2: 1917–1967. СПб., 2001. 406 с.
413. Савинский С. История русско-украинского баптизма: учеб, пособие. Одесса: Одесская Богословская Семинария, 1995. 314 с.
414. Савчук Б. Твердия віри. Історія Станіславівського (Івано-Франківського) монастиря сестер Василіанок. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2011. 272 с.
415. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект; НАН України. Відділ релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди.

К. : Світ знань, 2001. 256 с.

416. Саламаха І. П'ятидесятники України в післявоєнні роки (1945–1948 рр.). *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог : В-во НаУОА, 2009. Вип. 1. С. 207–227.

417. Саух П. Толерантність у контексті сучасних духовно-ціннісних трансформацій. *Історія. Філософія. Релігієзнавство : наук. журн.* Київ : Антросвіт. 2008. № 2. С. 2–7.

418. Свистунов С. Новітні трансформації процесу процесу релігійних комунікацій в українському суспільстві. *Українське Релігієзнавство*. № 51. 2009. С. 98.

419. Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К. : Дніпро, 2001. 496 с.

420. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. Київ: Укр. видав. спілка, 2005. 405 с.

421. Сливка Ю. Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР. Київ, 1981. 134 с.

422. Становище Згромадження сестер служебниць Непорочної Діви Марії в Україні під час радянського режиму (1939 – 1989). Ліквідація та опір [Ліценціатська праця, Папський григоріанський університет ; сестра Ореста Борщевська]. Рим, 2010. 120 с.

423. Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР / АН УРСР. Ін-т суспільних наук ; Відп. ред. Ю.М. Сливка. К. : Наук. думка, 1981. 255 с.

424. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне : РІС КСУ ; ППФ "Ліста-М", 2003. 480 с.

425. Стоцький Я. Експансія РПЦ у західних областях України (1947 – 1953 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 5. С. 137 – 146.

426. Стоцький Я. РПЦ у хрущовський період на Львівщині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів,

2008. Вип. 17. С. 450 – 458.

427. Стоцький Я. Стан катакомбної Української греко-католицької церкви і спроби легального відродження греко-католицьких громад під час хрущовської відлиги. *«Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали.* Львів : Логос, 2009. С. 11 – 14.

428. Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 432 с.

429. Субботін В. Боротьба за храми в західних областях України на зламі 80 – 90-х рр. ХХ ст. в контексті легалізації Греко-католицької церкви. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies.* Lublin : Uniwersytet im. M. Skłodowskiej-Kurie, 2013. Vol. 6. С. 208 – 216.

430. Субботін В. Головні вектори міжконфесійних взаємин УГКЦ із РПЦ (УПЦ), УАПЦ та РКЦ після офіційної легалізації церкви в УРСР. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* Львів : Логос, 2013. Т.1. С. 627 – 635.

431. Субботін В. *Комітет захисту УГКЦ: особливості створення, основні напрями діяльності (1987 – 1989).* Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 21. С. 68 – 73.

432. Субботін В. Легалізація Греко-католицької церкви в УРСР: зовнішньополітичний аспект. Історичні студії. *Збірник наукових праць Волинського національного університету ім. Л. Українки.* Луцьк, 2012. Вип. 8. С. 112 – 117.

433. Субботін В. Моделі вирішення міжконфесійного конфлікту в західних областях України на зламі 80 – 90-х рр. ХХ ст. *Гілея. Науковий вісник.* Київ, 2012. Вип. 65. С. 109 – 113.

434. Субботін В. Передумови легалізації УГКЦ та відновлення діяльності Буцацького монастиря на початку 90-х рр. ХХ ст. *Буцацький*

монастир отців василіан: до 300-ліття заснування. Науковий збірник. Жовква : Місіонер, 2012. С. 195 – 203.

435. Субботін В. Соціально-віковий та освітній портрет віруючих західноукраїнських областей (1964 – 1985). *Гілея. Науковий вісник.* Київ, 2016. Вип. 113. С. 94 – 97.

436. Субботін В. Церковно-релігійний фактор в політичному житті західних областей УРСР (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2013. Вип. 23. С. 312 – 321.

437. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність в Галичині. *Людина і світ.* 2001. жовтень. С. 34 – 48.

438. Турій О. Між «симфонією» та «гармонією»: держава і Церква в Україні у пошуках моделі взаємин. *Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць.* Вип. IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / за заг. ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха та ін. Галич ; Івано-Франківськ, 2011. С. 38–40.

439. Турій О. Порівняння Львівського псевдособору і Берестейської унії є грубим анахронізмом [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://news.ugcc.ua/articles/por%D1%96vnyannya_lv%D1%96vskogo_psevdosoboru_%D1%96_beresteyskoi_un%D1%96i_ie_grubim_anahron%D1%96zmom_77145.html

440. Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність : наук. зб. / за ред. Л. Б. Филипович і П. Яроцького. Київ, 2010. 312 с.

441. Україна релігійна. Кн. 1: Стан релігійного життя в Україні / за ред. А. Колодного. Київ, 2008. 435 с.

442. Україна релігійна. Кн. 2: Прогнози релігійного життя України / за ред. А. Колодного. Київ, 2008. 340 с.

443. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. К. : Інститут

історії України, 2012. – № 17. – С. 95–122.

444. Українська Греко-Католицька Церква / [під ред. В. Гаюка, М. Гуменного та ін.]. Львів, 1992. 112 с

445. Ульянов Л. Изменение характера религиозности. *К обществу, свободному от религии (Процесс секуляризации в условиях социалистического общества)*. М., 1970. 165 с.

446. Уніатство і клерикальний антикомунізм / [відп. ред. П. Яроцький]. К. : Політвидав України, 1982. 301 с.

447. Уткін О. Антинародна сутність уніатства. К. : Вища шк. Вид-во при Київ. ун-ті, 1983. 79 с.

448. Уткін О. Унія: шлях зради і ганьби. Ужгород : Карпати, 1987. 174 с.

449. Фенич В. Між опором, асиміляцією і пристосуванням: адаптація греко-католиків мукачівської єпархії в умовах радянського тоталітаризму (1949 – 1989). *«Катакомбна церква» (двадцятиліттю виходу української греко-католицької церкви з підпілля присвячується)*. Статті й матеріали. Львів : Логос, 2009. С. 23 – 29.

450. Филипович Л. Трансформація функціональності релігії в сучасну добу: причини і наслідки. *Укр. релігієзнавство*. Київ, 2016. № 78.

451. Филипович Л. Християнські церкви України та стратегії їх відносин з суспільством. *Релігія та соціум*. Чернівці, 2008. № 1.

452. Фурман Д. Религия, атеизм и перестройка. *На пути к свободе совести*. – М. : Прогресс, 1989. С. 7–18.

453. Хархун В. Ідеологія к релігія: концепція «релігіє подібного комунізму» у західній і пострадянській гуманітаристиці. *Сіверян. літопис*. 2008. № 4. – С. 116–122.

454. Церква в радянських республіках. Україна. *Сучасність*. 1983. №6. С. 118 – 121.

455. Черенков М. Баптизм без кавычек. Очерки и материалы к дискуссии о будущем евангельских церквей. Черкасы : Коллоквиум, 2012.

168 с.

456. Черенков М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм (генетико-типологічна спорідненість і національно- ідентифікаційний виміри) : монографія. Київ, 2008. 280 с.

457. Черенков М. Протестантські церкви і демократія по-українськи: соціально- релігійні наслідки політичних процесів. *Укр. релігієзнавство*. 2011. № 60. С. 143–150.

458. Чернушка І. Сучасний стан та основні тенденції розвитку адвентизму в Україні... автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. Наук зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство. Рівне, 2016. 20 с.

459. Чеховський І. Чернівці – місто зустрічі культур і релігій. Чернівці : Місто, 2009. 208 с.

460. Чернописький Д. Життя віруючих Буковини 1914–1994. Рівне : Християнський благодійний видавничий фонд, 1995. 128 с.

461. Шерстюк І. Протестантські конфесії в Україні у повоєнний період: інтеграційний аспект (євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник* ; за ред. Т. Вишневської. Книга 1. Львів : Логос, 2009. С. 661–667.

462. Шиш А. Уніатство: шляхом підступів і зради. К. : Т-во «Знання» УРСР, 1980. 47 с.

463. Шкаровский М. Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 годах: от “перемирия” к новой войне. СПб., 1995. 216 с.

464. Шкраб'юк П. Монаший Чин Отців Василян у національному житті України. Львів : Місіонер, 2005. 439 с.

465. Шкрібляк М. Івано-Франківщина релігійна: релігієзнавчо-соціологічний аналіз церковно-релігійної ідентичності прикарпатців (за матеріалами соціологічних досліджень). *Релігія та Соціум*. 2016. № 3–4(23–24). С. 167–177.

466. Шлихта Н. «Православный» и «советский»: к вопросу об

идентичности верующих советских граждан (1940–е – начало 1970–х гг.). *Антропологический форум*. 2014. С. 82–107.

467. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків : Акта, 2011. 468 с.

468. Штриккер Г. Русская православная церковь в Советском государстве. *Русская православная церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*. Кн. 1. М., 1995. С. 29–100.

469. Шугаєва Л. М. Духовно-моральне становлення особистості в контексті православної традиції. *Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства*. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2014. С. 67–76.

470. Эсхатология, миллениаризм, адвентизм: история и современность / сост. А. Ю. Григоренко. СПб.: Европейский Дом, 2004. С. 240.

471. Ярема Р. Церковные расколы на Украине. К. : ПГО «Тандем», 2007. 96 с.

472. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). Чернівці, 2004. 202 с.

473. Яремчук С. Православна Церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). Чернівці : Рута, 2004. 352 с.

474. Яроцький П. Духовний і соціальний потенціал протестантських церков в Україні. *Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації : зб. наук. матеріалів*. К., 2007. С. 167–171.

475. Яроцький П. Інкультурація: рух до національних Церков чи клерикалізація національних культур. *Укр. релігієзнавство*. 1999. № 12. С. 73–81.

476. Яроцький П. Інституалізація протестантизму як вихід у світ. *Укр. релігієзнавство*. 2005. № 3. С. 238–261.

477. Яроцький П. Протестантизм як предмет релігієзнавчого дослідження. *Укр. релігієзнавство*. 2006. № 40. С. 171–187.

478. Яроцький П. Стан пізньопротестанських конфесій. *Укр. релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 302–331.
479. Anderson J. Religion and Politics in the Soviet Union and the Seccessor States, 1953–1993. Cambridge University Press, 1994. 489 p.
480. Barker E. The Opium Wars of the Millennium Religion in Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Relligion on the International News Agenda / Ed. By M. Silk. Hartford (Connecticut)*. Trinity College, 2000. P. 39–59.
481. Berger P. L. The sacred canopy. Elements of a sociological theory of religion. Garden City. New York: Doubleday, 1967. 240 p.
482. Berger P.L. Desecularization of the World: A Global Overview. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, 1999 P. 1–18.
483. Bociurkiw B. R. Nationalities and Soviet Religion Policies. The Nationalities Factor in Soviet Policies and Society / Ed. Hajda L., Beissinger M. Boulder. Westview Press, 1990. P. 149. P. 148–174.
484. Bociurkiw B. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939 – 1950. Edmonton-Toronto, 1996. 310 p.
485. Cunningham and Elizabeth Theokritoff. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. P. 276–292.
486. Dębowska M. Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatówi parafii 1941–1944. Biały Dunajec. Ostróg. : Wołanie z Wołynia, 2005. 212 s.
487. Gerus O. The Christian Experience in the Soviet Empire: Church-State Relations in Eastern Europe, 1917 – 1991. *Journal of Ukrainian Studies*. Summer-Winter, 2000. P. 164 – 165.
488. Glasner P. The Sociology of Secularisation. L. : Routledge, 1977. 134 p.
489. Hayward M. Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power. Westport : Praeger, 1969. 200 p.
490. Gross Jan T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest jf

Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton : Princeton University Press, 2002. 396 p.

491. Hadden J. K. Religion and the Quest for Meaning and Order: Old Paradigms, New Realities. *Sociological Focus* 28. 1995. P. 83–100.

492. Hayward M. Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power. Westport : Praeger, 1969. 200 p.

493. Hvat I. The Moscow Patriarchate and the Liquidation of the Eastern-rite Catholic Church in Ukraine. *Religion in Communist Lands*. Summer, 1985. Vol. 13. № 2. P. 182 – 188.

494. Jandrić B. Croatian Communist Government's Press in the Preparation of the Staged Trial Against the Archbishop of Zagreb Alojzije Stepinac. *Review of Croatian history*. 2005. Vol. 1. P. 253 – 272.

495. Lane C. Christian religion in the Soviet Union: a sociological study. Albany: State University of New York Press, 1978. 256 p.

496. Luckmann T. Shrinking transcendence, expanding religion? The Paul Hanly Furfey lecture. *Sociology of Religion*. 1990. Vol. 51. Issue 2. P. 127–138.

497. Roccucci A. La chiesa ortodossa russa nel XX secolo [L'Ortodossia nella nuova Europa a cura di Andrea Pacini]. Torino, 2003. 265 p.

498. Royal R. The catholic martyrs of the twentieth century: a comprehensive world history. New York : A Crossroad Book, 2000. P. 65 – 85.

499. Skowyra M. Rzymskokatolicki kościół na Bukowinie w latach 1945 – 1991. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів : Логос, 2004. Кн. 1. С. 525 – 530.

500. Spinka M. The Church in Soviet Russia. New York : Oxford University Press, 1956. 179 p.

501. Stojko W. The Ukrainian Catholic Church in the Catacombs. *The Ukrainian Quarterly*. 1987. Vol. 43. № 1 – 2. P. 5 – 7.

502. Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. Stanford : Hoover Institutin Pres, 2000. 436 c.